

MAGYAR NYELVŐR

138. ÉVF.

*

2014. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

A nyelvi polaritás kifejezésének egy mintázata, avagy milyen a *félelmetesen* jó?*

1. A kérdés egyszerűsége és komplexitása

A kérdésre egyhangú válaszként várható, hogy 'nagyon jó'. Ebből arra következtethetünk, hogy a *félelmetesen* a vizsgált szerkezetben fokozó szerepű kifejezés. Ezzel azonban még elég keveset mondtunk el róla. A dolgozatban azt vizsgálom a funkcionális kognitív nyelvészet keretében, részben empirikus módszerekkel, hogy miként tudja a *félelmetesen* a nagy fokot, a nagy intenzitást jelölni.

Annak feltárására törekszem, hogyan függ össze az intenzitás jelölése a *félelmetesen* módhatározói kifejezéssel, illetve a *félelmetes* melléknévvel, végső soron pedig a *félelem* főnévvel és a *fél* igével. Magyarázatot keresek arra, hogyan lehetséges, hogy a *félelmetesen* gyakran a *jó* melléknév által jelölt pozitív jellemző (azaz valami jó voltának) intenzitását növeli, miközben mindannyian tudjuk, hogy a félelem nem jó, hanem érzésnek nagyon is rossz. Ezért azt is érdemes korpuszon ellenőrizni, hogy milyen a *félelmetesen* preferenciája, azaz pozitív vagy negatív értékjelentésű kifejezésekkel kapcsolódik-e össze gyakrabban.

Mivel elég sok hasonló szóról tudunk (pl. *irtó jó*, *iszonyatosan/iszonyú jó*, *állati/baromi jó*), a jelenség motiváltságára is rá kell kérdeznünk. Vajon miért viselkedünk így, miért alkalmazunk negatív emócióval összefüggő kifejezéseket akkor, ha valaminek a nagy intenzitását akarjuk kifejezni?

2. A módot kidolgozó és a fokozó *félelmetesen*

A *félelmetesen* kifejezés módhatározó az (1) példában,¹ jelentése: 'félelmetes, félelemmel tölti el az embert az, ahogyan az esemény lezajlik/történik'.

* A dolgozat az Egyetemi anyanyelvi napok (ELTE BTK, Budapest) 2014. évi nyitórendezvényén elhangzott előadás írott változata. A kutatás az OTKA (K 100717 számú projekt) támogatásával zajlott. A szerzőnek a nyelvi polaritás témájával foglalkozó további írásai: Kugler 2008, 2013a, b, 2014.

¹ A tanulmány minden adata az MNSZ-ből származik, a mintavételezés leírását lásd a pont későbbi részében. A példaként közölt adatokban a dőlt szedést és az aláhúzást a szerző alkalmazta a tanulmány szempontjából lényeges részek kiemelésére. Minden más megoldás híven tükrözi az eredetét.

(1) Ilyenkor az addig veszélytelen hullámnak a tengerfenékkal érintkező része a hirtelen megnövekvő sűrűlódás miatt lelassul, belső egyensúlya megbomlik, aszimmetrikussá válik, a parton állók pedig szemben találják magukat a *félelmetesen morajló, dübörgő* vízfallal, amely a maga előtt sodort víz-párától szinte forni látszik.

A módot kidolgozva a *félelmetesen* igei természetű, ESEMÉNY jelentésű szóhoz kapcsolódik (*morajló* 'olyan DOLOG, amely morajlik'). Az (1)-ben a jelenség fenyegető jellegét egyéb kifejezések is hozzáférhetővé teszik, ezek egy részét aláhúzással kiemeltem.

A fokozó kifejezés alaptagja jellemzően tulajdonságot jelölő melléknév (2), ritkábban, de nem kevésbé természetesen határozószó (3). Az alaptag lehet (többé-kevésbé) melléknevesült melléknévi igenév is (a (4) példában már egyértelműen melléknevesült alaptag található).

(2) A kisasszony *félelmetesen lusta* is volt.

(3) [...] ám ha Agassi le tudja kezelni e nyitásokat, *félelmetesen jól* helyezett adogatásfogadásaival, már ő kerülhet kedvező pozícióba.

(4) Az, amit ő A Tanúban csinált, az egy teljesen magában álló vállalkozás volt és egy *félelmetesen művelt* és önmagát folytonosan képző embernek nemcsak erőfeszítéseit mutatja, hanem a szándékait is [...]

A Magyar nemzeti szövegtárban (MNSZ) összesen 85 adatot kaptam olyan szerkezetre, amelyben a *félelmetesen* szóalakot névszóként kategorizált kifejezés követte. Összesen 71 fokozó szerkezetet azonosítottam a korpuszban, a 85 adatból ugyanis 1 adat kétszer fordult elő, 10 igeneves szerkezet volt, amelyben a *félelmetesen* módhatározóként és nem fokozó kifejezésként szerepelt. Három igenévi alaptagú adat többértelmű volt, nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy mód- vagy fokhatározó-e a szerkezet (l. például az (5) adatot).

(5) Az Európai Unió tagországai már régebben eldöntötték, hogy állami eszközökkel igyekeznek gátat vetni a *félelmetesen terjedő* munkanélküliségnek.

A munkanélküliség terjedése megvalósulhat úgy, hogy az 'félelmetes, félelemmel tölti el az embert', és ugyanakkor a terjedés mértéke is lehet nagy és félelmet keltő egyszerre.

A (2)–(4) példakon mindenesetre egyszerű volt belátni, hogy a *félelmetesen* fokozó kifejezés. A legsematikusabb nagy intenzitást kifejező fokhatározó-szó a *nagyon*. Ha ez állna a fenti szerkezetekben, akkor a hatás más volna (l. a (2')–(4') összevetéseket).

(2') *félelmetesen lusta : nagyon lusta*

(3') *félelmetesen jól : nagyon jól*

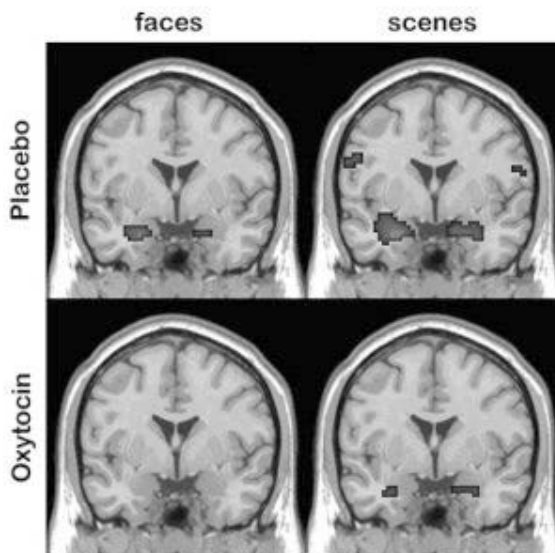
(4') *félelmetesen művelt : nagyon művelt*

Nem véletlen, hogy a kifejezés a legnagyobb gyakorisággal az MNSZ – fórum-szövegeket tartalmazó – úgynevezett személyes alkorpuszában fordul elő.

A hatás különbségét a kifejezés jelentésében kell keresnünk, abban, hogyan jelenti a *félelmetesen* azt, hogy 'nagy fokban, nagy intenzitással jellemző az adott dologra az alaptagban kifejezett tulajdonság'. Ehhez pedig egy kicsit a félelemlről, erről a negatív érzésről, és a *fél, félelem, félelmetes* nyelvi kifejezések negatív értékjelentéséről kell beszélnünk.

3. Kitérő a félelemlről

A limbikus rendszerben (a magatartás szabályozásáért felelős neuronális rendszerben), ezen belül a gyrus cinguliban és a vészhelyzetben irányító szerepű amygdalában, az agy fő fájdalom- és „érzelmi központjaiban” található a félelem negatív emóciójának átélésekor aktiválódó idegsejthálózatok. Ezeket a területeket tehát a félelem központjainak is tekinthetjük. Az 1. képen fMRI-felvételeken a felső sorban látható a normál aktiváció fenyegető arcok (1. kocka) és jelenetek (2. kocka) hatására.

1. kép.

Az oxytocin hatását bemutató fMRI-felvételek²

² A kutatást végezte és közzölte: Andreas Meyer-Lindenberg. A kép forrása http://www.scienceagogo.com/news/20051107221302data_trunc_sys.shtml. (Letöltés: 2014. március 10.)

Az alsó sorban azt lehet látni, hogy oxytocin hatására csökken az aktiváció. Ezekben az „érzelmi központokban” úgynevezett tükroneuronok (mirror neurons) találhatók, amelyek lényegében véve az „együttérzésért és az empátiáért felelős idegsejthálózatot” alkotnak (Bauer 2010: 41). Nemcsak akkor aktiválódnak az amygdalában és a gyrus cinguliban a félelemre „tüzelő” idegsejtek, ha mi magunk félelmet élünk át. A tükroneuronok akkor is aktiválódnak, ha a megfigyelő biztonságban van, de valaki más félelmetes helyzetben lát (például azt látja, hogy injekciós tűvel közelítenek egy általa ismert személyhez). Aktivációt figyeltek meg különféle képző eljárásokkal olyan esetekben is, amikor egy másik személy „csak” beszélt a félelméről, illetve egy általa félelmetesnek tartott helyzetről (vö. Bauer 2010). Willie van Peer a *Socio-cultural factors in style* nemzetközi konferencia³ első napján elhangzott plenáris előadásában (*Why are there such things as stylistic phenomena?*) pedig egy olyan kísérletről számolt be, amelyben fiziológiai reakciókat mértek eredeti és a nézőpontoszerkezet szempontjából manipulált, félelmet keltő, izgalmas Stephen King-szövegrészlet olvasása közben.

Az aktiváció alapját korábbi félelmeink (általában az élmények, tapasztalatok) memoriális mintái képezik, a tükrözés tehát ebből a belső perspektívából történik (Bauer 2010: 24). A tükroneuronok aktiválódásának fontos feltétele, hogy hozzánk hasonló lényeket figyeljünk meg (nem tüzelnek a tükroneuronok akkor, ha például egy plüss játékalathoz közelítenek injekciós tűvel).

A tükroneuronok alkotják a neurobiológiai alapjait a „közös [interszubjektív] jelentésér”-nek (Bauer 2010: 14, 148), amelyben az emberek nem izolált egységekként, hanem egymást önmagukhoz hasonlóként felismerő, egymásra figyelő, egymást megérteni képes társas lényekként léteznek és viselkednek. A nyelvi tevékenység is csak ebben az interszubjektív jelentésértben képzelhető el, ugyanakkor a nyelvi tevékenységgel újra és újra létre is hozzuk ezt a teret.

Ami a fizikai-érzelmi biztonságunkat fenyegeti, arra intenzíven reagálunk. Mivel ezekhez a fenyegető hatásokhoz negatív emóció társul, a hatás még erőteljesebb és tartósabb (l. Marano 2003, Jing-Schmidt 2007).⁴ Érzelmi működésünk neurológiája képezi a biológiai hátterét annak, hogy erős hatást tudunk tenni a beszédpartnerre olyan témaválasztással és olyan nyelvi kifejezések alkalmazásával is, amelyekhez erős érzelmek kapcsolódnak.⁵

A nyelvi viselkedés analóg az emberi viselkedés más formáival. A nyelvi tevékenységben is jelentőséghez jut a polaritás, a nyelvi kifejezések pozitív vagy negatív jellege (vö. „pozitív” és „negatív jelleműnek mondható” kifejezések és mondatok [Arany 1873: 10]), sőt áthatja azt (l. Israel 2011). Miközben a nyelvi tevékenységre alapvetően a pozitív beállítódás a jellemző (ennek az észlelés és egyéb funkciók általi motiváltságával e helyütt nem foglalkozom, de l. Boucher–Osgood 1969, Osgood 1980, Szilágyi 1996, Imrényi 2013), a hatáskeltésben (tudatosan vagy tudattalanul) kiaknázzhatjuk a fenti tapasztalatot.

³ Szervező: ELTE, Stíluskutató csoport; Budapest, 2014. február 5–6.

⁴ Az értékelés és az érzelemkifejezés viszonyára lásd még Péter 1991.

⁵ A félelemmel kapcsolatos kifejezéseket vizsgálja Horpácsi 1982.

4. Polaritás és lexikális fokozás

A lexikális fokozás leggyakoribb kifejezései között sok a negatív polarítású, negatív érzelmeikkel összekapcsolódó szó. Ezek – az emberek között megfigyelhető rezonanciajelenség alapján – erősebben hatnak ránk. A leggyakoribb fokozó kifejezések Székely Gábor szerint: *nagyon*_[+], *abszolút*_[+], *borzalmasan*_[-], *borzasztóan*_[-], *elképesztően*, *hihetetlenül*_[-], *iszonyúan*_[-], *rettenetesen*_[-], *kurva*_[-], *kurvára*_[-] (Székely 2007: 63). A pozitív polaritást a kifejezés indexében [+], a negatívát [-] jelzi.⁶

A poláris kifejezések összekapcsolásában alapértelmezés szerinti a kongruencia (az értékbeli egyez[tet]és).⁷ A jelenség lényege, hogy a legtermészetesebb és ezért a legkönnyebben feldolgozható szerkezetekben azonos polarítású kifejezések kapcsolódnak össze; vagy másként: a kifejezések összekapcsolásának ebben az esetben feltétele az, hogy értékjelentésükben egyezzenek (Osgood 1980: 139–61, Dilts 2010, Péter 2008: 5), például *könnyen*_[+]/*jól*_[+] *megoldotta*_[+] (vö. Péter 2008, Imrényi 2012, 2013). Ha nincs kongruencia, a szerkezet nagyobb mentális erőfeszítéssel (hosszabb idő alatt) dolgozható fel. A szemantikai komplexitással összefüggésben a nyelvi forma ebben az esetben lehet jelöltebb is (az alapértelmezés szerintihez viszonyítva) (l. Boucher–Osgood 1969, Osgood 1980). Ez figyelhető meg a magyarban is a negatív, úgynevezett korlátozó kifejezések esetében. Például a *nehezen*_[-]/*rosszul*_[-] *oldotta meg* (**megoldotta*) szerkezetben a nagyobb jelöltség az inverzióval valósul meg (l. Péter 2008, Imrényi 2012, 2013⁸).

A *gondolatok*, *öröm*, *bánat* kifejezések jelzős szerkezetein végzett kollokációvizsgálatom alapján az bizonyos, hogy nem „összerakunk” eleve adottnak tekinthető értékjelentéseket. Az értékjelentés séma-megvalósulás viszonyban létezik, mint a kifejezések jelentése általában, és mindig konstruálás eredménye az aktuális diskurzusban (vö. Tolcsvai Nagy 2013: 157–65). Ezért – a nagyon begyakorlott, egységként feldolgozott kifejezésektől eltekintve – a szerkezet jelentése, ezen belül az értékjelentés is ko(n)textusérzékeny és emergens. A dolgozatban az indexbe tett érték tehát mindig a sematizálódott értékjelentést jelöli, amelyet intuíción szerint a magyar anyanyelvűek a legbegyakorlottabban, leggyorsabban rendelnének egy Osgoodéhoz hasonló (1980) vizsgálati szituációban az izolált (csak sematikus kontextussal rendelkező) kifejezéshez.

A negatív fokozó kifejezés gyakran kapcsolódik pozitív értékjelentésűhöz (*pokolian*_[-] *ügyes*_[+], *félelmetesen*_[-]/*borzasztóan*_[-] *jó*_[+] stb.). A fordított helyzet az inkongruenciában Székely szerint jóval ritkább, vagyis pozitív fokozó kifejezés csak

⁶ Mivel a magyarban nincsenek olyan empirikus vizsgálatok a kifejezések értékjelentésére vonatkozóan, amelyekre támaszkodhatnánk, ezek az ítéletek vitathatók. Az érzelmeire vonatkozó kifejezések 668 szóból álló csoportját négy informáns és a kutató saját, egymástól független polaritás szerinti minősítése (pozitív, negatív, vegyes) alapján elemezve közli Mérő (2010: 306–13). Köszönöm Drávucz Fanninak, hogy felhívta a figyelmet erre a vizsgálatra. Az értékjelentés formális kezelésére a szótári reprezentáció megoldásaiban l. Kiefer 2008: 523–27.

⁷ Péter Mihály ezt szemantikai egyezésként, az értékelő szemák egyezéseként írja le (2008: 5).

⁸ A jelöltségnek a polaritással összefüggő leírása a szerző munkáiban 2007 óta megjelenik, e helyütt a modell legfrissebb és leginkább részletező (Imrényi 2013) leírásaira hivatkozom.

elvétve kapcsolódik negatív alaptaghoz (Székely 2007: 51) (*tökéletesen*_[+] *buta*_[-], *tökéletesen*_[+] *megaláz*_[-] [Székely példái]; *jól*_[+] *elhibázta*_[-] / *odakozmálta*_[-] [vö. Péter 2008]; (?) *csodálatosan*_[+] *hanyag*_[-]⁹). Mindez érvényes a *borzasztóan*, *rettenetesen*, *iszonyatosan* német, angol és orosz megfelelőire is (*furchtbar*, *schrecklich*; *terrible* [*horrible*, *dreadful*]; *страшно*, *ужасно*) (l. Székely 2007: 63).¹⁰ A *félelmetesen* / *borzasztóan* jó típusú fokozás (negatív fokozó, pozitív fokozott) általános az európai nyelvekben.

Az ellentétes pólusú kifejezések kapcsolata azt is mutatja, hogy a jelentés- és funkcióváltozásnak ezen a pontján (pl. *félelmetesen lassú*_[-] / *jó*_[+]), a kifejezés fogalmi szerkezetében a negatív tartomány aktiválódhat ugyan, a fokozati skála felől nézve azonban a nagy érzelmi hatással analóg módon, de a skála pozitív pólusán, 'nagy intenzitás' jelentést képvisel a kifejezés mindkét polaritású alaptag esetén.¹¹

5. Részleges neutralizálódás és pozitív preferencia

A preferencia¹² a kifejezésnek más lexémiákkal való összekapcsolásában nyilvánul meg; a kollokálódásra jellemző lehet az, hogy a vizsgált lexéma milyen érték-jelentésű kifejezésekkel alkot szerkezetet.

A Lipcsei szótár (LW) kollokációelemzése alapján a *félelmetesen* kifejezést leggyakrabban pozitív polaritású melléknevek követik (*erős*, *gyors*, *gyönyörű*, *jó-képu*, *magas*, *szép*).

Az MNSZ-ből vételezett adatok alapján az alaptagok gyakorisága megerősíti a *félelmetesen* fent illusztrált pozitív preferenciáját:¹³ a leggyakoribb kifejezések

⁹ Adatoltható. A jelen dolgozatban nem foglalkozom azzal, hogyan zajlik az eltérő értékjelentések összeegyeztetése, ez ugyanis további kutatásokat igényelne. Az biztosra vehető, hogy a negatív értékjelentésű alaptagok esetén ez bonyolultabb, mint ahogy a szakirodalom jelenleg leírja (vö. Péter 2008: 6). Kézenfekvő azonban, hogy az össze nem illés gyakran azzal jár, hogy a begyakorlottól eltérő értelmezési kontextust kell keresni (Tátrai 2008) – ez történik ironizáló konstruálás esetén (vö. *ügyesen odakozmálta*; és – mint látjuk – ez nem feltétlenül jár együtt inverzióval, ahogy azt Péter 2008 alapján várhatnánk). Továbbá a megnyilatkozó szempontjából a viszony feldolgozásához szükséges nagyobb erőfeszítés (pl. a meglepő, váratlan, megdöbbentő tapasztalat) mutatója (ebben az értelemben a miratívitás jelölője), illetve a szándékolt hatás erősítője is lehet a „távoli”, nehezen összeegyeztethető értékek integrálása és az ezzel járó nagyobb mentális erőfeszítés. Baum Krisztinának köszönöm, hogy az utóbbi szempontra ráirányította a figyelmemet.

¹⁰ A jelentésváltozásban a polaritásváltás NEGATÍV → POZITÍV irányával foglalkozik Andor (2011) elméleti szempontból és a *durva* melléknév kontasztív szemléletű elemzésében is (l. Andor 2011: 33, 39–41).

¹¹ Székely szerint az értékjelentés semlegesítődik (neutralizálódik) a MÉRTÉK és a VISZONY tartományokban (Székely 2007: 5).

¹² A preferencia vizsgálatára l. Dilts munkáját (2010). A jelenséget *szemantikai prozódia* terminussal jelöli, és részletesen tárgyalja Andor (2011: 35).

¹³ A preferencia vizsgálatára lásd Dilts 2010-et.

egy kivétellel (*rossz*) pozitív értékjelentésűek (illetve semlegesek: *hasonlító*). A gyakorisági adatokat az 1. táblázat foglalja össze.¹⁴

1. táblázat. A félelmetesen alaptagjai gyakoriságuk sorrendjében

Kifejezés	Előfordulás
nagy _[+]	7
jó _[+]	6
pontos _[+] rossz _[-]	3
gyors _[+] hasonlító hatékony _[+] magas _[+] szép _[+] találó _[+] tisztán [lát] _[+]	2
agresszív _[-] , alulképzett _[-] , csúfondáros _[-] , egyoldalú _[-] , egyszerű _[-] , erős _[+] , értelmes _[+] , fenséges _[+] , feszült, gólerős _[+] , gyermeteg _[-] , hasznos _[+] , hosszú _[+] , igazi _[+] , igazmondó _[+] , izgalmas _[+] , kemény _[+] , képzett _[+] , kiismerhetetlen _[-] , lassú _[-] , lélekbe mászó _[+] , lusta _[-] , művelt _[+] , naiv _[-] , népszerű _[+] , önkritikus, ördögi _[-] , primitív _[-] , sok _[+] , szaporodó, szorongató, szörnyű _[-] , termékeny _[+] , titokzatos, új _[+] , vad _[-] , virtuóz _[+] , zord _[-]	1

A 2. táblázatban azokat a fogalmi tartományokat közlöm, amelyek a korpusz jelzős szerkezeteinek főnévi kifejezését/kifejezéseit jellemzik.

¹⁴ A nem kategorizált kifejezések vagy semlegesek a polaritás szempontjából (pl. *hasonlító*), vagy nem egyértelmű számomra a minősítés (pl. *titokzatos*), ennek oka több esetben az érték (nagyjából a JÓ-ROSSZ pólusok) és az energia viszonya (AKTÍV-PASSZÍV, ERŐS-GYENGE) alapján a kategorizáció elvégzése (pl. a *feszült* nagyobb energiát feltételez, mint a *laza*, pszichikai állapotként azonban az utóbbi a jobb; lásd még: *szorongató*, *önkritikus*). A nagy intenzitást jelölő, hatáskeltő kifejezések esetében forrástartományként kell számolni nemcsak az értékkel, hanem az aktivitással és ez erővel is. (A JÓ-ROSSZ, AKTÍV-PASSZÍV, ERŐS-GYENGE pólusokhoz lásd Osgoodnál a szemantikai differenciál elemzésében a három kiemelkedő faktort [Osgood 1980: 96–108] és ennek kritikáját is [a magyar szakirodalomban: Péter 1991: 51, Szilágyi 1996: 8]. Kíváncsinos volna a polaritás témájában nagyobb empirikus vizsgálatot végezni, és az adatokat statisztikai módszerekkel [is] feldolgozni.)

2. táblázat. A félelmetesen + *TULAJDONSAG* + *DOLOG* viszonyhálózat tulajdonsághordozójának fogalmi tartományai¹⁵

db	Tartomány	db	Tartomány részletezetten	Nyelvi kifejezés	db
EMBER 55	EGYÉN, SZEMÉLYEK CSOPORTJA	20	EMBER(EK CSOPORTJA); SZERVEZET, INTÉZMÉNY	egyén, egyéniségnek, ember, fagottos, lány, nő, játékos; [gyerek], [író], [személy]; [amerikaiak], szövetsége, csapata, PR-csapatának, seregét, [cégbíróság]	19
			EMBERI KÜLSŐ	[kinézet]	1
	TEVÉKENYSÉG, CSELEKVÉS	26	ÁLTALÁNOS EMBERI TEVÉKENYSÉG, CSELEKVÉS	időtöltés, [cselekvés/szemlélet], [út, utazás'], feladat	4
			SPECIÁLIS: POLITIKAI AKTIVITÁS, KATONAI, SPORTTEVÉKENYSÉG (KÜZDELEM, ANNAK RÉSZESEMÉNYE)	propaganda-hadjárata, a meccse/meccsen, játék/ játékot, [taktikai visszavonulások és a megszegett ígéretek] sorát, [vízipólójátékot]; helyezett adogatásfogadásaival	9
			SPECIÁLIS: VERBÁLIS CSELEKVÉS	válasz [meg]fogalmazás], [poénnyilai]	4
			SPECIÁLIS: MŰVÉSZI, ALKOTÁS ÉS EREDMÉNYE (MŰALKOTÁS, MŰFAJ)	[kép], [koncert], [szopránja], a látvány és mondanivaló, történet, fekete-fehér képein, melodráma, röhögtetés, kigúnyolás, [ábrázolt] világ	9
	VISELKEDÉSES JELLEMZŐ	7	ÁLTALÁNOS EMBERI ÉLETHELYZET, ÉLETMÓD; ÉRZÉKELÉS, PSZICHIKAI, MENTÁLIS FUNKCIONÁLÁS	életét, [életmód]; [elhallgatva], [érzékelés: látta], érzést, [álom]	7
	ÉLETHELYZET	2	NEGATÍV ÉLETHELYZET, TÖRTÉNÉS	[kockázat], [becsapódás kocsi]	2
EGYÉB 16	ELVONT DOLGOK, FOLYAMATOK, TÁRSADALMI-GAZDASÁGI KONSTRUKCIÓK			[jogosítványai] 'lehetőségei', agrárrengetegben, középosztályosodásával és [intellektuális] felemelkedésével; [polgárellenesség kialakulása], egészségügyi ellátás, hatalmával	6
	MÉRTÉK, MENNYISÉG, EZEK EGYSÉGE			időszak, összeggel, száma, volumene	4
	TERMÉSZETI TÁRGY			katlanját, Szaharának	2
	FIZIKAI TÁRGY			vasgolyó, látni valót	2
	JELENSÉG			akusztikája	1
	EGYÉB MENTÁLIS MŰVELET EREDMÉNYE			különbőség	1
71	Összesen				71

¹⁵ A szögletes zárójelben szereplő főnevek nem a vizsgált szerkezetben jelentek meg, hanem annak a nyelvi környezetében.

Feltűnő, hogy a leggyakoribb fogalmi tartományok az emberi lényhez (és nem például az ember természeti környezetéhez) kötődnek.

A fokozó szerkezetben a FÉLELEM (a negatív emóció) tartomány nagy valószínűséggel aktiválódik 9 adatban (12,7%), ebből egyben a megnyilatkozó erre reflektált is (6). Az adatok többségében (47 db, 66,2%) azonban semmi sem utalt félelmetes fokra/mértékre a bekezdésnyi szöveg ismeretében sem (l. például a (7) adatot).

(6) Bocsánat úgy látom [a köztársasági elnök vezetéke] tényleg *félelmetesen népszerű* (ez szerintem *tényleg félelmetes*, mert én arra, mindig is olyan büszkeségszerű jóérzéssel gondoltam, hogy mi magyarok mindig utálunk mindenkit, értsd nem hajlunk a tőlünk keletre oly erős messianizmusra. Hogy majd JelcinLebegyZsirinovszkijcáratyuska) Maradjunk annyiban, hogy szerintetek én tévedek nagyon, szerintem meg ti nem vagytok teljesen objektívek.

(7) Nem is gondolná az ember, hogy a Rákosi-reál jegyében fogant Népstadionnak milyen *félelmetesen jó* akusztikája van.

A negatív polaritású alapszóból létrejött fokozó kifejezések részlegesen neutralizálódnak, ezáltal egyre több kifejezéssel kapcsolhatók össze. Bár intenzifikáló szerepüket hatásosságuknak köszönhetik, minél kiterjedtebbé válik az alkalmazásuk, és ezzel összefüggésben minél gyakoribbá és megszokottabbá válnak, annál ártalmatlanabbak is lesznek az érzelmi működésünk szempontjából (l. Nemesi 1998).

6. Összefoglalás

A *félelmetesen* fokozó kifejezés jelentésében a negatív emóció tartománya a jelentés- és funkcióváltozás (módviszony → intenzitás) ellenére továbbra is aktiválódhat, a megértése során továbbra is feldolgozódhat, de a FÉLELEM tartomány csak az adatok kisebb részében (kb. 13%-ban) került előtérbe és kapott részletezőbb kidolgozást (bekezdésnyi kontextusban).

A kifejezés a fokozásban – a nagy érzelmi hatással analóg módon – a 'nagy intenzitás' jelentést képviseli mind pozitív, mind negatív polaritású alaptag esetén. A korpuszalapú vizsgálat feltárta a kifejezés pozitív preferenciáját, vagyis azt, hogy jellemzőbben kapcsolódik össze pozitív értékjelentésű alaptaggal, mint negatívval.

A negatív forrástartományú fokozó kifejezések általánosak az európai nyelvekben (Székely 2007, Jing-Schmidt 2007). A jelenség összefügg a félelem és általában a negatív élmény elméleti feldolgozásával, valamint a negatív emóció szerepével az emberi viselkedésben. Nyelvi tevékenységünk is megerősíti azt a neurobiológiai hipotézist, hogy „nincs az a berendezés és nincs az a biokémiai módszer, amely egy ember érzelmi állapotát úgy fel tudná mérni és úgy tudná befolyásolni, mint egy másik ember” (Bauer 2010: 44).

SZAKIRODALOM

- Andor József 2011. De durva ez a téma! – Megfigyelések a melléknévi jelentés polaritásváltásáról. In: Kárpáti Endre–Nádor Orsolya–Szűcs Tibor (szerk.): *Hungarológiai Évkönyv 2011*. [12/1] PTE BTK, Pécs, 33–42.
- Arany János 1873. A szórend. *Magyar Nyelvőr* 7–11.
- Bauer, Joachim 20110. *Miért érzem azt, amit te? Ösztönös kommunikációs és a tükörneuronok titka*. Ursus Libris, Budapest.
- Boucher, Jerry–Osgood, Charles E. 1969. The Pollyanna hypothesis. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour* 8: 1–8.
- Dilts, Philip 2010. Good nouns, bad nouns: what the corpus says and what native speakers think. In: Gries, Stefan Thomas–Wulff, Stefanie–Davies, Mark (eds.): *Corpus-linguistic applications. Current studies, new directions*. Rodopi, Amsterdam–New York, 103–17.
- Horpácsi Illés 1982. Vázlat a félelem nyelvi lélektanához. *Magyar Nyelv* 88: 214–7.
- Imrényi András 2012. A mondat mint többdimenziós hálózat. In: Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Konstrukció és jelentés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 123–37.
- Imrényi András 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Nyelvtudományi Értekezések 164. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Israel, Michael 2011. *The grammar of polarity. Pragmatics, sensitivity, and the logic of scales*. Cambridge Studies in Linguistics 127. Cambridge University Press, Cambridge.
- Jing-Schmidt, Zhuo 2007. Negativity bias in language: A cognitive-affective model of emotive intensifiers. *Cognitive Linguistics* 18/3: 417–43.
- Kiefer Ferenc 2008. A melléknévek szótári ábrázolásáról. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 505–38.
- Kugler Nóra 2009. A módosítószók funkcionális megközelítése. (Miért hangsúlytalanok a módosítószók, vagy miért nem?) In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 130–9.
- Kugler Nóra 2013a. The negativity of Hungarian modal adverbs (*aligha, bajosan, nehezen*). *Język. Komunikacja. Informacja* 8: 9–19.
- Kugler Nóra 2013b. A módosítószók és a nyelvi polaritás. In: Benő Attila–Fazakas Emese–Kádár Edit (szerk.): *„...hogy legyen a víznek lefolyása” Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 297–308.
- Kugler Nóra 2014. Az episztemikus (főmondati) predikátumok és a nyelvi polaritás. In: Havas Ferenc–Horváth Katalin–Kugler Nóra–Vladár Zsuzsanna (szerk.): *Nyelvben a világ. Tanulmánykötet Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 55–65.
- LW = Leipzig Wortschatz. <http://corpora.informatik.uni-leipzig.de/> (Letöltés: 2014. március 1.)
- Marano, Hara Estroff 2003. Our brain negative bias. *Psychology Today* 6 (June).
- Mérő László 2010. *Az érzelmek logikája*. Tericum Kiadó, Budapest.
- MNSZ = Magyar nemzeti szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/> (Letöltés: 2014. január 31.)
- Nemesi Attila László 1998. Társalgási divatkifejezések a benyomáskeltés szolgálatában. *Magyar Nyelvőr* 122: 24–35.
- Osgood, Charles E. 1980. *Lectures on language performance*. Springer-Verlag, New York–Heidelberg–Berlin.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Péter Mihály 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- Székely Gábor 2007. *Egy sajátos nyelvi jelenség, a fokozás*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Tátrai Szilárd 2008. Irónia. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 311–20.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.

Kugler Nóra

habilitált egyetemi adjunktus
ELTE BTK

Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

*Kugler, Nóra***A pattern of expressing linguistic polarity or, what is frightfully good?**

This paper studies linguistic polarity in enhancement and collocation preference in a cognitive linguistic framework and using empirical methods, on the example of the enhancing expression *félelmetesen* 'frightfully'. It is stated that the domain of negative emotions can be activated in semantic structure in an enhancing role, and can be processed as such during comprehension. The adverb under study, analogously to strong emotional effects, adds the meaning component 'with high intensity' to both positive and negative polarity expressions. Our corpus study has revealed that *félelmetesen* is more typically associated with positive than with negative value adjectives. Enhancing expressions taken from a negative source domain are in general use in European languages; this is not unrelated to neurological processes connected with fear and to the role of negative emotions in human behaviour.

Keywords: linguistic polarity, enhancement, negative emotion, congruence, collocation preference

A rajongók – Rajongók

Kemény Zsigmond regényének és Móricz átdolgozásának összehasonlítása kvantitatív módszerrel*

Móricz, az átdolgozó

Móricz Zsigmond írásművészetének és írói pályájának egyik különleges mozzanata, hogy műveit rendszeresen, mondhatni folyamatosan átdolgozta, de nemcsak a sajátjait, hanem több más íróét is. Cséve Anna idézi az író naplójából a következőket: „Én a legtöbb munkámmal úgy vagyok, hogy újra- és újraírni szeretném. Az még csak hagyján, hogy ha lapban megjelenik valami, teljesen újraírom, mint-ha csak skicckönyv volna a már egyszer megjelent forma – hiszen folytatásban írom őket, s így az ember visszafelé nem korrigálhat –, de a régi könyveimet ugyanígy újjá kívánom önteni, még a novellákat is” (Cséve 2005: 82). Az idézet az 1934. szeptember 27-i naplóbejegyzésből való, abból az időből tehát, amikor Móricz az *Erdély* három kötetének egybeszerkesztésén dolgozott. Arról, hogy az egykötetes *Erdély* születésében mekkora szerepe volt a kiadói kényszernek és az író folyamatos jobbító szándékának, a trológia 1960-as kiadásának név nélküli utószava (feltehetőleg a sajtó alá rendező Réz Pál munkája) szolgált érdekes adalékokat (Réz 1960). Az azonban bizonyos, hogy Móricz szenvedélyes átdolgozó volt, ebben Füst Milánra és Szabó Lőrincire emlékeztet. Így vall erről a Kelet Népe 1940. augusztus 15-i számában, egy héttel *A rajongók* átírásának befejezése után megjelent szerkesztői jegyzetében: „Az utolsó három évben az volt legfőbb munkám, hogy harminc kötet regényemet újra simogattam. Voltak helyek, mondatok, szakaszok, rétegek, amiket könyörtelenül újjá váltottam. Magam szövegével úgy bántam, ahogy az ember magáéval” (Móricz 1940). Utal erre Illés Endrének az a vitacikke is, amelyben Kemény Zsigmond regényének átírását kommentálta, igen kritikusan: „[Móricz] saját munkáját is folyton rombolja és újraépíti” (Illés 1941: 9). Illés Endre cikke a Nyugat 1941. január 1-jei számában jelent meg. Minden bizonnyal erre is reagál a napló 1941. január 10-én kelt bejegyzése: „Stíluskésztségemet valósággal egész életemben azon köszörültem, hogy jóformán minden munkát, amit olvastam, a hozzányúlás álláspontjáról néztem” (idézi Cséve 2005: 81).

* A szerző ezúton is köszönetet mond a tanulmány elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségéért Cséve Annának és Szilágyi Irmának (PIM), továbbá Mártonfi Attilának (MTA Nyelvtudományi Intézet) és Laczkó Krisztinának (ELTE).

Ez a „romboló és újraépítő” tevékenység az írónak úgyszólván egész pályáját átfogja. Már 1902-ben, tehát még a szerző életében kísérletet tesz Jókai *A két cívisének átírására*, ez azonban elveszett vagy lappang. Szigeti József *A vén bakancsos és fia, a huszár* című népszínművének Móricz által „újraköltött” változatát azonban be is mutatták a budapesti Népoperában (a mai Erkel Színházban), és ez a bemutató nagy siker volt. Másfél évtizeddel később Bornemissza *Magyar Elek*tráját dolgozta át mai színpadra. Ezt is bemutatták (a Nemzeti Színházban), és igen elismerő kritikai visszhangot keltett, Kárpáti Aurél és Schöpflin is írtak róla. A következő átdolgozás Szigligeti *Csikósának* színpadra állítása volt, ezt azonban végül is csak a rádió tűzte műsorára (az adatokat l. Balogh 2004). Már *A rajongók* átírt változatának közzététele után Tolnai Lajos két regényét, a *Nemes vért* és *A szentistváni Kéry családot* is átdolgozta, ezek a Kelet Népeben jelentek meg 1941-ben.

Mi volt a célja Móricznak ezekkel az átírásokkal? Már *A vén bakancsos* 1916. márciusi bemutatóját beharangozó cikkében kifejti, hogy „[a]zokban, akik nagyon szeretik a literatúránkat, állandóan ott van az a vágy, hogy a magukéból is tegyenek valamit a közös nemzeti kincs meglevő, becses, de olykor kissé fogyatékos darabjaihoz” (idézi Balogh 2004: 50). A Kemény Zsigmond-regény új változatának bevezetőjében pedig annak a reményének ad hangot, hogy „ez a kiadás magához a megszületett szöveghez vezetné vissza az olvasót”. Vagyis Móricz törekvése elsősorban arra irányult, hogy a magyar irodalom régebbi, értékes, de nyelvi elavultságuk miatt a korabeli olvasó számára élvezhetetlen, megközelíthetetlen alkotásait hozzáférhetővé tegye. Ennek érdekében azonban nemcsak a nyelvi formát stilizálta, hanem többé-kevésbé (inkább többé, mint kevésbé) meg is rövidítette az eredeti szövegeket.

Ezek közül az átdolgozások közül a legjelentősebb és egyben a legnagyobb vihart kavaráó kétségtelenül Kemény Zsigmond regényének, *A rajongóknak* az „átírása” volt. Ennek oka egyrészt az volt, hogy az érintett eredeti művek szerzői közül Kemény volt az egyetlen vitathatatlanul nagy író, másrészt pedig az, hogy Móricznak ez a vállalkozása nem sokkal megjelenése után határozott visszautasításban részesült, mégpedig nem akárhol, hanem éppen a Nyugatban, a kor vezető irodalmi és kritikai folyóiratában.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a regény átírásának visszhangja vegyes, de inkább elmarasztaló volt. Sajátos módon már maga az új kiadás élére helyezett Kemény Zsigmond-esszé szerzője, Németh László is elhatárolódott Móricz eljárásától azzal, hogy többek között ezt írta Kemény úgynevezett magyartalanságairól: „ha meg nem szokta az ember, zavar, ha pedig mint az írójához tartozót megszokta s megszerette, éppúgy beleéli magát, mint akármilyen más írói nyelvbe” (Németh 1940: 40). Ez burkolt ellentétben áll Móricznak azzal a véleményével, hogy Keményt „korrigálni” kell ahhoz, hogy eljusson a huszadik századi olvasóhoz is.

Ha még az „adjutáns” Németh Lászlónak is (vö. Németh 1968: I. 624) fenntartásai voltak a vállalkozás indokoltságával szemben, nem csodálhatjuk, hogy a további kritikai fogadtatás is inkább tartózkodó volt. A Móricz szűkebb munkatársi köréhez tartozó Féja Géza az átdolgozott kiadás megjelenése alkalmából hosszabb cikket írt ugyan a Magyarországra, de ez a cikk sajátos módon nem az

átírásról szól, hanem Kemény Zsigmond pályaképét vázolja fel, és csak a végén ajánlja az „enyhített», olvashatóbbá tett, de eredeti valójából ki nem forgatott” művet az olvasók figyelmébe (Féja 1940).

Ezekkel a finom elhatárolódásokkal szemben Illés Endre, a már ekkor is jó nevű novellista és kritikus a Nyugat 1941. újévi számában határozottan elmarasztalja Móricz eljárását, többek között ilyen megállapításokra ragadtatva magát: „egy idegen és kontár [!] szobrászi véső hamisít új redőket egy *befejezett* műre. Egy idegen műre. Egy *halálnak vagy halhatatlanságnak átadott műre*” (Illés 1941: 9; a kiemelések a cikk írójától valók). Véleményét abban összegezi, hogy *A rajongók* átírása „ízetlen tévedés” volt (i. h.) „Ízletlenebb és hervadtabb könyv lett, nem pedig népszerű és könnyű olvasmány. De nem lenne-e félelmetes egy népszerű és könnyű Kemény?” (i. m. 11).

Ennél is élesebb hangot üt meg a kérdésben Radnóti Miklós 1941. január 4-i naplóbejegyzése, igaz, ez a vélemény csak 1989-ben került nyilvánosságra, amikor a napló nyomtatásban is megjelent. Radnóti látatlanban, az átírt változat ismerete nélkül ilyeneket ír Móriczról: „Kezére kellene csapni, el kell kobozni, be kell tiltani az ilyet, gyalázat”, majd végül: „most Tolnai Lajost készül tönkretenni. De hogy Keményhez mert nyúlni!” (Radnóti 1989: 129).

Móricz a támadásra csak közvetve, Illés Endre nevének említése nélkül reagált a Híd január 21-i számában. Érvelésében arra hivatkozik, hogy „[a] nagy és népszerű írók általában ki vannak téve és talán rá is vannak szorulva, hogy más írók puhítsák a lábuk előtt a talajt”. Megemlíti, hogy az ő regényének, a *Légy jó mindhalálig*nek is van átdolgozott, „ifjúsági” kiadása. Kemény Zsigmond műveinek sorsa neki régóta szívügye: „Hivatalosan ő van felállítva a legmagasabb polcra, s a valóságban ő vezet a nem olvasottság tekintetében” (Móricz 1941).

Az átírt *Rajongók* egykorú sajtóvisszhangjának köréből még két adalékot kell megemlítenünk. Az egyik a Független Magyarország január 27-i számának név nélkül megjelent glosszája, amely a polémiaiban, ha nem is bántó élességgel, inkább Móricz ellen foglal állást: „Móricz Zsigmondot kedves csínytevésen fogta az irodalmi razzia. [...] A stílus az ember, mondották a régiek. S a stílusváltoztatás nem eshetik az eredeti rovására. Mert ha igen, esetleg életre hívhatunk egy jó művet, de megölünk egy író” (N. n. 1941; a cikke Cséve Anna hívta fel figyelmemet). Másfél évvel később pedig Laczkó Géza tesz közzé *Átírás* címmel egy rövid cikket, ez azonban már nemcsak a *Rajongókra* vonatkozik, hanem általában az átírás műfajára: „Érdemes és kiváló férfiak adták rá fejüket, hogy »nehéz« magyar írókat »közelebb hozzanak« a mai közönséghez. Első hallásra tapsol az ember az ötletnek, igen-igen, Kemény Zsigmond és Zrínyi Miklós megérdemlik, hogy a szélesebb körű közönség is megismerkedhessék velük” (Laczkó 1942). A cikk a továbbiakban az átírások ürügyén a magyar irodalomtanítás eredménytelenségével és irodalmi ízlésünk olcsóságával, igénytelenségével foglalkozik.

A Móricz halála utáni, immáron irodalomtörténeti jellegű értékelések száma fél kezünkön megszámálható. Nagy Miklós a regénynek a Magyar Klasszikusok sorozatában közreadott újabb kiadásához írott alapos bevezető tanulmányában röviden érinti Móricz átdolgozásának kérdését is: a mondatok rövidítésével nem ért egyet, a többi változtatást általában helyesli. „Bárhogyan is vélekedjünk Móricz

Zsigmond átírásáról, bizonyos, hogy nem nyúlt erőszakos kézzel a szövegbe, hanem a szavak mérsékelt megváltoztatásával törekedett ódonabbá tenni a nyelvet” (Nagy 1958: 53). Hogy az „erőszakos kézzel való belenyúlás” mennyire viszonylagos értelmű fogalom, arra a továbbiakban jó néhány példával szolgálhatunk.

Martinkó András egy Kemény Zsigmondról szóló tanulmányában azt állítja, hogy Keménynél a művészi mondanivaló „az esztétikum és műépség sérelme nélkül” elválasztható a nyelvi buroktól, ennél fogva indokolt lehet az a törekvés, hogy műveinek értékeit „kiszabadítsák” az elavult és nehézkes megfogalmazás „börtönéből” (Martinkó 1977: 385). Szegedy-Maszák ezzel szemben úgy foglal állást, hogy ugyanaz a történet nem mondható el többféleképpen. „A rosszul megírt jó regény [...] majdnem ugyanúgy fából vaskarika, mint a sután megfogalmazott lírai vers” (Szegedy-Maszák 1989: 53). Az átírásnak tehát nincs meg a létjogosultsága, még akkor sem, ha olyan nagy író próbálkozik is vele, amilyen Móricz volt. Ebben a szerző Sütő Andrással ért egyet (vö. Sütő 1973: 38).

A legalaposabban Barta János foglalkozott *A rajongók* Móricz-féle átdolgozásával egy erről szóló tanulmányában. Ennek lényege, hogy „az átíró közelebb hozza a művet a maga jelenkori alkotásainak nyelvi szintjéhez – valahogy önmaga és Kemény között lebeg” (Barta 1980: 172). Az, hogy ez a közelítés milyen mértékű volt, és az eredmény az eredetihez vagy az átdolgozóhoz áll-e közelebb, olyan fontos kérdés, amelyet kvantitatív módszerrel is lehet vizsgálni; erre a későbbiekben kísérletet is teszek.

Barta a következőképpen foglalja össze megfigyeléseit a regény átdolgozásáról: „Móricz [...] sok mindent áldoz fel az eredeti Keményből. [...] a póre epikum uralkodik, s az a különös rezonancia vész el, amely Keménynél a lírai felhangokból, reflexióból, szatírából, érzelmi és gondolati távlatokból tevődik össze. [...] Problematisztikus vállalkozás volt ez, de úgy érzem, értékét nem csak a sikereken vagy sikertelenségen kell lemérni” (Barta 1980: 175). Az utolsó mondatnak egy kissé dodonai megfogalmazása ellenére Barta János véleménye egészében véve inkább elmarasztalónak, mint felmentőnek mondható.

A kritikai visszhang vázlatos áttekintése után vizsgáljuk meg azt a filológiai kérdést, milyen kiadás alapján dolgozott Móricz, és hogyan zajlott technikailag ez a különleges beavatkozás.

*A rajongók*nak az OSZK katalógusa (<http://www.oszk.hu/>) szerint napjainkig összesen 17 kiadása látott napvilágot:

Pest: Pfeifer Ferdinánd. 1858–1859.

Budapest: Franklin, 1897 (Kemény Zsigmond összes művei 7.)

Budapest: Franklin, 1904 (Mikszáth Kálmán bevezetőjével)

Budapest: Franklin, 1905.

Budapest: Franklin, 1913.

Budapest: Az Est Pesti Napló, [1931] (Filléres klasszikus regények sorozat)

Budapest: Franklin, [1931] (Élő könyvek. Magyar klasszikusok 51–52.)

Budapest: Franklin, [1934].

Budapest: Az Est Lapkiadó Pesti Napló, [193?] (Laczkó Géza bevezetőjével)

Budapest: Athenaeum, 1940 (Móricz Zsigmond átírásában)

Budapest: Magyar Népművelők Társasága, [1942] (Papp Ferenc előszavával)
 Budapest: Szépirodalmi, 1958 (Nagy Miklós bevezetőjével)
 Bratislava–Budapest: Madách–Szépirodalmi, 1969 (Nagy Miklós utószavával)
 Budapest: Szépirodalmi, 1971 (A *Zord idővel* együtt)
 Budapest: Szépirodalmi, 1975 (A *Zord idővel* együtt)
 Bukarest: Kriterion, 1980 (Dávid Gyula utószavával)
 Budapest: Unikornis, 2001 (Stauder Mária utószavával)

A regény elektronikusan is hozzáférhető a Magyar Elektronikus Könyvtárban <http://mek.oszk.hu/08000/08034/08034.htm> cím alatt. Ez a Nagy Miklós gondozta 1958. évi kiadásnak megfelelő 1969. évi kiadás szövegét tartalmazza. Ennek az a sajátossága, hogy részben helyreállítja Gyulai Pálnak az ÖM. 7. kötetében végrehajtott „korrekcióit”. Például a *delnő* szó 13 előfordulásából Gyulai csak 4-et hagyott meg, 9-et megváltoztatott valamilyen más szóra, mint *úrnő*, *úrhölgy*, *hölgy*, *nő*; Nagy Miklósnál ehelyett 10-szer *delnő*, 3-szor *úrnő*, a MEK-ben mind a 13 helyen *delnő* olvasható. Egy másik példa: Nagy Miklós visszaállította az erdélyi nyelvjárási *pomána* ’ajándék, alamizsna’ szót a regény I. részének 9. fejezetében: „S miért beszél oly garrral, mintha kanállal enné a titkokat, melyekből más *pománában* sem kap egy harapásnyit?” (116), és ezt a visszajavítást a bevezető tanulmányban, illetve az utószóban meg is indokolta (Nagy 1958: 53, 494). A MEK-ben ennek megfelelően a *pománában* szóalak található, míg Gyulainál és az őt követő további kiadásokban az *ajándékban*. Más esetekben viszont Nagy Miklós és a MEK átveszi Gyulai Pál javításait: *alagya* helyett *elégia*, *ipar* helyett *iparkodás* stb. (l. Nagy 1958: 493).

Abból a szempontból, hogy átdolgozó munkája során melyik kiadást használta Móricz, az 1940 előtti kiadások közül kettő jöhetett számításba: az editio princeps, illetve a Gyulai által korrigált szöveg valamelyik kiadása. Nagy Miklós szerint „Móricz minden jel szerint a Gyulai-féle szöveg alapján dolgozott” (Nagy 1958: 495), és ez volt a véleménye Barta Jánosnak is (Barta 1980: 171). Ezt a feltevést a mostani kutatás is igazolta azzal a pontosítással, hogy a Móricz által javított könyvpéldány az 1904. évi, Mikszáth Kálmán előszavával ellátott kétkötetes, illusztrált kiadás volt. Ezúton fejezem ki köszönetemet Cséve Annának és Szilágyi Irmának, a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársainak, akiknek segítségével a múzeum kéziratárának Móricz-gyűjteményében sikerült megtalálni a könyv Móricz által saját kezűleg javított példányát. Az M100/5094. szám alatt őrzött könyvpéldány hiányosan maradt fenn, de így is felbecsülhetetlen értékű forrása minden további kutatásnak, amely az átdolgozás menetére, az eredeti és az átdolgozott szöveg viszonyára, valamint Móricz stilisztikai eljárásaira vonatkozik.

A PIM-ben őrzött példány alapján aránylag pontosan megállapítható az átírás időtartama: a javított könyvpéldány I. kötetének utolsó, 299. oldalára maga az író jegyezte fel, hogy „[b]efejeztem az újraírást [mármint az I. kötet újraírását – K. G.]. Pont kondítyák a déli harangot. Bp. 1940[.] aug. 1.”, utána Móricz szignójával (l. a 2. mellékleten). A II. kötet címlapjára pedig az egész munka befejezésének dátumát írta rá: „1940[.] VIII. 8[.]” Ez utóbbi időpontot a Kelet Népe szerkesztői jegyzetéből is ismerhetjük: „Május elsején fogtam hozzá, és augusztus

8-án fejeztem be, mikor harmadik unokám néhány óra múlva megszületett” (Móricz 1940). A munka két szakaszát tehát – jelképesen – a déli harangszó és az unoka születése zárja le. A május 1-jei kezdési időpontot az átirat kiadás előszavának dátuma („Leányfalu, 1940[.] május 1.”) is megerősíti. Ennek a dátumnak az alapján Barta János arra a (téves) következtetésre jutott, hogy „az átirás [...] valamikor az év első hónapjaira rögzíthető” (Barta 1980: 171). Lehet, hogy az előszót valóban a munka befejeztével írta meg Móricz, ahogy ez szokásos, de antedatálta május 1-jére. Ha a II. kötet átirása egy hetet vett igénybe, nem tarthatott sokkal tovább az I. köteté sem. Az I. kötet vége felé látható is egy ceruzával beírt dátum: „VII. 28.” Ennek alapján az átdolgozás munkájának érdemi részét 1940. július havára és augusztus első hetére tehetjük.

A Móricz által ceruzával és olykor tintával javított könyvpéldányról (egy ilyen oldalának másolatát l. az 1. mellékleten) vagy ezután, vagy az átdolgozással párhuzamosan gépelt tisztázati készült. Ez is megvan a PIM kézirattárban (M100/5097 szám alatt). Ez csak kisebb javításokat tartalmaz, jobbára csak a gépelési hibák javítását. A gépirat majdnem hiánytalanul fennmaradt, csak a II. kötet 114. oldala hiányzik, ha jól vettem észre. Három helyre a nyomtatott könyvből kitépett javított oldalak vannak beillesztve; ennek okára nem sikerült rájönnöm.

A gépelt tisztázati I. kötetének 2. oldala két további érdekességet is tartogat. Az előszó kézirati szövegéből egy szó ceruzával ki van húzva: „Szeretném, ha ez a <népi> kiadás<,> magához a megszületett / szöveghez vezetné vissza az olvasót.” Hogy a *népi* jelző törlése kitől származik, nem állapítható meg. Az író szándéka feltehetőleg az volt, hogy ezzel a szóval az általa készített változat *népszerű*, *népies* jellegére utaljon. A *népi* jelző azonban ebben az időben félreértésekre adhatott volna alkalmat, ezért törölték, feltehetőleg Móricz tudtával és egyetértésével. A másik érdekesség az, hogy az előszó kéziratos szövege alatt vastag kék ceruzával áthúzva ez olvasható: „Kemény Zsigmond életrajza / Irja [!] meg Féja Géza”. Mint ismeretes, az átdolgozott kiadáshoz végül nem Féja, hanem Németh László írt bevezető tanulmányt. A Móricz-kutatók a levelezés vagy más források alapján talán ki tudják deríteni, mi volt ennek a változásnak az oka. Féja egyébként végül is írt Kemény Zsigmondról (és egy kicsit az átdolgozásról is), ez azonban, mint a kritikai visszhangnál láthattuk, újságcikk gyanánt jelent meg.

*

E tanulmány célja nem a két szöveg tüzetes egybevetése és a változtatások stilisztikai értékelése – akármilyen csábító mikrotilisztikai kutatási téma lenne is ez –, hanem az eredetinek és az átdolgozásnak a számok tükrében való összehasonlítása azzal a módszerrel, amelyet egy korábbi Krúdy-tanulmányomban, majd később Krúdy és Márai, illetve a „Márai-Krúdy” stílusának szembesítésekor alkalmaztam (l. Kemény 2009, 2011). A megválaszolandó legfőbb kérdések tehát a következők:

- Milyen mennyiségi mutatók állapíthatók meg a két szövegben a szótag szintjétől a szavak, mondategységek, mondategészek szintjén keresztül a bekezdések szintjéig?
- Hogyan aránylanak egymáshoz a fő szófajok (főnév, melléknév, ige)?
- Mekkora a nyelvi képek sűrűsége, a két szöveg képtelítettsége?
- Milyen mértékben rövidítette Móricz az eredeti szöveget, s mik voltak ennek a rövidítésnek az okai; melyek a kevésbé, illetve a nagyobb mértékben, olykor radikálisan meghúzott részek?

S végül, mindezek alapján, összefoglalásul Móricz Zsigmond átdolgozó munkájának jellemzésére, értékelésére teszek kísérletet.

A két szöveget, az eredetit és az átdolgozást nem teljes egészében hasonlítottam össze. Ez megsokszorozta volna a munkára fordítandó, amúgy sem csekély időt anélkül, hogy érdemi tartalmi többletet eredményezett volna. A kvantitatív feldolgozás általános gyakorlata szerint a vizsgálatot egy megfelelően megválasztott nagyságú korpuszon végeztem el. A vizsgált korpusz az eredeti regény (a továbbiakban: KR.) és a Móricz készítette átdolgozás (a továbbiakban: MR.) szövegéből előállított 15 000–15 000 szavas mintákból, továbbá kontrollanyagként Móricz *Erdély-trilógiája* utolsó kötetének, *A nap árnyéka* című regénynek (a továbbiakban: MN.) ugyanilyen méretű mintájából tevődött össze. Ez utóbbira azért esett a választásom, mert mind a megírás ideje (1933–34), mind a benne ábrázolt kor (az 1620-as évek) tekintetében ez áll a legközelebb a Kemény-átíráshoz. A korpusz mennyiségi adatait a következő táblázat foglalja össze:

1. táblázat. A korpusz

	Karakter	Szótag	Szó	Me	M	Bekezdés
KR.	89 184	33 462	14 815	2 564	1 112	567
MR.	87 821	32 942	15 018	2 680	1 139	574
MN.	82 528	30 433	15 030	3 137	1 362	698
Σ	259 533	96 837	44 863	8 381	3 613	1 839

A rövidítések feloldása: Me = mondategység; M = mondategész; KR. = Kemény Zsigmond: *A rajongók* (a Nagy Miklós által részlegesen helyreállított eredeti szöveg, a MEK [Magyar Elektronikus Könyvtár] alapján); MR. = Kemény Zsigmond: *Rajongók* (Móricz Zsigmond átírásában), Athenaeum, Budapest, 1940, Híres könyvek sorozat; MN. = Móricz Zsigmond: *A nap árnyéka* (a MEK szövege szerint: <http://mek.oszk.hu/01200/01206/html/>). A karakterek száma szóközők és írásjelek nélkül értendő. A három minta szavakban mért nagysága azért különbözik egymástól, mivel teljes mondatokból állnak. Ezek a minimális eltérések azonban nem befolyásolják a statisztikai adatok érvényességét.

Mennyiségi mutatók a szótagtól a bekezdésig

Az alábbi táblázat a három alkorpusz szavainak szótagszámban mért hosszúságát hasonlítja össze:

2. táblázat. Szóhossz szótagszámban

	Szó	Szótag	Átl. szóhossz Szótag/Szó
KR.	14815	33462	2,25
MR.	15018	32942	2,19
MN.	15030	30433	2,02
Σ	44863	96837	2,15

Az első és a második sort összehasonlítva láthatjuk, hogy a szavak átlagos hosszúsága az átdolgozás során valamelyest csökkent, de messze nem a Móricz saját műveiben mérhető szintre (azért beszélhetek „művei”-ről, mert Zsilka Tibor kiszámította a *Barbárok* átlagos szóhosszát, és azt még kisebbnek, 1,97-nak találta; vö. Zsilka 1974: 87). Azaz Móricz egy kissé közelíti Kemény szövegét a saját stílusnormájához, de az átírt szöveg szóhosszúsági értéke jóval közelebb áll az eredetiéhez, mint az író saját műveiéhez. Ez az átdolgozó (jóllehet, ezen a nyelvi szinten akaratlan, tudattalan) mértéktartását jelzi.

A szavak szintjéről a mondat szerkesztés szintjére térve tekintsük meg a mondat egységek (tagmondatok) szószámában mért átlagos hosszúságát az eredeti és az átírt szövegben. A mondat egység kifejezést a továbbiakban Me-vel rövidítem.

3. táblázat. Me-hossz szószámában

	Me	Szó	Átl. Me-hossz Szó/Me
KR.	2564	14815	5,77
MR.	2680	15018	5,60
MN.	3137	15030	4,79
Σ	8381	44863	5,35

A fentiekből látható, hogy lényegében ugyanezt mondhatjuk a Me-ek szószámában mért átlagos hosszúságáról is. Az átírt változat szó/tagmondat hányadosa valamivel kisebb ugyan, mint az eredetié (tagmondatai rövidebbek), de ez a különbség jóval kisebb, mint a Móricz eredeti műve és a Kemény-átdolgozás közötti. Móricz tehát ebben a tekintetben sem akarta a saját képére formálni Kemény Zsigmond prózáját. Így értendő a Kelet Népe-beli szerkesztői jegyzetnek ez a mondata: „Nem változtattam meg a stílusát [mármint a Rajongókét], nyelvének színét sem” (Móricz 1940). Ilyesmire gondolhatott Nagy Miklós is, amikor az 1958. évi kiadás bevezető tanulmányában azt a megállapítást teszi, hogy Móricz „nem nyúlt erőszakos kézzel a szövegbe” (Nagy 1958: 53). Másban ugyanis nagyon is erőszakos kézzel nyúlt bele, erről azonban csak a későbbiekben lesz szó.

Nagyon fontos mutató a mondategységek és a mondategészek hányadosa, az úgynevezett szerkesztettség (pontosabban M-szerkesztettség, vagyis a mondat-egészek szerkesztettsége). A három mintában ez a mutató az alábbiak szerint alakult:

4. táblázat. *M-hossz Me-számban (M-szerkesztettség)*

	M	Me	Átl. M-hossz Me/M
KR.	1 112	2 564	2,30
MR.	1 139	2 680	2,35
MN.	1 362	3 137	2,30
Σ	3 613	8 381	2,32

A kapott értékek egyáltalán nem igazolják a szakirodalomnak azt a megállapítását, hogy Móricz részekre bontja Kemény nagy mondatait (Nagy Miklós megfogalmazásában: „elsősorban a hosszabb mondatok szétbontása jegyében korszerűsítette a *Rajongók* nyelvét”; Nagy 1958: 52). Vannak persze az átírásban ilyen irányú változtatások is. Ezek közül most kettőt mutatok be.

Az előbbiben a teljes bekezdést idézni kell, hogy érzékelhetővé váljék Kemény mondatfűzésének jellege: „A szegény ifjú csak egy körülményt feleedett ki okoskodásából; azt a kacér tekintetet, melyet Deborah Gyulaira vetett, s mely a lány magaviseletét egészen más világításba állította volna. Csak imént Gyulai észrevehetően célzott erre; de a leghatározottabb szavak sem bírtak volna elég erővel bármi gyanút csempészni Elemér szívébe oly gyarlóságok iránt, melyek az imádott lányt a közönséges némberek, a hétköznapi lények színvonalára süllyeszthetnék” (II. rész, 10. fejezet). Móricz a hosszú körmondat végét önállósítja, külön mondatá teszi (az idézetben dőlttel kiemelve): „A szegény fiú csak egyet felejtett el, azt a kacér tekintetet, melyet Deborah Gyulaira vetett, s mely a lány viseletét egészen más világításba állította volna. Az imént Gyulai észrevehetően célzott erre, de a leghatározottabb szavak sem bírtak volna gyanút csempészni Elemér szívébe. *Oly gyarlóságok az imádott lányban nem voltak az ő számára, melyek az imádott lányt a közönséges némberek, a hétköznapi nők színvonalára süllyesztették volna.*”

Egy másik esetben az eredeti mondat második, nagyobbik, körmondatá fejlődő részét Móricz elhagyta. Ez volt az eredetiben: „[Pécsi] Rangvágyának és vallásos nézeteinek éles gáncsolói voltak; azonban tudományát és a közdolgokban jártasságát tagadni nem merték, s még azok is, kik később a helyébe lépett Kassaira megvetéssel és bosszankodással tekintettek, ha őket Pécsi sok foglalkozásai miatt nem fogadhatá el, fölkeresték az alkalmat, midőn vele résök nyílt találkozhatni” (I. 11.). Ebből az átdolgozás során ennyi maradt: „Rangvágyának s vallásos nézeteinek ellenségei voltak, de tudományát és a közdolgokban jártasságát nem merték tagadni.” Az utolsó két tagmondat tartalmát az átdolgozó az előző mondatba hozza előre: „A magas születésűek ugyan eleget hánytorgatták, hogy szücs fia, de sűrűn látogatták.”

Általában azonban, legalábbis a számok tanúsága szerint, nincs így. Tudniillik ha az átírás következetesen ebben az irányban történt volna, az MR. szerkesztettségi értékének kisebbnek kellene lennie a KR.-énél. Valójában azonban nagyobb, ha nem is sokkal (5 századdal). A statisztika tehát ellentmondani látszik Nagy Miklós intuitíve, az összbenyomás alapján kialakított véleményének.

Hasonló következtetésre juthatunk a mondategészek szószámában mért hosszúságának összehasonlítása alapján:

5. táblázat. *M-hossz szószámában*

	M	Szó	Átl. M-hossz Szó/M
KR.	1 112	14815	13,32
MR.	1 139	15 018	13,18
MN.	1 362	15 030	11,03
Σ	3 613	44 863	12,42

A fenti adatok arról tanúskodnak, hogy a mondathosszúság az átdolgozás során nem csökkent lényegesen. Az MR. szó/mondategész hányadosa, vagyis szószámában mért átlagos mondathosszúsága kisebb ugyan a KR.-énél, de csupán 14 századdal. Móricz „saját” értéke az MN.-ben ennél jóval alacsonyabb: 11,03. Vagyis az *Erdély-trilógia* harmadik kötetében a mondategészek hosszúsága átlagosan 2,15 szónyival kisebb, mint az átírásban. Sőt a *Barbárokban* Zsilka Tibor 10,42-os értéket állapított meg, ott tehát a különbség még nagyobb: átlagosan 2,24 szónyi (l. Zsilka 1974: 88). A *Barbárok* balladai hatásának lényeges összetevője a szükséztűsítés, a szavak és mondatok viszonylagos rövidebbé. Ehhez képest a Kemény-mű átdolgozott szövegében, mint láthattuk, a mondatok hosszúsága egészében véve változatlan maradt. Móricz tehát itt sem erőlteti rá Kemény szövegére a maga rövidebb mondatokat alkalmazó stílusát. Az eredeti regény átlagos mondathosszúságát egy kissé csökkenti ugyan, de jóval a saját értékei fölött marad. Vagyis mind a szerkesztettségi, mind a szószámában mért mondathosszúsági adatok ellentmondanak annak a megfigyelésnek, hogy Móricz „szétbontotta” Kemény hosszabb mondatait, és ezáltal „korszerűsítette” a regény mondat szerkezetét. Egyébként is: miért „korszerűbb” a rövidebb mondat, mint a hosszabb? Például Krúdy lényegében ugyanekkor átlagosan 22,48 szó hosszúságú mondatokból építi fel *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* című elbeszélését (l. Zsilka 1974: 88), tíz 1913-as novellája pedig 16,71 értéket mutat (Kemény 2009: 171). Kijelenthetjük-e ennek alapján, hogy Móricz „korszerűbb” volt, mint Krúdy? Ezekbe a stílustörténeti kérdésekbe most nem bonyolódhatunk bele.

A nyelvi szintek szerint „alulról fölfelé” haladva eljutottunk a bekezdés szintjéig. Lássuk előbb a mondategészek számában mért bekezdéshosszúság adatait:

6. táblázat. Bekezdéshossz M-számban (szövegszerkesztettség 1.)

	Bekezdés	M	Átl. bek.-hossz M/Bek.
KR.	567	1 112	1,96
MR.	574	1 139	1,98
MN.	698	1 362	1,95
Σ	1 839	3 613	1,96

Ez a mutató azt szemlélteti, hogy a szöveg tagoltságát sem változtatta meg Móricz: a bekezdések átlagos hossza ugyanakkora maradt, jelentéktelen mértékben, 2 századdal még növekedett is. Nem az történt tehát, hogy az átdolgozó rövidebbre fogta a bekezdéseket, sűrűbben nyitott új bekezdést, mint az eredeti szöveg. Ehelyett lényegében változatlanul hagyta az eredeti szöveg tagoltságát, ritmusát. Krúdy 1913-as novelláiban a bekezdések átlagos hosszúsága kerekén 3 mondatnyi (l. Kemény 2009: 173). Ez az adat is jelzi, milyen fontos stílusjellemző tényező a bekezdéshosszúság. Móricznak ebben a tekintetben nem kellett „engedményt tennie” az átírt regény stílusának, mivel saját művében is majdnem ugyanilyen hosszúságú bekezdéseket alkalmazott. Ezzel szemben Krúdy novelláinak 3-as mutatója egy eltérő jellegű, nyugodtabb ritmusú szövegalkotás alkalmazását jelzi.

A bekezdések hosszát a mondategységek átlagos számával is mérhetjük:

7. táblázat. Bekezdéshossz Me-számban (szövegszerkesztettség 2.)

	Bekezdés	Me	Átl. bek.-hossz Me/Bek.
KR.	567	2 564	4,52
MR.	574	2 680	4,66
MN.	698	3 137	4,49
Σ	1 839	8 381	4,56

Ha egybevetjük, átlagosan hány mondategységet tartalmaznak az eredeti és az átírt szöveg bekezdései, ugyanazt tapasztalhatjuk, mint korábban: a bekezdések átlagos mondategységsszáma sem csökkent az átdolgozás során, sőt kissé még növekedett is (14 századdal nagyobb lett). Vagyis Móricz e szerint a mutató szerint sem tömörítette („korszerűsítette”) Kemény Zsigmond bekezdéseit, nem változtatta meg a szöveg tagoltságát. Nem igaz tehát, hogy az átdolgozó egyszerűsítette volna az eredeti regény stílusát. Pontosabban fogalmazva: ha volt ilyen egyszerűsítés, akkor ez nem ebben nyilvánult meg.

Ugyanezt mutatja a bekezdések szószámban mért hosszúsága is:

8. táblázat. *Bekezdéshossz szószámban (szövegszerkesztettség 3.)*

	Bekezdés	Szó	Átl. bek.-hossz Szó/Bek.
KR.	567	14815	26,13
MR.	574	15022	26,17
MN.	698	15029	21,53
Σ	1839	44866	24,39

Láthatjuk tehát, hogy az MR. bekezdései majdnem ugyanannyi szóból állnak, mint a KR.-éi (sőt átlagosan 4 tizeddel többől is, bár ez a hibahatáron belül van). Móricz tehát ebben is engedményt tett Kemény javára a saját stíluseszményével szemben. (Saját átlagos bekezdéshossza ugyanis több mint 4 szóval kisebb.)

Ha egyetlen táblázatban foglaljuk össze az eddig bemutatott mennyiségi mutatókat, az alábbi összképet kapjuk a KR. és az MR. mondat- és szövegszerkesztettségéről:

9. táblázat. *A hét szövegsajátosság adatainak művenkénti összesítése*

	KR.	MR.	MN.	Σ
1. Szóhossz (szótagban)	2,25	2,19	2,02	2,15
2. Me-hossz (szóban)	5,77	5,60	4,79	5,35
3. M-hossz (Me-ben)	2,30	2,35	2,30	2,32
4. M-hossz (szóban)	13,32	13,18	11,03	12,42
5. Bek.-hossz (M-ban)	1,96	1,98	1,95	1,96
6. Bek.-hossz (Me-ben)	4,52	4,66	4,49	4,56
7. Bek.-hossz (szóban)	26,13	26,17	21,53	24,39

Ezek az adatok együttesen arról tanúskodnak, hogy Móricz valóban tiszteletben akarta tartani Kemény Zsigmond stílusának sajátosságait (erről l. a Kelet Népe szerkesztői jegyzetének korábban idézett mondatát: „Nem változtattam meg a stílusát”, mármint Kemény Zsigmond regényéét), és eszerint is járt el, legalábbis ami a mondatyszerkesztést és a szöveg tagolását illeti.

Miért érezzük mégis azt, hogy a regény jellege Móricz keze alatt megváltozott (és általában nem előnyére)? Ennek a kérdésnek a tisztázására folytassuk vizsgálódásunkat a szófaji arányok és a képsűrűség (képtelítettség) felmérésével.

Szófajok aránya

A stilisztikai szempontból legfontosabb három szófaj: a melléknév, a főnév és az ige egymáshoz viszonyított arányát a következő három mutató fejezi ki: melléknév/főnév, főnév/ige, melléknév/ige hányados (vö. Zsilka 1974: 83–5, Kemény 2009: 179–83). Elöljáróban megjegyzem, hogy a szófaji kódoláskor – korábbi ilyen munkáimtól eltérően – a tulajdonneveket is beszámítottam, azokat főnévnek minősítve. Ez azonban, úgy gondolom, csak kismértékben csökkent a korábbi és a mostani eredmények összehasonlíthatóságát.

Elsőként vegyük szemügyre a melléktnevek és a főnevek arányát Kemény Zsigmond eredeti szövegében, Móricz átdolgozásában és Móricz saját művében.

10. táblázat. Mn/Fn arány

	Mn	Mn %	Fn	Fn %	Mn/Fn
KR.	1540	10,39	4 447	30,01	0,34
MR.	1 452	9,66	4 261	28,36	0,34
MN.	1 051	6,99	3 743	24,90	0,28
Σ	4 043	9,01	12 451	27,75	0,32

A fentiekből kiderül, hogy Móricz nem ritkította meg Kemény melléknévi jelzőit, hiszen a Mn/Fn arány az átdolgozásban változatlan maradt. Saját művében, mint láthatjuk, a melléktnevek aránya kisebb a főnevekhez képest (0,28, sőt a *Barbárokban* 0,254; l. Zsilka 1974: 88). Olykor persze az átírás során is elhagy melléktneveket, mint az I. rész 8. fejezetének első bekezdésében. Kemény eredeti szövege a következő: „Deborah *fehér, finom, selyemlágy* kezével a *száraz, elfonnyadt és vértelen* arcot, a »beteg asszony« *viaszksárga* arcát simogatta.” [A melléktneveket én emeltem ki, K. G.]. Móricz az átírás során a 3+3+1 jelzőt egyaránt törölte: „Deborah a beteg asszony arcát simogatta.” Az eredeti mondat a könyvben három sor, sok jelzővel, kétszeri jelzőhalmazással, az átírt mondat alig egy sor, és nincs benne jelző. Ennek a radikális rövidítésnek az indoka nyilván funkcionális: Móricz gyorsítani akarja, drámaibbá kívánja tenni a fejezet expozícióját. De az eredmény nem meggyőző: a változtatás valóban egyszerűsít ugyan, egyúttal azonban szürkít is.

Ez azonban kivételnek tekinthető; a statisztika azt mutatja, hogy az átdolgozó a melléktnevek arányát nem igyekezett a saját stílusnormájához közelíteni, hanem meghagyta eredeti állapotában. Összehasonlításképpen megemlítjük, hogy ugyanez a mutató Krúdy 1913-as műveiben 0,46 (vö. Kemény 2009: 179). Krúdy tehát nagyobb mértékben él a jelzők nyújtotta színezés lehetőségével, mint akár Kemény, akár Móricz.

A második szófaji mutató a főnevek és az igék arányát szemlélteti. Ez az arány a három mintában a következőképpen alakult:

11. táblázat. *Fn/Ige arány*

	Fn	Fn %	Ige	Ige %	Fn/Ige
KR.	4447	30,01	2266	15,29	1,96
MR.	4261	28,36	2373	15,79	1,79
MN.	3743	24,90	2647	17,61	1,41
Σ	12451	27,75	7286	16,24	1,71

Itt mutatkozik némi különbség az eredeti és az átírt szöveg között: a Fn/Ige hányados az átdolgozott változatban 17 századdal kisebb, mint az eredetiben, vagyis az igék szerepe valamivel (de nem sokkal) nőtt a főnevekéhez képest. De az igazán nagy különbség itt is az eredeti Kemény és az eredeti Móricz között van. A KR. adata 55 századdal nagyobb, mint az MN.-é, azaz Kemény eredeti szövegében markánsan nagyobb a főnevek aránya az igékéhez képest, mint Móricz saját művében. Móricz stílusa „igésebb”, dinamikusabb, de ezt nem erőlteti rá az átdolgozott műre. Még nagyobb ez a különbség, ha a *Barbárok* 1 alatti (!) értékét (0,947; l. Zsilka 1974: 88) vetjük egybe az MR. 1,79-ével. Móricz itt szinte megtagadja saját stíluseszmenyét (de legalábbis erősen visszafogja azt), tiszteletben tartva az eredeti műnek – az övéhez képest – statikus, főnevek dominálta jellegét. Csak érdekeségképpen említem meg, hogy Krúdy elbeszélésében (*Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*) ez a hányados pontosan ugyanakkora, mint Keménynél: 1,96 (vö. Zsilka 1974: 88). Korábbi műveiben, például az 1913-as tíz novellában ez az arány valamivel nagyobb, és egy századdal meghaladja a 2-t (l. Kemény 2009: 182). Ezek tehát egy árnyalattal kevésbé dinamikusak, mint az *Utolsó szivar...*, illetve Kemény Zsigmond regénye.

Végül tekintsük meg a harmadik mutatót, amely a melléknév és az ige arányát fejezi ki:

12. táblázat. *Mn/Ige arány*

	Mn	Mn %	Ige	Ige %	Mn/Ige
KR.	1540	10,39	2266	15,29	0,67
MR.	1452	9,66	2373	15,79	0,61
MN.	1051	6,99	2647	17,61	0,39
Σ	4043	9,01	7286	16,24	0,55

Ez a mutató, az úgynevezett Busemann-együttható még inkább arra szolgál, hogy a szöveg statikusságának, illetve dinamikusságának fokát érzékeltesse. Itt is azt tapasztaljuk, hogy bár az átírt változatban némiképp csökken a mutató értéke (6 századnyi a különbség az MR. és a KR. között az utóbbi javára), a meghatározó különbség nem az eredeti és az átírt szöveg között van, hanem e kettő és Móricz saját művei között (MN.: 0,39; *Barbárok*: 0,24). Ez utóbbiak jóval „igésebbek”, dinamikusabbak, mint akár az eredeti, akár az átdolgozott *Rajongók*. Móricz stílusának ezt a sajátosságát, az igék szokatlanul nagy gyakoriságát és az ebből fakadó dinamikusságot, gördülékenységet a régebbi szakirodalom is hangsúlyozta (pl. Zsilka 1974: 84–5). Herczeg Gyula szerint Móricznál a nominális stílus periferi-

kus jelenség marad (Herczeg 1982: 160). Barta János is kiemeli Móricz stílusának verbális és Keményének ehhez képest nominális jellegét (Barta 1980: 174–5). Ennek alapján ismételtelen méltányolnunk kell azt a körülményt, hogy Móricz nem „igésítette” különösebben az eredeti regény kifejezőmódját. Lássuk ezt táblázatba foglalva is:

13. táblázat. Szófajok aránya (összesítés)

	Ige	Fn	Mn	Mn/Fn	Fn/Ige	Mn/Ige
KR.	2 266	4 447	1 540	0,34	1,96	0,67
MR.	2 373	4 251	1 452	0,34	1,79	0,61
MN.	2 647	3 743	1 051	0,28	1,41	0,39
Σ	7 286	12 451	4 043	0,32	1,71	0,55

A KR. és az MR. különbsége mind a három oszlopban jóval kisebb (a Mn/Fn mutatóban pedig éppenséggel nulla), mint e két szöveg és Móricz saját műve között. Vagyis az átdolgozó ebben a tekintetben nem tett erőszakot az eredetin. Pontosabban szólva: ebben a tekintetben sem tett.

A nyelvi képek használata, képtelítettség

Tovább keresve a KR. és az MR. közötti – intuitíve nyilvánvaló – különbség stilisztikai okait, foglalkozzunk most a két szöveg képalkotásával, nyelvi képeknek sűrűségével és jellegével.

Az eredeti és az átdolgozott regény átlagos és százalékos képtelítettségének adatait a következő táblázat foglalja össze:

14. táblázat. Képtelítettség

	Kép	Me	Átl. képtel. K/Me	%-os képtel. K/Me %
KR.	86	2 564	0,03	3,35
MR.	59	2 680	0,02	2,20
MN.	77	3 137	0,02	2,45
Σ	222	8 381	0,02	2,65

Ez az első olyan mutató, amelyben jól látható különbség van Kemény és a „Móricz-Kemény” között. A mondatösszegeknek Keménynél 3,35%-ában van kép. (Itt nyomban szögezzük le, hogy „kép”-en csakis eredeti, kreatív, művészi, kifejező stb. képet értünk, és ennek megfelelően folyt a gyűjtés, a képnek tekinthető szövegszegmentumok kijelölése is.) A Kemény Zsigmond eredeti szövegében mért százalékos arány az átírás során 2,2%-ra csökkent. Móricz tehát a sajátjánál (2,45%) is alacsonyabb szintre metszi vissza a nyelvi képek használatát. Vizsgáljunk meg néhány példát a képszerűségnek erre a csökkentésére.

Ha a kihúzott kép nem eredeti, hanem konvencionális metafora, már-már közhely, akkor a húzás nem árt, sőt inkább használ a szövegnek. Például a KR.-nek ez a részlete az átírt regényből egyszerűen ki van hagyva: „Kis pacsirta, ki a sírfára szállva énekelsz az életről, és a halál kertjében is keresel örömtanyát, te a ledér remény számára még meg tudnád nyitni szívemet, ha nem zárta volna be örökre a komor való!” (II. 3.) Laczkó Istvánnak ezek a feleségéhez, Klárához intézett ömlengő szavai, amelyek élőbeszédként teljességgel hiteltelenek, a regénynek ahhoz a Móricz által „biedermeier”-nek nevezett rétegéhez tartoznak, amelyet az átdolgozó következetesen kiiktatott annak érdekében, hogy a szöveget a mai (értsd: az 1940-es évekbeli) olvasóhoz közelebb hozza. Így írt erről a már többször is idézett jegyzetben: „előbb csak egy biedermaier [!] szót, fordulatot, mondatszerkesztést riasztottam fel nyolcvanöt éves szendergéséből, majd belemelegedve, voltak oldalak, amiket kihagytam” (Móricz 1940). Az elhagyást a metaforák konvencionálisitása mellett az azóta megváltozott jelentésű és emiatt komikusan ható *örömtanya* kifejezés is indokolja (Keménynél még az összetételi tagok eredeti jelentésében: ’az öröm tanyája, helye’, később azonban: ’nyilvános-ház, bordélyház’).

Másutt nem hagyja ki teljesen, csak egyszerűsíti a szépirodalmi nyelvi közhelyé kopott (sőt talán már Kemény idejében is annak tekinthető!) képeket. Például a Gyulai Ferenc jellemzésében található alábbi részt: „Sok ok vértézé szívét a szerelem nyilai ellen, sok tekintet ösztönzé különösen Deborah iránt elfogulatlan nyugalomra, s mindannak kikerülésére, mi célzatos szépelgésnek, mi hódítási vágnak tűnhetnék föl” (II. 17.). Ebből az átírt szövegben ennyi maradt: „Sok oka volt, hogy védekezzék a szerelem nyilai ellen s különösen, hogy Deborahval szemben óvatosan tartózkodjék mindentől, ami hódítási vágnak tűnhetnék fel.” Vagyis „megkegyelmezett” a *szerelem nyilai* toposzának, de elhagyta a *vértézi szívét valami ellen* exmetaforát, valamint a nyelvújítási eredetű *szépelgés* ’enyelgés, bókolva udvarlás’ szót.

A tömörítésnek azonban az előbbieknél értékesebb képi elem is áldozatául eshet. A következő példában az eredeti szöveg így hangzott: „Csak arcvonalain látszék a bánatnak vagy szenvedésnek árnya – egy vékony ködfátyol, melyet a nem eléggé éles szemű észre sem vett, és a kételkedő szintűgy magyarázhatott volna a még be nem hegedt seb által okozott fájdalom nyomának, mint a végképp szétszakított viszony, az eloszlott utolsó családom és az eltemetett szerelem miatti szomorúságnak.” Az MR.-ben ehelyett mindössze ezt olvashatjuk: „[...]”, csak az arcán látszott az eltemetett szerelem miatti szomorúság”. A *családomért* talán nem kár (bár eszünkbe juttathatja Vörösmarty halhatatlan sorait: „S nem bízhatol sorsodnak jóslatában, / Mert egyszer azt *csalúton* kereséd?”), a *ködfátyol* metaforája azonban eredeti kép, ráadásul jellegzetes eleme Kemény stílusának (l. a *Ködképek* a *kedély láthatárán* regénycímet is). Elmaradása tehát veszteség.

Olykor pedig éppen azt hagyja el, ami a képben nem konvencionális, hanem eredeti (ha némiképp erőltetett is). Például Kassai Elemér kábultsága *ólomlemezként* fedi be kedélyének láthatárát: „Midőn kábultsága – mint a nehéz felhő a láthatárról, melyet ólomlemezzel látszott befedni – végtére eltűnt, Elemér csak egyetlen érzés lidércnyomása alatt szenvedett” (II. 10.). Az átírás során, sajnálatosan

kontraszelektív módon, a hasonlatból a *nehéz felhő* maradt meg, és az *ólomlemez* maradt ki: „Mikor kábultsága – mint láthatárról a nehéz felhő – végre eltűnt, csak egyetlen lidércnyomás alatt szenvedett.” Talán jobb lett volna fordítva vagy az egészet érintetlenül hagyni.

A példák végére egy olyan esetet hagytam, amelyben egy egész képsorozatot metsz ki az átírói szike. Pécsi Deborah és Gyulai Ferenc szerelmi versengését az eredetiben ez a hatalmas ívű körmondat érzékelteti: „A pandal inkább visszhangozhatja egy pásztordal méla rímét, a fővény, melyet a szél kerget, inkább őrizheti a vándor lábnyomait, a folyam tükre inkább viheti tova az árnyat, melyet a parttól a virág emlékül vetett rá, mint ahogy képes a Gyulai szíve Deborah érzéseinek felelni, a Gyulai kedélye Deborah kecaseinek ígérete alá esni, a Gyulai szeme Deborah tekintetének delejes erejét észrevenni, a Gyulai szelleme Deborah szellemének varázsától át meg áthatva lenni” (II. 16.). Móricz ezt a valóban terjengős, egyben azonban vitathatatlanul költői mondatot teljes egészében mellőzi. Pedig a három párhuzamos hasonlóból és négy párhuzamos hasonlítottból összetevődő, egyenlőtleneket összehasonlító szerkezet stílusosan adekvát módon tükrözi (a szó szoros értelmében „leképezi”) a két fiatal érzelmi viszonyának bonyolultságát. A *pandal* tájszó (itt metaforikusan, ’égbolt’ jelentésben) elmaradása is veszteségnek tekinthető.

Összegezve: a százalékos képtelítettség több mint egy százalékpontnyi különbsége Kemény Zsigmond nyelvi képeinek megritkításából, a hasonlatok, metaforák, halmozások gyakori kihúzásából ered.

Ezzel el is érkezünk a legérzékenyebb ponthoz, a rövidítéshez. Annak idején Illés Endre polemikus cikke ezt a kérdést nem tárgyalta, hanem a szóhasználat sajátosságaira korlátozta szűrőpróbaszerű egybevetéseit (archaizálás, modernizálás stb.). Holott az, ami igazán radikálisan érintette Kemény Zsigmond regényének épségét, megváltoztatva annak jellegét, ritmusát, éppen ez, a húzás volt. Befejezésül ezzel foglalkozom.

A rövidítés mértéke, jellege és okai

Barta János becslése szerint az átírt változat egyharmadával rövidebb az eredetinel (Barta 1980: 171). A KR. és az MR. szövegének (a MEK-ben találhatóak és az általunk digitalizáltak) az egybevetése ettől egy kissé eltérő eredménnyel járt: eszerint Móricz „csak” valamivel több, mint egynegyedét törölte Kemény Zsigmond művének. Mivel a regény négy nagy részből áll, a rövidítés mértékét részenként is megnéztem. Az alábbi táblázat negyedik oszlopa azt mutatja, hány százaléka maradt meg a négy rész, illetve a teljes mű eredeti szövegének. Az ötödik oszlop a százalékos különbséget, a csökkentés mértékét tartalmazza ugyancsak részenként és a szöveg egészében.

15. táblázat. Az MR. húzásai. Összesítés

Rész	KR.	MR.	%	%-különbség
I.	168 416	130 815	77,67	–22,33
II.	234 016	171 462	73,26	–26,74
III.	204 025	143 364	70,26	–29,74
IV.	236 503	179 881	76,05	–23,95
Σ	842 960	625 522	74,20	–25,80

Mint láthatjuk, a négy rész között a húzás aránylag egyenletesen oszlik meg. Annál nagyobb a különbség az egyes fejezetek rövidítése között. Ezt részenként táblázatba foglaltam (I. a függelékben). A legkisebb (7% alatti) és a legnagyobb (50% fölötti) húzások listája a következő:

< 7%	> 50%
I. 5.: –3,43	III. 12.: –66,16
I. 6.: –6,41	IV. 16.: –60,53
I. 13.: –6,52	III. 9.: –58,30
I. 14.: –6,52	IV. 9.: –54,99
I. 10.: –51,97	I. 9.: –51,46

Figyelmet érdemlő, hogy a legkisebb húzások mindegyike az I. részből való. Eleinte talán kevésbé merészen rövidített? Vagy „az alapok lerakását”, a környezet- és jellemrajz megalapozását nem akarta megzavarni? Ellene szól ennek, hogy a legnagyobb húzások között is van kettő, amely az I. részből származik. Érdekes az is, hogy a II. részben nincs 50% fölötti húzás (I. a függelékbeli táblázatot). Ennek okát csak találgathatnánk. Nem tesszük. Ehelyett megnézzük, mit tartalmaz, milyen jellegű a legnagyobb mértékben megmaradt (I. 5.) és a legnagyobb húzást elszenvedett (III. 12.) fejezet.

A szinte alig rövidített (–3,43%) I. 5. fejezet a háború vagy béke kérdéséről folyó tanácskozás elbeszélését tartalmazza. Szereplői: Rákóczi György fejedelem, Kassai kancellár, a rendek vezetői (Kemény János, Serédi, mások). A békepártinak tartott Kassai váratlanul a háború mellett érvel, de két feltétellel: az elégedetlenkedő, szervezkedő főurak lefogása („honestia custodia”) és a szultán jóváhagyásának elnyerése. Kint zajong a nép, a háború és a béke hívei ott is vitatkoznak. A tanácskozás, Kassai nyilvánvaló sikerével, feloszlik. Annak, hogy a fejezet szövege lényegében változatlan maradt, az lehet az oka, hogy az érvek-ellenérvek fogaskerékszerűen egymásba illeszkedő sorozatába nemigen lehet belenyúlni, és nem is kell: a regénynek egyik legfeszesebb fejezete ez. Ebből a közéleti tárgyú részből teljesen hiányzik a lelki folyamatok boncolgatása, és ami ezzel stílusosan együtt jár, a nyelvújítási eredetű elemek használata. Ezeket Kemény, úgy látszik, a magánéleti tárgyú részekre tartogatja. Móricz javító tolla tehát emiatt sem érzi szükségét a beavatkozásnak.

Az ellenkező végletet a III. 12. fejezet képviseli, amelynek hossza csaknem kétharmadával, 66,16%-kal csökkent. Ennek tartalmi vázlata a következő: Klára kitűnik a palotahölgyek közül; találgatják, ki lehet. Nagy önuralommal leplezi nyugtalanságát. Báthori Zsófia hercegnő is felfigyel ügyességére, sőt Petneháziné udvarmesternő is megenyhül iránta. Petneháziné beszélgetése Kláráról a hercegnő egykori szárazdajkájával és mostani nevelőjével, Annával. Az utóbbi az udvarmesternőtől hallottakat rögtön megosztja Zsófia hercegnővel, aki még nem találkozott az új udvarhölgygel, ezért kíváncsi rá. Melyikük a szebb? – évődik Annával. Elhatározza, hogy utánajár „a fejedelemné titkának”, megismerkedik a titokzatos fiatal hölgygel. Ez a fejezet három fő részből áll: 1. Klára helyzetének, lelkiállapotának boncolgatása; 2. Petneháziné és Anna beszélgetése Klára kiletéről; 3. Zsófia hercegnő és Anna párbeszéde ugyanerről. A cselekmény áll, lényegében nem történik semmi, az események csak a szereplők lelkében zajlanak. A két párbeszéd – különösen az utóbbi – Mikszáth gonoszkodó megjegyzését juttathatja eszünkbe a „menüettet táncoló elefánt”-ról (hivatkozik rá, de pontos helymegjelölés nélkül Nagy 1958: 53). Az átíró mind a lélekelemzést, mind a két dialógust alaposan megrövidítette. Az előbbi párbeszédből 29, az utóbbiból 37 nyomtatott sort törölt (az utóbbinak szinte az egészét).

Általánosságban elmondhatjuk, hogy Móricz rendszeresen kihúzza az elbeszélő „kiszólásait”, metanyelvi kommentárjait, például „Volt-e csalogoskodás e nézetekben? Vizsgálni nem akarjuk, csak följegyezzük” (II. 8.); „A csillagjós kémterme reánk nem tenné sem azt a hatást, melyet a tudomány emberének a vizsgálódásokra szükséges eszköztára tesz, sem azt, melyet egy delejező misztikus szobája, hol a tisztánlátók és nyílt szemmel alvók kérdeztetnek ki” (II. 19.). A legkirívóbb példa erre a Kemény korában divatosnak mondható elbeszélői modorosságra az I. 2. fejezet befejezése:

„De mi, kik növelésünknel és véralkatunknál fogva inkább szeretjük a szenvedélyeket a szobában, mint a szabad ég alatt látni és vizsgálni, hagyjuk el most a tomboló sokaságot, és szép csendesesen a Templom utcán végigballagva, kísért-sük meg a »harmadik udvar« kapuján a fejedelmi lakba menni, hátha ott benn érdekesebb jelenetekre találunk.

Minket senki sem fog föltartóztatni.

Helyzetünk egészen kivételes.

Használjuk tehát az alkalmat.

Ne késsünk a szép nők öltözködőtermébe is betekinteni.

Nekünk ez a szemérmes reggeli órákon sem tilos, midőn különben az ablakfüggönyök legördítve, és az ajtózávárok előre vannak tolva.

Siessünk!”

Móricz a fenti részt teljes egészében kihagyta, gyorsítva ezzel az elbeszélés folyamatát, de kétségtelenül megváltoztatva a regény jellegét.

Az események leírásából is bátran elhagy, ha úgy ítéli meg, hogy azok nem viszik előbbre a cselekmény folyamatát. Így marad ki Deborah tánca ifjabb Rákóczi Györggyel (III. 9.) vagy a balázsfalvi templom rejtett kriptájának és a benne talált csontváznak a vadromantikus története (IV. 9.). Az utóbbi húzást Nagy Miklós is, Barta János is helyesli (vö. Nagy 1958: 53; Barta 1980: 171, 6. jegyzet)

arra hivatkozva, hogy ez a részlet a romantika rekvizituma, következésképpen anakronizmus a 17. században játszódó regényben. Ez az érvelés vitatható, hiszen egy történelmi regény nyelvi világát éppúgy befolyásolja az a korszak, amelyben megírták, mint az, amelyről szól. Ez továbbvinne Kemény archaizálásának, pontosabban az archaizálás hiányának a kérdéséhez. Erre talán egy másik írásunkban térhetünk ki.

Nemritkán a párbeszédet is tömöríti Móricz (nyilván az „életszerűség” fokozására). Ilyen volt Zsófia hercegnő és bizalmasa, Anna már említett beszélgetése (III. 12.), amelyből szinte semmi sem maradt meg. Radikális húzást szenvedett Báthori Zsófia és jegyese, ifjabb Rákóczi György évődése is (IV. 16.). Végül pedig egy párbeszédet, Elemér és Gyulai Ferenc dialógusát (II. 18.) teljesen elhagyta. Ez az egyik legnagyobb, a könyvpéldányban öt és fél oldalra rúgó rövidítés. Ennek okát abban kereshetjük, hogy Móricz pergőbbé akarta tenni a cselekményt. A PIM-ben őrzött könyvpéldány I. kötetének 277. oldalára felül ceruzával oda is írta: „Nincs benne, amit ne tudnánk.” De a veszteség nagyobbban bizonyul, mint a nyereség, mivel ez a beszélgetés lényeges vonásokkal járult (volna) hozzá a két fiatalember, Deborah korábbi és későbbi udvarlójának jellemképehez.

A Móricz alkalmazta rövidítéseknek az a leginkább vitatható fajtája, amely a szereplők lelkiállapotának, érzelmi folyamatainak olykor belső monológgá vagy szabad függő beszéddé fejlődő leírását, elemzését áldozza fel a cselekményesség oltárán. Erre a jelenségre már Illés Endre cikke is felhívta a figyelmet: „legsúlyosabbnak azt érzem, hogy Móricz majd minden alkalommal elhagyja Kemény észrevétlenül odalopott, árnyalati finomságú, belső jellemzéseit. [...] Aki Móricz »fordítását« olvassa, éppen Kemény jellemző emberlátását nem ismeri meg” (Illés 1941: 10).

Csak néhány példát ezekre a kedvezőtlen változtatásokra (a kihagyott szövegrészeket nem idézhetem, mert hosszú, általában egy-két oldalnyi rövidítésekről van szó): a II. 6. fejezet befejezése mintegy belülről ábrázolja azoknak bántalmának a hatását, amelyek a fejezet során Deborah-t érték. Pécsi Simon leánya abban a félórában, amennyi időre egyedül marad, felidézi a „beteg asszony” történetét és iszonyú halálát, az őt ért támadást, a csöcselék gúnyolódását, a segítségére siető két ifjút, végül a jegyesének hitt Elemérrel való szakítását. Mindez valóban nem újdonság a regény olvasójának, minthogy korábbi események összefoglalását nyújtja, de ahogy mindez felidéződik a szereplő lelkében, az hozzájárul Deborah jellemzéséhez. Elhagyása tehát megváltoztatja az elbeszélés jellegét. Ugyanilyen módon iktatja ki az átdolgozó a III. 3. és a III. 13. fejezetben Klára lelkiállapotának leírását. Még azt az egymondatos bekezdést is kihagyja (IV. 3.), amelyben az ellenszenvesnek ábrázolt Kassai kancellár gondolatairól esik szó. Ezek által az elhagyások által az elbeszélés feszesebbé, egyúttal azonban hűvösebbé, sőt ridegebbé vált. Móricz egy nem sokkal az átdolgozás publikálása utáni, eljárását megindokolni kívánó cikkében ezt írta Keményről: „ez a nagy regényíró egy riporter hűvösségével és pontosságával közli a tényeket. Senki ennyire tárgyilagosan nem írt nálunk: a jellemek, érzelmek és vak szenvedélyek bonyolult szövevényeiről” (Móricz 1941). Ezt látta, értékelte Keményben, következésképp ezt a jellegét erősítette fel átírásában a finom belső árnyalások mellőzésével.

Végül a teljesség kedvéért megemlíjtük (bár ezekről korábban már esett szó), hogy az átdolgozó szívesen elhagyja az olyan képeket, képsorozatokot, amelyek öszerinte megállítják a cselekmény folyását, és a terjedelmes körmondatokat olykor szétszedi vagy megkurtítja (láttuk azonban a statisztikából, hogy ez korántsem befolyásolja annyira az eredeti regény mondatszerkesztését, mint azt a szakirodalom feltételezi).

Olykor persze javára is válhat a szövegnek a mesteri kézzel végrehajtott rövidítés. A tárgyilagosság kedvéért idézzünk erre is egy példát. A II. 8. fejezet egyik mondata eredetileg így írta le a külvárosi tömeg viselkedését: „E csoportot azonban meggyéríté egy terjengeni kezdő hír a fehérvári tor iránt, mely szintén sokat ígérő körrajzokban festeték a falánk képzelődés elébe.” Móricz e helyett a nehézkes fogalmazás helyett a következő (valóban rövidebb és elegánsabb) megoldást választja: „A tömeget azonban megritkította egy új hír, hogy Fehérváron is lesz tor, mely szintén sokat ígér.” Talán ebben a szellemben és módon kellett volna elvégezni az egész átdolgozást.

Összegezés, értékelés

A három mintának (KR., MR., MN.) kvantitatív módszerrel végzett egybevetése azt mutatta ki, hogy a mondat- és szövegszerkesztés, valamint a fő szófajok aránya tekintetében Móricz igyekezett alkalmazkodni az átírandó szöveghez, nem erőltette rá a maga stíluseszmenyét, csak közelítette ahhoz. Végeredményben tehát a húzásoknak tulajdonítható, vagy elsősorban azoknak, hogy Kemény regényének jellege az átírásban megváltozott. Éppen az veszett el belőle (vagy legalábbis halványult el benne), ami az eredeti műnek a sajátosságát megadta: a belső monológ, a cselekmény olykori megállítása, a lélekelemzés, a szereplők tudati folyamatainak érzékeltetése. A rajongók ezáltal – talán – gördülékenyebbé, könnyebben olvashatóvá vált, de azon az áron, hogy megszűnt igazi Kemény Zsigmond-regény lenni. Így a zabolátlan remekmű helyett egy olyan művet kapunk, amely alig rosszabb, mint amilyen az Erdély tervezett, de meg nem valósult folytatása lett volna. Ebben tehát Vargha Kálmánnal értek egyet, aki szerint „Móricz olyan regényszöveget hozott létre, amely se nem modern, se nem tizenkilencedik századi, sem Kemény, sem ő maga nem vállalhatná teljesen a sajátjának” (Vargha 1962: 195).

Mindezek alapján – bármennyire tiszteljük is Móricz szándékának nemességét és az átírásra fordított önzetlen munka értékét (ennyi idő alatt, az ő munkatempóját ismerve, egy saját regényt is megírhatott volna) – *A rajongók* átdolgozását stilisztikai, de különösen regénypoétikai szempontból sikertelen vállalkozásnak kell minősítenünk, megerősítve ezzel Illés Endre (1941) és – visszafogottabb megfogalmazásban – Nagy Miklós (1958), Vargha Kálmán (1962) és Barta János (1980) véleményét.

Amit azonban hasznosítani lehetne Móricz Zsigmond javításaiból, azt nem lenne szabad veszni hagyni. Például csakugyan meg kellene igazítani a szabálytalan – úgy értem, hogy a Kemény Zsigmond idejében érvényben levő nyelvi normához képest is szabálytalan – szórendű mondatokat, amelyek a Magyar

Klasszikusok kiadásában és annak elektronikus változatában (MEK) ma is egytől-egyig megtalálhatók. (A példák idézésétől megkímélném az olvasót, de egy későbbi munkámban szeretnék visszatérni rájuk.) Ezzel valóban közelebb hozhatnánk a regényt a mai közönséghez, eleget téve ezzel Móricz Zsigmond egykori kívánságának is.

Barta János *A rajongók* átdolgozásáról szóló alapos és szép tanulmányában úgy vélekedett, hogy „[a] lapról lapra, mondatról mondatra való egybevetés ma már nyilvánvalóan nem érné meg a fáradságot” (Barta 1980: 171). Nekem viszont a kérdéssel való foglalkozás során az a meggyőződésem alakult ki, hogy a regény eredeti szövegének és Móricz átdolgozásának akár szóról szóra történő összehasonlítása valóságos kincsesbányája lehetne mind a Kemény Zsigmond, mind a Móricz stílusára vonatkozó kutatásoknak. Ezt a kutatást én magam is szeretném folytatni egy Kemény szó- és nyelvhasználati sajátosságaival foglalkozó, de Móricz változtatásait is figyelembe vevő tanulmánnyal.

FORRÁSOK

- Kemény Zsigmond: *A rajongók*. Történeti regény. Pfeifer Ferdinánd, I–II. Pest, 1858, III–IV. Pest, 1859.
 Báró Kemény Zsigmond: *A rajongók*. Regény négy részben. Franklin-Társulat, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Buda-Pest [!], 1897. (Báró Kemény Zsigmond Összes Művei 7.)
 Báró Kemény Zsigmond: *A rajongók*. Regény. R. Hirsch Nelli rajzaival. I–II. Franklin-Társulat, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, [Budapest], 1904.
 Móricz Zsigmond által javított példánya, I. 19–50, 101–299, II. [3]–52, 77–[336]. Petőfi Irodalmi Múzeum, Móricz-hagyaték, M100/5094.
 Ennek gépelt tisztázata, I. 1–104, II. 1–113, 115–23. Uo. M100/5097.
 Báró Kemény Zsigmond: *A rajongók*. I–II. Az Est Lapkiadó Rt. És a Pesti Napló Rt. Kiadása, [Budapest, é. n.] (Filléres Klasszikus regények.)
 Kemény Zsigmond regénye: *Rajongók*. Móricz Zsigmond átírásában. I–II. Az Athenaeum kiadása, [Budapest], 1940. (Híres könyvek.)
 Kemény Zsigmond: *A rajongók*. Szépirodalmi Könyvkiadó, [Budapest], 1958. (Magyar Klasszikusok.)
 Kemény Zsigmond: *A rajongók*. Szépirodalmi Könyvkiadó, [Budapest], 1969. <http://mek.oszk.hu/08000/08034/08034.htm>
 Móricz Zsigmond 1960. *A nap árnyéka*. Erdély. III. Szépirodalmi Könyvkiadó, [Budapest]. <http://mek.oszk.hu/01200/01206/html/>.

SAKIRODALOM

- Balogh Tamás 2004. Mai színpadra átírta: Móricz Zsigmond. *Tiszatáj* 7. sz. 48–67. www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/tiszataj/04-07/balogh.pdf.
 Barta János 1980. Móricz Zsigmond *Rajongók*-átírása. *ItK* 84: 170–5.
 Cséve Anna 2005. Szituálatlan üzenetek. Az újraolvasás és újraírás alternatíváiról a Tragédiában. In: Onder Csaba (szerk.): *Az újraolvasott Móricz*. Előadások és tanulmányok. A Nyíregyházi Főiskola Irodalom Tanszéke, Nyíregyháza, 80–9.
 Féja Géza 1940. *Rajongók*. *Magyarország*, dec. 15. 7.
 Herczeg Gyula 1982. *Móricz Zsigmond stílusa*. Tankönyvkiadó, Budapest.
 Illés Endre 1941. A veszélyes út. Móricz Zsigmond és a „Rajongók”. *Nyugat*, jan. 1. 8–12.
 Kemény Gábor 2009. Próza stílus-jellemzés kvantitatív módszerrel (Krúdy Gyula három regénye és tíz novellája 1913-ból). *Nyr.* 133: 155–96.

- Kemény Gábor 2011. Krúdy Szindbádja és a Márai-Szindbád a számok tükrében. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *A stíluskohézió eszközei a modern és posztmodern szövegekben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 114–32.
- Laczkó Géza 1942. Átirás. *Pest*, jún. 5. 3.
- Martinkó András 1977. *Teremtő idők*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Móricz Zsigmond 1940. Kemény Zsigmond: *Rajongók*. *Kelet Népe*, aug. 15. 15. (A Szerkesztőségi asztal rovatban.)
- Móricz Zsigmond 1941. Móricz Zsigmond mondja. *Híd*, jan. 21. 15.
- Nagy Miklós 1958. Bevezetés. Kemény Zsigmond és A rajongók. In: Kemény Zsigmond: *A rajongók*. Szépirodalmi Könyvkiadó, [Budapest], 5–58.
- Németh László 1940. Kemény Zsigmond. In: Kemény Zsigmond: *Rajongók*. Móricz Zsigmond átirásában. Athenaeum, [Budapest], I. 7–47.
- Németh László 1968. *Kiadatlan tanulmányok*. I–II. Magvető, Budapest.
- Radnóti Miklós 1989. *Napló*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- [Réz Pál] 1960. [Utószó.] In: Móricz Zsigmond: *Erdély*. Szépirodalmi Könyvkiadó, [Budapest], III. 383–91.
- Sütő András 1973. *Istenek és falovacskák*. Esszék, újabb tünődések. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Szegedy-Maszák Mihály 1989. *Kemény Zsigmond*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- [Szerző és cím nélkül.] 1941. *Független Magyarország*, jan. 27. 4. (Az Egy hét rovatban.)
- Vargha Kálmán 1962. *Móricz Zsigmond és az irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsilka Tibor 1974. *Stilisztika és statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Függelék

16. táblázat. Az MR. húzásai. Első rész

Fejezet	KR.	MR.	%	%-különbség
1.	11966	9801	81,90	–18,10
2.	20010	15173	75,82	–24,18
3.	14189	11186	78,83	–21,17
4.	11447	8661	75,66	–24,34
5.	10543	10182	96,57	–3,43
6.	15617	14617	93,59	–6,41
7.	10919	8018	73,43	–26,57
8.	5964	4976	83,43	–16,57
9.	10535	5114	48,54	–51,46
10.	4788	2300	48,03	–51,97
11.	18028	11516	63,87	–36,13
12.	8481	6521	76,88	–23,12
13.	9144	8548	93,48	–6,52
14.	10902	10192	93,48	–6,52
15.	5883	4010	68,16	–31,84
Σ	168416	130815	77,67	–22,33

17. táblázat. Az MR. húzásai. Második rész

Fejezet	KR.	MR.	%	%-különbség
1.	8661	6628	76,52	-23,48
2.	12287	10444	85,00	-15,00
3.	13817	9358	67,72	-32,48
4.	9406	8599	91,42	-8,58
5.	10012	5581	55,74	-44,26
6.	11798	7211	61,12	-38,88
7.	6898	4799	69,57	-30,43
8.	13173	11005	83,54	-16,46
9.	9339	6219	66,59	-33,41
10.	12690	7574	59,68	-40,32
11.	20110	18434	91,66	-8,34
12.	16018	12148	75,83	-24,17
13.	9562	7186	75,15	-24,85
14.	9105	5210	57,22	-42,78
15.	4212	2346	55,69	-44,31
16.	4967	3578	72,03	-27,97
17.	16802	12996	77,34	-22,66
18.	24020	13528	56,31	-43,69
19.	12538	10752	85,75	-14,25
20.	8601	7866	91,45	-8,55
Σ	234016	171462	73,26	-26,74

18. táblázat. Az MR. húzásai. Harmadik rész

Fejezet	KR.	MR.	%	%-különbség
1.	16342	12409	75,93	-24,07
2.	9984	7258	72,69	-27,31
3.	13762	9248	67,19	-32,81
4.	5098	4133	81,07	-18,93
5.	9640	7200	74,68	-25,32
6.	19065	17520	91,89	-8,11
7.	20525	18197	88,65	-11,35
8.	8627	4834	56,03	-43,97
9.	13587	5667	41,70	-58,30
10.	10949	8377	76,50	-23,50
11.	25329	16477	65,05	-34,95

Fejezet	KR.	MR.	%	%-különbség
12.	10 120	3 425	33,84	–66,16
13.	8 138	5 405	66,41	–33,59
14.	791	5 661	72,66	–27,34
15.	14 389	10 545	73,28	–26,72
16.	10 679	7 008	65,62	–34,38
Σ	204 025	143 364	70,26	–29,74

19. táblázat. Az MR. húzásai. Negyedik rész

Fejezet	KR.	MR.	%	%-különbség
1.	15 268	12 246	80,20	–19,80
2.	10 551	8 463	80,21	–19,79
3.	11 213	9 604	85,65	–14,35
4.	22 340	20 362	91,14	–8,86
5.	23 748	21 651	91,16	–8,84
6.	13 191	7 542	57,17	–42,83
7.	21 278	14 477	68,03	–31,97
8.	6 108	5 356	87,68	–12,32
9.	8 765	3 946	45,01	–54,99
10.	10 578	8 236	77,85	–22,15
11.	17 461	9 828	56,28	–43,72
12.	18 527	15 710	84,79	–15,21
13.	13 005	11 966	92,01	–7,99
14.	6 468	5 954	92,05	–7,95
15.	7 207	6 204	86,08	–13,92
16.	17 362	6 853	39,47	–60,53
17.	4 206	3 897	92,65	–7,35
18.	7 031	6 105	86,82	–13,18
19.	2 196	1 481	67,44	–32,56
Σ	236 503	179 881	76,05	–23,95

Kemény Gábor

egyetemi tanár
ME BTKny. tudományos tanácsadó
MTA Nyelvtudományi Intézet

103

borah szerelmének nem kedvezett ^{hogy} azon ~~készség,~~
~~melytől~~ Kassai Elemérrel rokonságát elismeri és
 hirdeti.

Pécsi nem szűnt meg ugyan az ifjú iránt mély
 vonzalommal viseltetni; de ~~érezni kezdte,~~ s napon-
 ként mindinkább, hogy saját szíve, és a csillagióslát
 minden rábeszélő ereje soha annyi ígézetet nem
 gyakorolhat rá, mely mellett a Kassai sógorságára
 undor nélkül nem gondolhatott.

Szembetűnőleg hidegebben fogadta tehát Elemért.

Nem engedett alkalmat, hogy ez Deborahval hosz-
 szasan társaloghasson.

S midőn a leány, ki az apa zárkózottságát sze-
 szélynék tulajdonította, ~~kacszárságot~~ tartatlan ~~nem~~
~~val~~ igyekezett oly bűvkörben tartani Elemért, hogy
 észre ne vehesse a fellegeket, melyek boldogsága
 egét fenyegetik, s ~~hogy a férfui büszkeség miatt ne~~
~~érezze~~ magát visszavonulásra kényszerítve, midőn a
 leány annál ~~engedőbbé~~ vált, minél feszesebb mo-
 dorú ~~az~~ apa, s midőn ~~éjjel hullatott sűrű könnyei~~
~~közt csak nagy küzdéssel szerezhettek~~ elég lélekerőt
 nappal mosolyogni s el nem árulni a szenvedést,
 melyet kedvesének várt és félt jelenléte ~~szívében~~
~~ekoz,~~ midőn ennyire bonyolódott az előbb oly ter-
 mészetesnek látszó, ~~oly~~ ^{hogy} kielégítő viszony, Pécsi
 szükségesnek tartotta mindent fölfedez ~~Deborah~~
 előtt.

A hetven éves férfiú összefogott kezekkel és es-
 dekelve kérte leányát, hogy míg ő él, ne kösse egybe
 sorsát Elemérrel.

Ha nem tud szerelméről lemondani, várjon, tűrjön,

1. melléklet. Egy oldal Móricz Zsigmond javításaival Kemény Zsigmond

A rajongók című regénye 1904. évi kiadásának I. kötetéből.

Feltehetőleg az áthúzás és a K is Móricztól ered (talán a „Kész!” rövidítése)

vagy? (Mintha lábát a padimentumhoz szegez-
ték volna.) Cselédeimmel kidobatlak. (Hallgat az
akasztófa-virág.) No, Pista, többet ne tréfálj velem.
(El kell, hogy láb alól tegyem.)

Léptek hangzának.

— Mégis itt vagy? (Bizonyosan Elemér jön.)

Kassai redős homlokán gyöngyözött a veríték.

Nem az unokaöcs jelent meg, de Demeter, a vén
szolga.

Laczkó István még mindig összefont karral, fenye-
getően és daczosan állott a főúr előtt.

Nem tűrheté Kassai a megaláztatást, és cselédje
bámuló tekintetét.

— Demeter! ezt az embert ki nem kell innen bo-
csátani, míg rendeletemet nem veszed.

— Értem, nagyságos úr.

Kassai más szobába távozott.

Egy legényt a tornácra küldött, hogy ha Elemér
jönne, ne bocsássa be. — Mondd neki, beteg vagyok,
lefeküdtem.

Ekkor hivatá a titkárt.

Elbeszélte, hogy egy szökött jobbágyot akar Rá-
polttra küldeni. Megparancsolá, induljon vele tüstént
útra, s tartson mindent titokban.

— Csak Demeter fog társad lenni. Vigyetek ma-
gatokkal töltött fegyvert. Lőjétek le, ha mocszanni
mer. Demetert Rápolton kulcsárrá teszed. Ott mondd
meg neki akaratomat. Podgyászeit, vagyonát később
indítod utána.

Befejeztem az újrain-
dult Konditál és délsz.
harangot
Bp. 1940 aug. 1. — S

2. melléklet. Móricz Zsigmond bejegyzése A rajongók I. kötetének utolsó oldalán
az átdolgozó munka első felének befejezéséről
(az áthúzásról és a K-ról I. az előző kép aláírását)

SUMMARY

*Kemény, Gábor**The zealots.***A quantitative comparison of
Zsigmond Kemény's novel and Zsigmond Móricz's revision**

In 1940, Zsigmond Móricz revised Zsigmond Kemény's historical novel *The zealots* (1858) set in the age of 17th-century wars of religion in order to make the reception of this valuable literary piece easier and more enjoyable for twentieth-century readers.

In the present paper, the author uses the method of quantitative stylistics to compare the original novel with its revised version. In particular, he seeks answers to the following questions:

- What quantitative indices can be established in the two texts from the level of syllables via those of words, clauses, and sentences, up to the level of paragraphs?
- What are the proportions of occurrence of the major parts of speech (nouns, adjectives, verbs)?
- How densely spaced are linguistic images; how high is the image saturation of the two texts?
- To what extent did Móricz shorten the original text and what were the reasons of such abridgement; which parts were less and which parts were more or even radically curtailed?

Finally, by way of a summary, the author tries to characterise and evaluate Móricz's revision work.

Keywords: style, stylistics, quantitative stylistics, sentence structure, linguistic image, image saturation.

Vizuális és akusztikus

Ady Endre: *Az Idő rostájában* című versének kreatív megközelítése

A fenti cím egyértelmű akar lenni, de lehet, hogy ezzel együtt félrevezető is.¹ Mert rádiós, magnós és hanglemezes mindennapi világunkban találkozhatunk előbb is egy elhangzó verssel, mielőtt azt kötetben, folyóiratban, azaz kinyomtatva lát-nánk; a téma itteni megközelítése azonban az Ady-vers (elszegényített) vizuális megjelenési formájával kezdődik. *Az Idő rostájában* című versre ugyanis éppen az hívta fel figyelmünket, hogy – hatásos címe és első strófája ellenére – egyik verslemezen sem sikerült rábukkanunk;² továbbá az, hogy e vers grafikus mivoltá-ról (így az organizációjáról) sem találtunk elmélyült elemzést a szakirodalomban.³

E mellőzés okát – az előző tanévi csoporttal beszélgetve – többen a vers súlyosan borúlátó szemléletében vélték (a világháború előérzete); másoknak az akusztikája: a rímelés átvezetése a következő strófába okozott versmondási gon-dot;⁴ és voltak – különösen a jobb versmondók közt –, akik szerint ennek az Ady-versnek hatásos lezárását (ellentétben sok más Ady-versével⁵) nem is sikerülhet jól előkészíteni. Ez utóbbi érv, valamint Vargyas Lajos tétele (Vargyas 1978: 28–9) adta az indítékot („A szép beszéd titka a jó tagolás”), hogy *Az Idő rostájában* című Ady-verset, közelebbről annak vehikulumát: azaz a vizuális és akusztikus fizikai hordozóját – egy újabb hallgatói csoporttal – a szemiotikai szövegten keretében kidolgozott kreatív módszerrel közelítsük meg.

¹ A téma – vagyis a vizuálisnak és az akusztikusnak viszonya a versben, korábban – a „ritmikai poétikai licentiát” érvényesítő megközelítésben Török Gábort komolyan foglalkoztatta (Török 1976: 307–23, 1993: 40–8), hasonlóképpen Nagy L. Jánost is Weöres Sándor költészetében (Nagy L. 1993, 1998, 2014).

² Egy hazai magyar nyelvtudományi tanszéken (SZTE BTK) évek óta része a tantervnek egy gyakorlati tárgy („A vers hangzásszerkezete”), ahol is a hallgatók által ajánlott versekkel **néma** olvasás, **hangos/** tanári olvasás, valamint **versmondás** kereteiben ismerkedünk A versek itt esetenként grafikus formában kerülnek kézbe először, és csak azután hallgatjuk őket lemezről; többnyire azonban – ha vannak, akkor a más-más versmondásokat egymással egybevetve – vizsgálódásunkat az elhangzó verssel kezdjük (B. Fejes 1974, 1997a, b, 2000a, b, 2005, 2006).

³ A verscím alatt az interneten elgondolkotató „privát hír”: „Valaki tud segíteni? Ady Endre: Az Idő rostájában című versét kell több oldalban elemezni. Mit lehet róla írni?”

⁴ Például a hasonló szemléletű *A szétszóródás előtt*ben mind a 4 strófa rímelése azonos rendet követ, vagyis nem „nyúlik át” a következő strófába: **a x x a x**.

⁵ Akár saját ciklusában (*Sipja régi babonának*): *Ülj törvényt, Werbőczy; A Hóseás átka* stb.

1. Az Ady-vers kreatív megközelítése

A szövegmű kreatív megközelítése tudományos háttérű, Petőfi S. János szemiotikai szövegelméletére épülő didaktikai módszer (Petőfi 2004). Lehetőséget teremt a műelemzőnek – esetünkben a versmondónak – közelebb kerülni a költőhöz, aki nek a versével csoport tagjaként, néhány azonos szempont szerint ismerkedik. Tiszteli az alkotót és művét, ennek nem mond ellent, hogy szétszedi és összerakja a verset, érveket keres a változatok mellett, de – természetesen – mindezt nem kritikai jelleggel, hanem az alkotás titkait, a lehetőségekből való választás okait kutatva műveli.

Mivel a kreatív megközelítésnek szinte végtelenül gazdag szempontjai, eljárásai vannak,⁶ ezért mindenekelőtt az adott vershez aktuálisan alkalmazott szempontot, célt, irányt stb. kell kiemelni. Ez itt jelen esetben a **versmondás**; a vers írott eredetijének olyan megszólaltatási terve, amellyel a feltételezett jelentést, a *sensust* a versmondó hatásosan tudja érvényre juttatni. Ennek egyik módja a vers írott, azaz grafikus képének megfosztása a tagolás látható eszközeitől (Petőfi–Benkes 1998: 101–2). A módszer tágabb irodalma (Petőfi–Benkes 1992: 195–252; Raisz 1995: 209; Palotásné 1995: 209–11; Benkes–Petőfi 1995: 227–32; Benkes–Nagy–Petőfi 1996; Benkes–Petőfi 1996). A versmondás teljes problematikájáról átfogó képet ad Wacha Imre könyvfejezete: Felkészülés a szöveg megszólaltatására (Wacha 2010: 210–78).

1.1. Feladatok a versszöveggel

„Tegyük fel, hogy Ön a mellékelt – a tagolás eszközeitől itt megfosztott – Ady-versnek közönség előtti elmondására készül.

1. Pótolja a szövegben a szükségesnek ítélt tagoló írásjeleket: pont, pontosvessző, kettőspont, vessző, zárójel, gondolatjel!
2. Tegye ki a nagybetűt a versmondatok kezdetére!
3. Jelölje be, mely helyeken tartana szünetet!
Nagyobb szünetek jele: //
Kisebb szünetek jele: /
4. A fentiek alapján tagolja strófákra a verset!
Karikázza be azokat a számokat, ahol új strófát kezdene!
5. A fenti feladatokkal kapcsolatosan bármilyen közlendője (érve, kételye stb.) van, kérem, írja le ide!”

⁶ A hivatkozott szakirodalomból ismertebbek közül itt nem szerepelnek például close-típusú (kihagyásos, szemantikai célú, kohéziós) gyakorlatok, nem szerepelnek sorrendváltóztató feladatok, kalligramma-építések stb.

1.2. A tagolás eszközeitől megfosztott vers⁷

Az Idő rostájában

01 Kezében óriás rostával
 02 áll az Idő és rostál egyre
 03 világokat szed és rostál ki
 04 vidáman és nem keseregve
 05 s busul csak az, akit kihullat
 06 s aki kihull megérdemelte
 07 az ocsut az Idő nem szánja
 08 aszott nemzetek hült világok
 09 tört életek miazmás vágya
 10 halálra-valók s nem kár értük
 11 szóljak próféták új szavával
 12 nem kik mertek tagadni multat
 13 de kik nem magvak a Jövőnek
 14 mindig azok akik kihullnak
 15 világok népek girhes eszmék
 16 fonnyadtak s összezsugorodtak
 17 így szól az új próféta-ének
 18 az Úr az Idő áll örökké
 19 de elmúlnak a renyhe népek
 20 s velük együtt a tiszta Lóthok
 21 óh aszottak és be nem teltek
 22 s óh magam is faj-sorsom osztván
 23 be igazság szerint hullunk ki
 24 a kegyetlen óriás rostán
 25 kedvét nem töltvén az Időnek

(1913)

2. A feladatmegoldások néhány tanulsága

A tagolás akusztikus eszközei: hangsúly, időmérték; hanglejtés, szünet; rímelés

2.1. Az elemzések egymást fedő egyezményes jelei, de még a szövegesen megjelenő kommentárok is a vers címét és első versszakát minősítik szenzációsnak.

Az Idő rostájában

01 Kezében óriás rostával
 02 áll az Idő és rostál egyre.

⁷ A vers eredeti tagolású, valamint annak – a versmondás céljai szerint – átalakított változatát a Függelékben láthatjuk.

03 Világokat szed és rostál ki
 04 vidáman és nem keseregve,
 05 s busul csak az, akit kihullat

Jellemző, hogy első benyomásként nem a hangzás ragadta meg a bölcsész versmondókat, hanem **képi megjelenítése az elvontnak**. Az „óriás” méretben megjelenő konkrét „rosta” a rostát tartó ugyancsak konkrét kézzel ad vizuálisan elképzelhető (vidám és nem kesergő) vonásokat az absztrakt „Idő”-nek mint olyanak, aki nem részvevője, hanem semleges szereplője a sorsukat elrontó „Világok”-nak.

„Az első két sort csak jól lehet mondani!” – írják és jelölik a tagolást többen is. A 01. sor jambikus lejtésű (ötödféles jambus), rajta nem ront az első szótagra kívánczozó nyomaték sem; továbbá két és három ütemre egyaránt tagolható:

01 Kezében // **óriás** / rostával

u – u – u – – – –

A második sor egyértelműen kétütemű. Ez az első sornak az emelkedő irányú jambikus sorát markánsan fordítja ellentétes irányába a második sor lejtése. „Ez a ritmus – írja egyikük –, még abban a hallgatóban is felidézi a rostálás mozgását, hangzását, aki soha nem látott-hallott rostálást.”

02 Áll az Idő / és rostál egyre

– u u – – – – – u

A következő két sorban visszatér az (ötödféles) kétütemű jambikus ritmus:

03 Világokat szed / és rostál ki

u – u – u – – – u

04 vidáman és / nem keseregve,

u – u – – u u – u

A 05. sor – ha csupán a strófazáró szerepét nézzük –, ennek a szerepnek tökéletesen megfelel:

05 s busul csak az, akit kihullat.

u – u – u – u – u

A rímelés szempontjából két vélekedést érdemes kiemelni. Akik már itt felfigyeltek a 02–04. sorvégek egybecsengésére (*rostál egyre – keseregve*), azok ezt a háromsoros belső egységet a további strófákban is felismerték, vagyis Ady 5-ször ötsoros strófáin nem kívántak változtatni; legfeljebb arra utaltak, hogy a 06.-kal folytatódó vers négy strófája együttesen konkretizálja, fejt ki az első strófában megfogalmazott tételt.

Mások viszont – a vers eredeti, grafikus tagolását nem ismerve (így az 05. végén álló vesszőt sem) – a második versszak 06. sorát az első strófa utolsó sorának tekintik. E felfogás mellett – a versmondásban! – szól néhány érv. Mindkét sor, vagyis a strófazáró és a strófanyitó is, egyaránt jambikus ritmusú, valamint a tagolása is kétütemű:

05 s busul csak **az**, / akit **kihullat**,

u – u – u – u – u

06 s aki **kihull**, / **megérdemelte**.

u – u – u – u – u

A 06. visszavitele mellett szól a 05. sor mellékmondatának feltűnő ismétlődése, egyúttal s kötőszós kapcsolása:

05. s busul csak az, / *akit kihullat*

06. s *aki kihull*, / megérdemelte.

A 01–06. sorok versmondásbeli kohézióját a rímelés is szolgálja: **x a x a x a**:

02 ...és rostál *egyre*

04 ...nem *keseregve*

06 ...*megérdemelte*

A vizualitástól eltérő, hangzásbeli értelmezést erősíti, hogy a 07.-kel a gondolatmenet új szakasza kezdődik. Ennek a vers 01–06. sorok akusztikus egységtől való versmondói elkülönítése feltűnő. Az addig kétütemű jambikus lejtést a 07. elhagyja, és a mondatban kifejeződő kemény kijelentés („*Az ocsut az Idő nem szánja*”) dominánsan háromütemű, amelyhez nem kívánczik időmérték. A négysorosra csökkentett strófa rímképlete: **a x a x**. Ennek a tematikai-gondolati szakasznak tételmondataként szerepel a 07; az *ocsu* metafora részletező kifejtését a 08–09.-et alkotó kétütemű sorok adják, a 10. – konklúziómondatként – nyomatékosítja a 07.-et:

07 Az **ocsut** / az **Idő** / **nem szánja**:

08 aszott nemzetek / **hült** világok

09 tört életek / miazmás vágya

10 **halálra**-valók / s **nem** kár érték.

2.2. Nem egyértelmű, így elgondolkoztató, hogy a versépítmény gondolati-akusztikus egészének első fő részét néhány versmondó a 10. sorral lezárná, vagyis az egészből a 11. sortól új szakaszt kezdene: ((01–06)–(07–10)). (11–...). Ennek a tagolási szándéknak némileg ellentmond egy asszonánc halvány lehetősége: 07. ...*szánja*, 09. ...*vágya*, 11. ...*szavával*. Ennél erősebb azonban a tematikai váltás: a 01. sorral az absztrakt *Idő* lépett színre, a 11.-kel a konkrét '*én*'; és mellette szól az akusz-

tikus párhuzam is: a jambikus lejtés háromütemű tagolása, valamint a feltűnő ragrím.

01 Kezében // óriás /rostával

u – u – – u – – – –

...

11 Szóljak / próféták /új szavával:

– – – – – u – –

A 11.-ről a 01.-re visszautaló eszközpárhuzamok a 11.-et nem zárójelbe tennék, hanem sor végi kettősponttal várokoztnának a kifejtésre: 'Azok, akik csupán megtagadni merik a múltat, a „rostából” kihullnak, mert „nem magvak a Jövőnek”.' A (12–16) együttesen kifejtő szerepét a rímelés is szolgálja: **a x a x a**

12 Nem / kik mertek tagadni / *multat*,

13 de kik / nem magvak / a Jövőnek

14 mindig azok / akik / *kihullnak*

15 világok / népek / girhes eszmék

16 fonnyadtak s / össze / *zsugorodtak*.

A 17. sorral már a gondolatmenet záró része kezdődik. Ennek – mint altételmondatnak – kettős szerepe van. Az *Így* mutató határozószóval, valamint a lexikai (*próféták – próféta*) és a metaforikus ismétlésekkel (új szavával – új próféta-ének) visszautal közvetlen előzményére:

11 Szóljak próféták új szavával

...

17 Így szól az új próféta-ének

Másik szerepét a 17.-nek a 20-ig tartó kifejtését a – a két ütemre váltó – jambikus lejtés, valamint a rímelés szolgálja: **a x a x a x**:

17 Így szól az új / próféta-ének:

18 az Úr az Idő / áll örökké,

19 de elmúlnak a / renyhe *népek*

20 s velük együtt a / tiszta Lóthok

21 Óh aszottak és / be nem *teltek*.

A költemény utolsó, a versmondásban négysorosként felfogott egységét érdemes az egészet záró 25. sor vizsgálatával kezdeni. A korábbiak esetében is tapasztalhattuk, hogy a „mértékkal” érvényesített időmérték szebbé teszi a hangzást; vannak azonban olyan helyzetű verslábak, ahol az időmértéket – a hangzás érvényesítése érdekében – a versmondónak föl kell áldoznia.

Az akusztikusan felépített vers zárásának közeledtét például a versmondónak lassítással kell jeleznie, sőt az időmértéket (az ereszkedő lejtést) – miként

az idézett Ady-vers záró mondatában – a nyomaték áthelyezésével át is kell szegmentálnia. A choriambusi lejtés ugyanis „*töltvén az I /dőnek*” szegmentum *ő* szótagjára helyezi a nyomatékot, és ez a szinte „táncoló” lejtés viszont inkább nyitásra, mint zárásra lenne alkalmas:

25 Kedvét nem töltvén az Időnek.

– – – – – u u – –

A hatásos zárás érdekében a rutinosabb versmondók a – vers egészére jellemzőbb – kétütemű tagolás helyett itt a lassúbb, háromüteműre tagolják a sorokat, így késztítik elő a záró sor végső nyomatékának előrébb hozását az *ő*-ről az *I*-re, és ezzel együtt a hosszabb szünetet. Mindezt támogatja a 22–25. sorok rímelése is: **a x a x**. Mindennek a hangneme nem dacos, kérkedő, hanem elfogadó, beismerő, bele-törődő. (‘Nem lelte kedvét bennünk az Idő, mert nem voltunk alkalmasak, hogy kedvét töltsse bennünk’):

22 S **óh**, / magam is / faj-sorsom osztván,

23 **Be** / igazság szerint / hullunk ki

24 A **kegyetlen** / **óriás** / rostán,

25 **Kedvét** / **nem** töltvén az / **Időnek**.

Az így érvényesített hangzásban az utolsó sor a 22.-nél is mélyebb előzményekre nyúl vissza. Még kétütemű tagolásban a 17., 19. és 21. sorok végi rímeinek palatális hangszerelése előzményül lépked az *I /dőnek* nyomatékos zárása felé:

17 (Így szól az új / próféta-**ének**)

...

19 De elmúlnak a / renyhe **népek**

...

21 **Óh**, aszottak és / be nem **teltek**

...

25 **Kedvét** / **nem** töltvén az / **Időnek**.

3. A kreatív elemzés tanulságai

3.1. Az *Idő rostájában* című vers Ady Endre sorsköltészetének egyik meghatározó darabja. Értékeinek feltárására többféle megközelítés – amiként az irodalomtörténeti, verstani, szemiotikai –, így itt a hangzást vizsgáló kreatív módszer sem zárható ki, bár az itteninél verstanban járatosabb elemzőkre tarthatna igényt. Az *Idő rostájában* ugyanis – írja kollegiális véleményeként a vizsgálat nyers összegzéséről Nagy L. János – „különböző természetű tényezők együttes hatására kapta meg végleges formáját, s így a versalkotó megoldások nem feltétlenül mutatnak egy irányba. Ez természetes a XX. századi lírában, bár jó néhány Ady-megoldás a XIX. századot őrzi. A jambikus részek choriambusok, spondeuszok, trocheusok közegében hangzanak”.

3.2. A kreatív megközelítést jobban „elviselik” az olyan jegyek, mint például – többek közt – az explicitiség. Az Ady-versek ugyanis általában, tehát *Az Idő rostájában* is (a szimbólumok, allegóriák saját Ady-világát külön kezelve), jellemzően explicitek (verstanilag is jól formált mondatok, szövszerkezetek), és ezzel versmondói megszólaltatásukat erőteljesen irányítják. Szemantikai értelmezésre is legfeljebb a vers 12–14. sora tarthat igényt:

12 Nem kik mertek tagadni multat,
13 De kik nem magvak a Jövőnek,
14 Mindig azok, akik kihullnak:

Az egyértelműnek tűnik ugyan, hogy a *Jövő magvainak* a költő saját verseit reméli, de a „Nem, kik mertek tagadni multat” tagadómondat nem ezekkel (és költőikkel) áll szemben, hanem elsősorban azokkal, akik ’nem is mertek multat tagadni’. A költő ezekről csak közvetve vesz tudomást, már ha egyáltalán tudomást vesz.

A kreatív megközelítésből, jó esetben a „verstudomány” is tanulhat valamit, de elsősorban azoknak hasznos, akik ismerkednek egy-egy verssel: tanulóknak, bölcsészeknek, tanárjelölteknek.

3.3. Az itteni verselemzés általános tanulsága – megerősítve Wacha Imre összegző véleményét –, hogy a hangos olvasás még nem versmondás (Wacha 2010: 310–78). A hangos olvasás: ’olvasás’ (iskolai gyakorlatban: felolvasás); a versmondás azonban deklamálás, azaz nyomatékosan tagolt beszéd. Aki például *Az Idő rostájában* című verset felolvassa, a tagolás beszéddinamikai tényezőivel együtt – hangsúly, hanglejtés, szünet – (Deme 1962)⁸ a sorok időmértékes szerveződését (itt a dominánsan érvényesülő ötödféles jambikus lejtést) is érvényesíti: vagyis mindazt, amit a költemény „vizuális teste” magában foglal, „csupán” meg kell szólaltatni.

3.3. A kreatív elemzés általános tanulsága, hogy a versmondás sajátosan önző versértelmezés. A versmondó a saját értelmezésével dolgozik, vagyis azt az egyet akarja a hallgatóságának átadni. Akárcsak egy színmű főszereplője, ő sem hagyja rá a közönségére, hogy az – a monológot hallgatva – tetszése szerint sírjon vagy nevéssen, hanem csupán ott, ahol ő, a színész akarja. Ennek elérésére a versmondó úgy tagol, hogy egy követhető érzelmi-tematikai-gondolati egészet építsen fel a mű kisebb-nagyobb egységeiből. Ezeket egymástól nagyobb szünetekkel, hangsúlyokkal, hanglejtésváltással különíti el egymástól, amelyek akusztikusan átnyúlhatnak a költő által jelölt vizuális strófahatárokon, de egy jó hallású versmondó az időmértékes lejtést a hangsúlyozó-tagoló építkezéssel együtt, szimultán módon érvényesíti.

⁸ A szórend – és általában a vers fizikai testének nyelvi elrendezése – nem változtatható.

Függelék

A vers grafikus megjelenítése:

egymással azonos ötször ötsoros strófák
a sorok kilenc szótagosak
és nagybetűvel kezdődnek

Az Idő rostájában

Kezében óriás rostával
Áll az Idő és rostál egyre,
Világokat szed és rostál ki
Vidáman és nem keseregve
S busul csak az, akit kihullat.

S aki kihull, megérdemelte,
Az ocsut az Idő nem szánja,
Aszott nemzetek, hült világok,
Tört életek miazmás vágya
Halálra-valók s nem kár értük
Szóljak próféták új szavával
Nem kik mertek tagadni multat,
De kik nem magvak a Jövőnek,
Mindig azok, akik kihullnak:
Világok, népek, girhes eszmék.

Fonnyadtak s összezsugorodtak,
(Így szól az új próféta-ének)
Az Úr, az Idő áll örökké,
De elmúlnak a renyhe népek
S velük együtt a tiszta Lóthok.

Óh, aszottak és be nem teltek
S óh, magam is faj-sorsom osztván,
Be igazság szerint hullunk ki
A kegyetlen óriás rostán,
Kedvét nem töltvén az Időnek

A hangzás domináns eszközei:

a strófák gondolati-akusztikai egységek
a sorok két- és háromüteműek
a hangsúlyok uralkodnak az ütemeken

Az Idő / rostájában

01 Kezében / **óriás** / rostával /
02 áll az Idő és / rostál egyre.//
03 Világokat szed és / rostál ki,
04 vidáman és / **nem** keseregve,
05 s busul csak, az / akit kihullat,/
06 s aki kihull, megérdemelte.///

07 Az ocsut / az **Idő** / **nem** szánja: /
08 aszott nemzetek / **hült** világok,
09 tört életek / miazmás vágya:
10 halálra valók / s **nem** kár értük!//
11 Szóljak próféták / **új** szavával://
12 **nem** / kik mertek tagadni / **multat**,
13 **de** kik / **nem** magvak a / **Jövőnek** /
14 **mindig** azok, / akik / kihullnak: /
15 világok, népek, girhes eszmék, /
16 fonnyadtak, s / **össze** / zsugorodtak.//

17 **Így** szól az új / próféta-ének: /
18 az **Úr**, / az **Idő** / áll örökké,
19 de elmúlnak a / renyhe népek
20 s velük együtt a / tiszta Lóthok: /
21 óh aszottak és / **be** nem teltek. //

22 S **óh** / magam is: / faj-sorsom osztván/
23 **be** / igazság szerint /hullunk ki
24 a kegyetlen, / **óriás** / rostán ///
25 kedvét / **nem** töltvén / az I /dőnek.

(1913)

SZAKIRODALOM

Ady Endre összes versei I–II. Szépirodalmi Kiadó, 1965/2, 128–29.

Ascher Oszkár 1955. *A versmondás művészete és a színpadi beszéd*. Művelt Nép, Budapest.

B. Fejes Katalin 1974. Szavaltatrészletek összehasonlító elemzése. *Magyar Nyelvőr* 98: 266–77.

- B. Fejes Katalin 1997a. Hangzáskép, íráskép (Juhász Gyula: Anna örök). *Néprajz és Nyelvtudomány* XXXVIII: 7–12.
- B. Fejes Katalin 1997b. Az elmondott vers szerkezete. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus*. Szabó Zoltán közönte. Kolozsvár, 161–4.
- B. Fejes Katalin 2000a. A szövszerkezetbokr megszólaltatásának néhány tanulsága. In: Földi Éva – Gadányi Károly (szerk.): *Vox Humana*. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára. ELTE BTK, Budapest, 155–8.
- B. Fejes Katalin 2000b. A versmondatok megszólaltatásának néhány tanulsága. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 28: 59–61.
- B. Fejes Katalin 2005. A vers szerkezetének és hangzásának összefüggései. In: *Szintaxis és koreferencialitás*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 119–71.
- B. Fejes Katalin – Rózsavölgyi Edit 2006. La questione della traducibilità della struttura fonica nelle poesie. In: Kollár Andrea (ed.) *Un'analisi comparativa ungherese-italiana. Miscellanea di studi in onore di Mária Farkas*. JATEPress, Szeged, 65–77.
- Benkes Zsuzsa – Petőfi S. János 1995. Válaszok, megjegyzések a kreatív-produktív gyakorlatokkal kapcsolatos kérdésekre, megállapításokra. *Szemiotikai Szövegtan* 8. JGYTF Kiadó, Szeged.
- Benkes Zsuzsa – Nagy L. János – Petőfi S. János 1996. *Szövegtani kaleidoszkóp 1*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkes Zsuzsa – Petőfi S. János 1996. *Szövegtani kaleidoszkóp 2*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bíró Zoltán 1998. *Ady Endre sorsköltészete*. Püski, Budapest.
- Deme László 1959. A versolvasástól a versmondásig. *Iskolai Nyelvművelő*, 199–211.
- Deme László 1962. Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: Tompa József (szerk.): *A magyar nyelv rendszere II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 407–522.
- Éder Zoltán 1969. A hangmagasság változása vesszőnél, pontosvesszőnél, kettőspontnál, pontnál. *Magyar Nyelvőr* 93: 160.
- Elekfi László – Wacha Imre é. n. *Az értelmes beszéd hangzása*. Szemimpex Kiadó, Budapest.
- Elekfi László 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fischer Sándor 1966. *A beszéd művészete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Földessy Gyula 1961. *Ady minden titkai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gáldi László 1961. *Ismerjük meg a versformákat*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 1997. A magyar beszéd tempója és a beszédmegértés. *Magyar Nyelvőr* 121: 129–39.
- Fónagy Iván 1989. *A költői nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gáti József 1965. *A versmondás*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Horváth Iván – Veres András (szerk.) 1980. *Ismétlődés a művészetben*. Irodalomelméleti tanulmányok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kecskés András 2004. Nagy László tagoló verse. In: Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona (szerk.): *Az Idő rostájában*. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. III. L'Harmattan, Budapest, 209–63.
- Kövesdi Dénes 1977. Ady tagoló versének törvényszerűségeiről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 4–6: 542–54.
- Nagy L. János 1993. Rendszer-hangzás – hangzás-rendszer. *Magyar Nyelv* 89: 48–56.
- Nagy L. János 1998. *Szavak és világok Weöres Sándor verseiben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nagy L. János 2014. *Hullámok a Weöres-tengerből*. Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Németh László 1983. A magyar ritmus (1937). In: *Az én katedrám*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Palotásné Nagy Éva 1995. A kreatív-produktív gyakorlatok gyakorlóiskolai alkalmazásának tapasztalatairól. *Szemiotikai Szövegtan* 8. JGYTF Kiadó, Szeged.
- Petőfi S. János 2004. *A szöveg mint komplex jel*. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemleletbe. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa 1992. *Elkallódni megkerülni*. Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben. OTTV, Budapest.

- Petőfi S. János–Benkes Zsuzsa 1998. *A szöveg megközelítései*. Kérdések – Válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba. Iskolakultúra, Budapest.
- Szegedy-Maszák Mihály 1980. A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében. In: Horváth Iván–Veres András (szerk.): 77–159.
- Szende Tamás 1976. *A beszédfolyamat alaptényezői*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szepes Erika – Szerdahelyi István 1981. *Verstan*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szuromi Lajos 1990. *A szimultán verselés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szuromi Lajos 1997. *Verstan az iskolában*. Debrecen.
- Török Gábor 1976. *József Attila-kommentárok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Török Gábor 1993. Azonos-e a hiteles végső és a ritmikailag hiteles versforma? *Magyar Nyelv* 89: 40–8.
- Vargyas Lajos 1952. *Magyar vers – magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vargyas Lajos 1978. „A szép beszéd titka a jó tagolás”. *Új Tükör* XXV: 28–9.
- Vargyas Lajos: 1993. „Tagoló vers”. Szócikk. In: *Világirodalmi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 38–40.
- Vass László 1990. Terminológiai szótár (a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához) *Szemiotikai Szövegtan 1*. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged.
- Wacha Imre 2010. *Igényesen magyarul*. A helyes kiejtés kézikönyve. Argumentum, Budapest

B. Fejes Katalin

egyetemi magántanár

SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

B. Fejes, Katalin

Visual and acoustic

A creative approach to Endre Ady's *In the Sieve of Time*

The poem entitled *In the Sieve of Time* is a major piece in Endre Ady's "fate poetry". In order to reveal its merits, a number of perspectives may be adequate: in addition to historical, prosodic, semiotic, etc. approaches, the creative method may also be fruitful. Ady's poems in general, and *In the Sieve of Time* in particular, are typically explicit (contain prosodically well formed sentences and constructions) and therefore – together with their graphical aspects – crucially influence their recitals. One way of approaching a poem creatively, getting prepared for reciting it, is stripping its written (graphic) appearance of the visible tools of articulation.

One result of the creative analysis presented here is that reading a poem aloud is not recital. Reading aloud is just that: reading (or, in schools, reading out); whereas poetry recital involves declamation, that is, emphatic delivery. Another result is that poetry recital is a specifically selfish interpretation of a poem. A person who recites poetry works with her own interpretation; creative analysis of a poem compares a number of individual recitals, studying their similarities and differences.

Keywords: poetry recital, creative method, graphic image, acoustic structure, feet.

A részvételtől a részvétig. A halál megjelenése és gyászmunka a közösségi oldalakon

1. Részvétel és/vagy részvét. A vizsgálat tárgya és célja

A Facebook és a Twitter megváltoztatja a gyászolás módját: a halál elhallgatását a halálról való nyilvános beszéd váltja fel (O'Rourke 2013). „A közösségi oldalak tömeges elterjedésének egyik következménye lett, hogy megnövekedett azoknak a profiloknak a száma, amelyek tulajdonosai már nem élnek. Egy felhasználó halála azonban nem feltétlenül jelenti a fiókja megsemmisítését vagy a digitális hálózatban a profil helyének a megváltozását”¹ (Brubaker–Vertesi 2010: 1). „A szeretett személy halála – amely egykor a fizikai világra korlátozódott – most kiterjed az elhunyt közösségi oldalas profiljaira is. Egy felhasználó halálát követően az ismerősök gyakran kifejezik megrendüléseiket és részvételüket az elhunyt profiloldalán” (Brubaker–Kivran–Swaine–Taber–Hayes 2012: 42). „Manapság a közösségi oldalak jelentik a kapcsolat és a gyász nyilvános színtereit” (Marwick–Ellison 2012: 378). „Érdemes tehát feltenni a kérdést, vajon megváltoztatja-e az internet a meghalás és a gyászolás folyamatát, és ha igen, miképpen” (Walter–Hourizi–Moncur–Pitsillides 2011: o. n.).

Amint az előző, nemzetközi szakirodalomból származó idézetek is jelzik, az internetnek a gyász feldolgozásában játszott szerepéről, a digitális hagyatékról több cikk is született az utóbbi évtizedben – magyarországi viszonylatban még nem készült hasonló jellegű nyelvészeti munka. Tanulmányunk célja a közösségi oldalakon megjelenő online gyász minél szélesebb körű, nyelvi szempontú bemutatása. Ehhez előbb áttekintjük a témakör nyelvészeti-kommunikációs (és érintőlegesen pszichológiai) szakirodalmi hátterét, majd bemutatjuk – az elméleti alapvetés felhasználásával – a Facebook közösségi oldalon végzett empirikus vizsgálatot. Az elemzés alapját kifejezetten magyar nyelvű, magyar felhasználóktól származó szöveganyag jelenti, hogy ily módon fel tudjuk tární a nemzetközi mintákhoz képest az azokkal való egyezéseket, illetve az esetleges különbségeket.

2. Elméleti háttér

2.1. A halál mint tabutéma. Tanatológia

„...a civilizált társadalomban a halál egészben véve a tabu-fogalmak közé került. Nem illik beszélni róla, a nevét körülírják [...]. És amiről az ember nem beszél, arra nem illik gondolni sem” – írja Szerb Antal 1937-ben (Szerb 2013: 269). „Napjainkban, amikor az élet minél tökéletesebb anyagi megélése kerül az előtérbe” (Havas 2012: o. n.), az ifjúság, a fiatalság számít különleges értéknek, a „nyugati kultúrákban általánossá vált a halálnak a lehető legnagyobb mértékű kirekesztése” (Sümegeh é. n.). Ehhez hozzájárul az is, hogy megnőtt az emberi élettartam, illetve a huszadik századtól az emberek nagyrészt nem otthon, hanem főként kórházban halnak meg (O'Rourke 2013: o. n.). Lawrence R. Samuel, a *Death, American Style: A Cultural History of Dying in America* 'Halál, amerikai módra: a meghalás amerikai kultúrtörténete' című kötetében így ír erről: „Ez a mi kis szörnyű titkunk, helyett, hogy a világ legtermészetesebb dolga lenne. A tagadás lett a kulcsszó,

¹ Az idegen nyelvű idézeteket minden esetben P. A. és V. Á. fordította, ezt a továbbiakban külön nem jelöljük.

és vált ezáltal uralkodó stratégiává, mivel a halál ellentétben áll a kultúránk meghatározó értékeivel, az ifjúsággal, a fejlődéssel és a teljesítménnyel” (Samuel 2013: o. n.).

Pedig a halállal való szembenézés pszichológiai szempontból is fontos. „A gyász a veszteségek sebének gyógyulásához szükséges. Ha a gyász nem megy végbe, annak káros lelki következményei lehetnek. A pszichológia ma egyértelműen úgy látja, hogy a temetés és a halottra való emlékezés érzelmileg elvállalt és megfelelő ideig tartó rítusokban és szimbólumokban megvalósuló folyamata mentálhigiénés szükséglet” (Sümegh é. n.).

A halállal foglalkozó kutatási irányzat – az éj fiának, az álom testvérének gondolt görög Thanatos után elnevezett – tanatológia, a „halál tudománya” (vö. Sümegh é. n., Havas 2012), amely főleg a halál, a haldoklás és a gyász problematikájával foglalkozó vizsgálatokat végez. Megközelítési módja holisztikus, interdiszciplináris jellegű: egyesíti az orvostudomány, a pszichológia, a teológia, a filozófia, a néprajz, az antropológia, a bioetika, a kultúrtörténet témához illeszkedő eredményeit (Pilling szerk. é. n., Pilling 1999a, 1999b). Vizsgálatunk ehhez a kutatáshoz kíván hozzájárulni az internetes közösségi oldalakon végzett gyászmunka szociolingvisztikai feldolgozásával. Céltűzésünk nem a témakör pszichológiai feldolgozása, hanem a Facebookon a halállal kapcsolatban megosztott szöveges (és érintőlegesen a képi, illetve video-) tartalmak nyelvi elemzése.

2.2. Közösségi média, közösségi oldalak

A Pew Research Center’s Internet & American Life Project vizsgálat szerint (Brenner–Smith 2013) az online felnőttek 72%-a használja a szociális médiát. Nagyobb valószínűséggel a fiatalabbak vannak jelen a közösségi médiában, ám folyamatosan nő az idősebb, 65 év feletti felhasználók száma is. A 2013 végén – 2014 elején megfigyelhető tendencia szerint, egyrészt a sok reklámtartalom, másrészt a divatjelenség lecsengése (és az idősebb közösségi tagok, a szülők, nagyszülők, tanárok stb. megjelenése) miatt egyre több tizenéves felhasználó hagyja el a Facebookot (vagy nem is regisztrál az oldalra), és ez az oldal meghatározó jellegének közeljövőben történő megszűnéséhez, a Facebook visszaszorulásához vezethet (Kiss 2013, Alter 2014). Egyes elemzések szerint – ha a Facebook közösségi oldal megmaradna, és a jelenlegihez hasonló módon fejlődne tovább – 2060-ra, más számítások alapján 2130-ra már több Facebook-profil tartozna halott emberekhez, mint élőhöz (Condliffe 2013, vö. 4.1.).

A közösségi média (*social media*) fogalomnak számos, különféle szempontokat figyelembe vevő definíciója létezik (pl. Kaplan–Haenlein 2010; H. Kietzmann–Hermkens 2011). Anélkül, hogy minden egyes meghatározási kísérletet részletesen ismertetnénk, csupán a definíciók közös pontjait összegezzük: A közösségi média olyan internetalapú eszközök vagy oldalak összességét jelenti, amelyek a felhasználói részvételre, közösségi interakcióra és a felhasználók generálta – képes, szöveges, videós vagy az ezeket egyesítő multimédiás – tartalomra épülnek. A felhasználók létrehozta tartalom mások által megosztható, megvitatható, módosítható és másokkal együtt alkotható (*co-create*). Az idetartozó kulcsfogalmak rendszerint a következők: részvétel, nyitottság, kommunikáció, közösség, összekapcsoltság (Fehér 2012: 7); továbbá a közösségi média által fokozott, „örökös bekapcsoltság”, a permanens kommunikációs elérhetőség (Pólya 2012: 37; Veszelszki szerk. 2013).

A közösségi média úgynevezett ernyőfogalma lefedi a közösségi hálózatok (mint a LinkedIn, a Facebook vagy a MySpace), a közösségi könyvjelző szolgáltatások (mint a Del.icio.us) vagy a közösségi hírszolgáltatók (mint a Digg), a tartalommegosztók (akárcsak a Youtube, Flickr), a wikik (legismertebb a Wikipédia), a virtuális világok és játékok (pl. Second Life, World of Warcraft) körét. A közösségi hálózatok tehát a közösségi média egyik megjelenési módját jelentik, bár az egyes oldalak, szolgáltatók kategóriákba sorolása végképp nem egyértelmű, sok az átfedés a csoportosítási próbálkozásokban.

A közösségi hálózat (*SNS = social networking sites*, *OSNs = online social networks*) megnevezés olyan webalapú szolgáltatásokat jelöl, amelyek lehetővé teszik, hogy egyének (fél)publikus profiloldalt alakítsanak ki egy rendszeren belül, létrehozzanak egy vagy több listát azokból a felhasználókból, akikkel kapcsolatot szeretnének tartani – a kapcsolatok jellege és kialakulásának (offline vagy online) alapja oldalanként eltérő lehet (Boyd–Ellison 2007).

A leggyakrabban emlegetett közösségi hálózati oldal (W1; Krishnamurthy–Wills 2008; Weller–Meckel–Stahl eds. 2013) az európai, illetve az észak-amerikai országokban legtöbb felhasználót tömörítő, ismerőskereső és tartalomlájkoló Facebook, továbbá idetartozik a Google+, a magyar iwiw, de úgynevezett *social network* a mikroblog-szolgáltató Twitter, a csetelésre alkalmas, rövid élettartamú üzenetekre specializálódott Snapchat, a képmegosztó Flickr és Instagram, a videomegosztó Youtube, a virtuális hirdetőtáblának nevezett Pinterest, a tartózkodási helyről információt közzéadó Foursquare, a szakmai profil építő LinkedIn is. E munkában a Facebook közösségi oldalon megjelenő tartalmakat elemezzük.

2.3. Digitális hagyaték

Egyre gyakrabban kerül szóba a digitális hagyaték kérdésköre: mi lesz a felhasználók online anyagaival, közösségi profiljaival, internetes oldalregisztrációival a haláluk után (Cacciottolo 2010, Jefferies 2009). A kérdés minél alaposabb, tudományos igényű körüljárását egy önálló, Digital Heritage elnevezésű weboldal is felvállalta (W2). Itt többek között a fotókat és a szöveges tartalmakat is érintő szerzői jogi ügyekkel, a digitális tulajdon (e-mailek, weboldalak, fotók, közösségi média) kezelésével, a hozzáféréssel, megosztással, esetleg a megsemmisítésével is foglalkoznak.

3. A halál téma megjelenési formái a közösségi oldalakon. A technospiritualitás

Lawrence R. Samuel amerikanista, kultúrakutató szerint a nárcizmusnak a digitális kommunikáció által is erősödő kultúrája, a személyes információk megosztásának révén a halál ismét témává válik (Samuel 2013). Brubaker és Vertesi (2010) Bell (2006) nyomán foglalkozik a technospirituális gyakorlatokkal, és a közösségi oldalakon az elhunytal való kommunikációt, illetve a halál utáni profilmenedzselést is e kategóriába sorolják. Pawelczyk (2013) az internetes gyászolás írásos jellegét, az írás gyógyító, a gyászmal való megküzdést elősegítő hatását emeli ki (*expressive writing*).

Az online gyászmunka első formáit az emlékweboldalak létrehozása jelentette, ehhez azonban kezdetben informatikai (programozási alap) ismeretek voltak szükségesek. A szélesebb felhasználói réteg számára a digitális tartalomlétrehozást lehetővé tévő web 2.0-s korszakkal, kiemelten a közösségi oldalakkal lehetővé vált a „post-mortem közösségioldal-használat” (*post-mortem social networking*, Brubaker–Kivran–Swaine–Taber–Hayes 2012: 43). A közösségi oldalakon (kiemelten a vizsgált Facebookon) a halál téma megjelenhet az elmúlásra, az élet minél teljesebb kihasználására figyelmeztető (ál)bölcsességek formájában. Emellett a haldoklók, halálos betegek (vagy hozzátartozók) is beszámolnak tapasztalataikról – így módon segítve a saját traumafeldolgozási folyamatukat vagy a hasonló helyzetbe kerülőket. A közösségi oldal a halálhírről vagy a temetés helyszínéről és időpontjáról való híradás médiumaként is szolgálhat, így felváltja az újságok anyakönyvi rovatát, vagy párhuzamosan emellé lép be tájékoztatási formaként. Az elhunytak profiloldala megmaradhat eredeti alakjában, vagy átalakítható személyes emlékdallá, továbbá található közösségteremtő emlékező oldalak is a Facebookon. Kifejezetten az elhalálozottakra emlékező magyar közösségi oldal a Gyertyaláng (W4). A továbbiakban ezeket a formákat mutatjuk be részletesebben.

3.1. Jótanácsok, életbölcsességek, igazságok

A kérdéskörhöz a legtávolabbról a *memento mori* célzatú (idézett) szövegek, képek, kép-szöveg kombinációk, videók megosztása illeszkedik. E tartalmak (amelyek forrása ismert szerző és ismeretlen szövegíró is lehet) folklorizálódnak: a digitális kommunikáció révén könnyedén továbbíthatók, de akár módosíthatók, testre szabhatók is. Balázs Géza (2006, 2007) elektronikus folklórnak, e-folklórnak nevezi az elektronikus médiumokon keresztül, több-kevesebb módosulással terjedő szövegeket. A Facebookon lájkolt, azaz a „tetszik” jellel ellátott tartalmat (adatvédelmi beállítástól függően rendszerint) az ismerősök is látják, az ő üzenőfalukon is megjelenik, így módon terjedhetnek

e szövegek, képek. Ez utóbbiak az úgynevezett lájkfolklor részei (Veszelszki 2011). A beszédaktus-elmélet felől közelítve az e-folklor szövegeihez, azt figyelhetjük meg, hogy ezekben a megnyilatkozás proposicionális tartalma másodlagos; sokkal erőteljesebb viszont az illokutív és a perlokutív aktus, azaz az üzenetíró (vagy -továbbító) intenciója, illetve az általa kiváltott hatás. A továbbküldött üzenetek célja rendszerint a kapcsolat fenntartása, illetve a kommunikációs partner meglepése, szó-rakoztatása, esetleg elgondolkodtatása.

A lájkfolklorba tartoznak a halál témakör kapcsán bakancslista-összeállító felhívások (mit akar, mit kell még megtennie valakinek halála előtt), a „haldoklók utolsó mondatai” és az „5 tanács, mielőtt meghalsz” típusú szövegek, illetve a nyelvi divatjelenségeként folyamatosan fel- és eltűnő Müller Péter-, Oravecz Nóra-, Popper Péter-, Paulo Coelho-, Buddha- vagy Gandhi-idézetek.

3.2. Haldoklás a közösségi médiában

Újszerű traumakezelési és -feldolgozási stratégiának számít az, hogy egy halálos beteg vagy valamely hozzátartozója a közösségi médiában tudósít a betegség stádiumairól, sok esetben a haldoklás folyamatáról. A privát és a nyilvános szféra határa ezáltal is elmosódik, és korábban elképzelhetetlen módon idegenek láthatnak be egy beteg (vagy egy család) intim történeteibe. Ez a fajta, közösségi médiabeli kitárulkozás természetesen vitákat szülhet (ahogy 2013-ban történt ez egy chicagói újságíró, Scott Simon esetében, aki haldokló édesanyja betegágya mellől 1,3 millió követőjének tweetekben tudósított a történekről; Bisceglia 2013, O'Rourke 2013). A közösségi oldalakon a betegség, haldoklás, gyász ismerősökkel és ismeretlenekkel való megosztásának támogatói szerint ez a módszer segít a fájdalom, a nehézségek leküzdésében (Bisceglia 2013), ám a kételkedők szerint a szociális médiához fordulás sokkal inkább zavarja a haldoklókat, mint segíti őket. O'Rourke (2013) azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy a haldoklás, a meghalás és a temetés a 20. század elejéig soha nem volt privát ügy: a szűkebb közösség (család, lakóközösség) körében történt – emiatt nem tartja meg-hökkentő, kirívó exhibicionizmusnak az erről szóló nyilvános (ám modern formájú) kommunikációt.

„Nem a halálról önmagáért való beszéd vagy tweetelés a lényeg, hanem az, hogy a halálra való nagyobb, tudatos odafigyelés teszi az életet jelentőségteljesebbé. A technológia legfőbb haszna, hogy meg lehet osztani történeteket és valós időben el lehet érni másokat. A halál a kevés emberi univerzálé egyike. Közelebb hoz minket egymáshoz” – állítja a gyázmunka szociológiai történetével foglalkozó Samuel (idézi Bisceglia 2013: o. n.).

3.3. A halálhír közzététele

Ha a halálhír közösségi oldalas megosztását vizsgáljuk, célszerű megkülönböztetni egymástól a globálisan vagy regionálisan ismert emberekről, illetve a lokálisan vagy kisebb közösségben ismert emberekről szóló híreket. Nagyon széles körű (nemzetközi vagy magyarországi) ismertséggel rendelkeznek foglalkozásuk révén például a színészek, zenészek, írók (híres emberek esetén előfordul az is, hogy az internetes közösség álhíreket terjeszt halálukról – ez a hoax, vagyis az internetes kacska). A halálhírük közzététele rendszerint egy linkre való hivatkozással vagy egy-egy videorészlet megosztásával történik, amelyhez gyakran társul a születési és az elhalálozási év megadása. Ezeknek az üzeneteknek magyar szövegkörnyezetben is alkotóeleme a *RIP* (*rest in peace* 'nyugodjék békében') angol betűszó.

Előfordulhat, hogy valaki az eltűnése (halála) révén válik ismertté (amint ez egy kisfiú, illetve egy pszichológus eltűnése kapcsán történt 2013-ban). Online keresésük folyamata, a széles körű összefogás egyfajta közösségformáló erővel bír: az eltűnés hírének digitális megosztása, az események nyomon követése után úgy tűnhet, mintha az eltűnt személy ismerős lenne. E kváziismerősök halálhírét is igen sokan megosztják. Vizsgálatunk tárgyát a személyes ismerősökhöz kapcsolódó üzenetek képezik. A halálhír, illetve a temetéssel kapcsolatos információk közzétételére érkező reakciók főként részvétnyilvánítások (ritkábban az angol *RIP* betűszóval is), de az is előfordul, hogy közös történeteket, történeteket idéznek fel a kommentelők – amint ezt a későbbiekben részletesen, példákkal illusztrálva bemutatjuk.

3.4. Profiloldal és átalakítása emlékdallá

Több adatközlőnk is beszámolt már arról a kellemetlen-fájdalmas élményről, hogy a Facebook automatikus születésnap emlékeztetője egy már nem élő ismerős évfordulójára hívta fel a figyelmet, vagy annak a nevében kapott játékfelkérést. James E. Katz kommunikációkutató filozófus szerint a halál megjelenése az oldalon az idő előrehaladásával és a felhasználók bővülő körével együtt járó probléma, hiszen a Facebook 2004-es indulásakor a regisztrált tagjai szinte kizárólagosan fiatalok voltak, akik körében életkorukból adódóan a halál nagyon ritka (és különösen tragikus) volt (Wortham 2012).

A Facebook-profiloldallal a következők történhetnek a tulajdonosának halála után: megmarad változatlanul; vagy közzétesznek rajta egy bejegyzést a halál tényéről; vagy emlékdallá alakítatják át; vagy teljesen törlik. Ha a hozzátartozóknak nincsen hozzáférésük az oldalhoz, a Facebook adminisztrátorának lehet jelenteni az elhalálozást, és a rendszergazda teszi meg a kért lépéseket (W6). Az emlékdallá való átalakítás azt jelenti, hogy eltüntetik a státuszüzenetek helyét, megszűnik minden csoporttagság, és az oldalt csak az ismerősök láthatják. Egy 2014. februári Facebook-szabályzat-módosítás szerint, ha a profil nyilvános volt, a tulajdonos halála után továbbra is mindenki számára publikus marad: „Az új szabály – magyarázza a Facebook – lehetővé teszi, hogy az elhunyt megmaradjon az ismerősök emlékezetében, akik így vissza-visszanézhetnek annak napjait, hónapjait. A közösségi oldal tiszteletben tartja mindenki választását (értsd: publikus profil), és ezen nem kíván változtatni az illető halála után sem. [...] ez csupán egy része annak az erőfeszítésnek, amelyet a legnagyobb közösségi site tesz annak érdekében, hogy a maga módján támogassa a gyászt, a szeretett személy elvesztésének feldolgozását, és a következő hónapokban további újítások is várhatók, amelyek segítenek eldönteni az embereknek, miként emlékezzenek az elhunytakra. A probléma egyébként igencsak valós, [...] mivel a Facebookon jelenleg már körülbelül egymilliárdan vannak fent, így nem lehet nem foglalkozni a halál kérdésével” (W3). A Facebook tehát biztosítja annak a lehetőségét, hogy az ismerősök a profilt használják az elhunyra való emlékezés végett, de kérésre természetesen megszüntetik (Jefferies 2009, Wortham 2012). Az előbbi esetben is szükséges lehet a moderálás, a profil felügyelete, az esetleges nem odaillő kommentek miatt (W2).

Az emlékdoldal (*memorial page*) helyett tiszteletet kifejező oldal (*tribute page*) is készíthető, amely azonban inkább a rajongói oldalakhoz hasonlít, mint a személyes profiloldalhoz. Ezt általában ismertebb emberek számára hozzák létre a tisztelőik, rajongóik, és címük legtöbbször tartalmazza az *In memoriam* vagy a *RIP* kifejezéseket. Az oldal tartalma általában nyilvános, ismeretlenként is látható, sőt lehet lájkolni magát az oldalt, így válhat a felhasználó a követőjévé, és kaphat értesítést az ott megjelent tartalmakról (információk a temetésről, emlékkoncertről vagy például arról a karácsony előtti felhívásról, hogy egy elhunyt zenész gyerekeinek pénzt gyűjtenek stb.). A rajongói oldalak abban különböznek az emlékdallá átalakított profiloktól, hogy *post-mortem* készülnek – szemben a még a tulajdonos életében létrehozott személyes oldalakkal (Brubaker–Kivran–Swaine–Taber–Hayes 2012: 43).

Az online emlékdalok megváltoztatják az elveszített ismerősökhöz, rokonokhoz fűződő viselkedésmódokat, egyre több, az online gyász folyamatához kapcsolódó (nyelvi) viselkedésmódot lehet megfigyelni. Például előfordul, hogy évfordulók, születésnapok alkalmával az ismerősök írnak az elhunyt oldalára, és nemritkán egyes szám második személyben szólítják meg az elhunytat (Michael Arnold szociológus-kommunikációkutató idézi Kwek 2012). Marwick és Ellison (2012: 378) szerint a hálózott nyilvánosság (többek között a másolhatóság, a maradandóság és kereshetőség) hatására egyrészt a gyászolás jellege, másrészt pedig az elhunyt ábrázolása, bemutatása feletti kontroll változik meg. Brubaker és Vertesi (2010: 1) megállapítják, hogy a közösségi oldalak lehetővé teszik az identitás maradandóságát (*technological identity persistence*). A közösségi oldalakon létrejövő identitás nem izoláltan, hanem interszubjektív viszonyokban alakul ki: az ismerősök is hozzájárulnak a megalkotásához, például kommentekkel, lájkokkal, fotókkal (*collaborative authorship of the self*) – ez a folyamat is megváltozik az online gyászolással, hiszen az elhunyt nem válogathatja meg, mely virtuálisidentitás-képző tartalmak jelenjenek meg az oldalán, és melyek ne szerepeljenek ott (Brubaker–Vertesi 2010: 2). Az identitásalkotás tudatos mivolta (a felhasználó számára az ideális selfet erősítő tartalmak megjelenítése, mások elrejtése) a felhasználó halálakor válik nyilvánvalóvá. A közösségi oldal egyfajta szociális archívumként is működik (Brubaker–Vertesi 2010: 2).

3.5. Emlékező közösségi oldalak

Az online gyászolás szerepének erősödését jelzi, hogy e célból önálló közösségi hálózatok (nemzetközi példa: MyDeathSpace.com) is létrejöttek. Ennek első formája a kiberelemlékiratok (*cyber memorials*, *web memorials*) elhelyezése volt az úgynevezett virtuális temetőkben (*virtual cemeteries*, *web cemeteries*) (Garden of Remembrance, Word Wide Cemetery, Dearly Departed, Virtual Memorial Garden; Brubaker–Kivran-Swaine–Taber–Hayes 2012: 43). De Vries és Rutherford (2004: 6) ezeket a szertartások és az emlékezés post-modern módjának nevezik, és elterjedésüket, népszerűségüket a(z) észak-amerikai) lakosság nagyobb mértékű mobilitásával kötik össze: ha a földrajzi távolságok nem teszik lehetővé a temető vagy az emlékhely tényleges, fizikai felkeresését, ezt pótolhatja a mindeütt és bármikor elérhető virtuális temető (De Vries–Rutherford 2004: 7–9).

Magyarországon a legnagyobb és legismertebb a Gyertyaláng oldal (W4). A Facebookkal összeköttetésben lévő, a „Mindenkéért egy-egy gyertya égjen!” szlogent hordozó honlap lényege a virtuális gyertyagyújtás (a felhívás szövege szerint: „Gyújts gyertyát eltávozott szeretteidért vagy azokért, akikre szeretettel gondolsz!”). Az oldal használata alapvetően ingyenes. A regisztráció, az új személy felvittele és a gyertya gyújtása is ingyenes. Az oldalon fizetés ellenében lehet gyertyát különlegessé tenni. A különleges gyertya más kinézetűvé vagy színűvé válik, valamint az égési ideje meghosszabbodik (W4). Az oldalon (majdhogynem a gamifikáció, azaz a játékosítás elvei szerint) verseny folyik, hogy melyik elhunyt kapja a legtöbb, különleges gyertyát (többféle virtuális gyertyatípusból lehet választani), kiért égneek ezek a legtovább, majd ezek összeadódásával megszületik az úgynevezett gyertyalángérték (vö. *cheerleading*, Marwick–Ellison 2012, l. 5.1.3.). Ezek alapján jön létre a kétféle toplista: „Legújabb különleges gyertyás személyek”, „Akikért legtöbbször gyújtanak”. A profilszerű oldalon fotót tesznek közzé az elhunytól, továbbá leírást a személyről, a szakmai és magánéletútjáról, gyakran közlik a halál idejét és módját is. Fontos szerepet játszik az illő idézetek kiválasztása és közzététele is. Az oldal nyelvi (illetve pszichológiai, szociológiai, tipográfiai stb.) részletes bemutatása külön tanulmány(ok) témája lehet.

4. Anyag és módszer

4.1. A vizsgálat módszertana

Az adatgyűjtés nehézségei miatt a vizsgált nyelvi mintánk nem reprezentatív és nem rétegzett. Melyek ezek a nehézségek? Először is a Facebook-felhasználók életkori megoszlása: a 35 év feletti korosztályból egyre többen regisztrálnak az oldalon, míg a tinédzserek közül egyre többen szüntetik meg profiljukat (Naughton 2014). A profilok megszüntetésének egyik legfőbb oka éppen az életkori arányok változása: a fiatalok nem akarnak egy virtuális közösségben lenni, kommunikálni szüleikkel és tanáraikkal (Kiss 2013). Az utóbbi években jelentősen nőtt a közép- és időskorú felhasználók száma a közösségi oldalon (az átlagos magyar felhasználó életkora 2014-ben 47 év, globálisan pedig a 65 évesnél idősebb felhasználók száma gyarapszik leginkább [Straub 2014]), mégis azt mondhatjuk: még mindig a kamaszok és a fiatal felnőttek aránya a legnagyobb az oldalon, továbbá többségében ők azok, akik naponta akár több órát is eltöltenek a Facebookon, és gondolataikat, érzéseiket, életük kisebb-nagyobb eseményeit megosztják rajta. Így a legtöbb adatunk is tőlük származik. Másodszor: a fiatalok nagyobb arányú jelenléte miatt (egyelőre) arányaiban kevés az elhunyt felhasználók száma, noha így is 10 és 20 millió köztire tehető a számuk világszerte (W7). Ahogy korábban utaltunk rá, előrejelzések szerint 2060-ra pedig egyenesen több lenne az elhunyt felhasználók száma, mint az élőké – amennyiben Facebook is lesz még akkor (Cannarella–Spechler 2014). Harmadszor: mint írtuk, az elhunyt felhasználók profilját vagy törölteti egy hozzátartozója az adminisztrátorokkal, vagy – ha meg is őrzik – nem minden esetben teszik nyilvánossá, illetve hagyják meg annak. Ez esetben csak azok láthatják az üzenőfalra írtakat és a további részleteket (személyes adatokat, képeket), akik életében is ismerősei voltak az oldal létrehozójának.²

² Köszönettel tartozunk közvetett adatközlőinknek, név szerint: Erős Katalin, Heizinger Anita, Huszárik Ildikó, Németh Nikolett, Pataky Adrienn, Szendi Tünde, Tóth Regina.

Könnyebbé tett jelentett viszont, hogy az adatgyűjtés indirekt volta miatt nem merülhetett fel a labovi megfigyelői paradoxon esete: az elhunytak profiljára író felhasználók sem korábbi, sem újabb bejegyzéseik esetén nem gondolhatták, hogy nyelvészeti vizsgálat alanyai.

A bemutatott nehézségek miatt a kutatás kibővítésének egyik módja lehet a későbbiekben egy, az itt leírt eredmények alapján összeállított kérdőív kitöltetése a különböző szociális változók mentén válogatott Facebook-felhasználókkal, amelynek során immár rétegzett és kvantitatív mintavételre is lehetőség nyílik.

4.2. A korpusz általános jellemzői

A 2014 februárjáig gyűjtött véletlenszerű mintánkba ezernél is több bejegyzést (posztot és kommentet) mentettünk el, mind az elhunyt felhasználók profiljára írtakat, mind a gyászolók profilján olvashatókat, olykor akár évekre is visszamenően. A korpuszban szereplő neveket, az azonosíthatóságra utaló adatokat töröltük, ezeket szükség szerint a példákban a [teljes név], [keresztnév], [becenév], [településnév] kódokkal helyettesítettük. A példákat dőlt betűvel, betűhűen (változtatás és helyesírási javítás nélkül) közöljük.

A verbális bejegyzések jellemző típusai a következők: 1. a profil új adminisztrátorának (például az elhunyt családtagjának vagy közeli barátjának) üzenetei, 2. az elhunyt felhasználó üzenőfalára írt közvetlen bejegyzések és 3. a gyászoló vagy megemlékező felhasználók bejegyzése saját üzenőfalukon, amelyben az elhunyt felhasználót is megemlítik. Ebben az esetben lehetőség van az említett személy(ek) címkével – úgynevezett taggal – való megjelölésére, hogy a róla vagy hozzá írt üzenetet a bejegyző és az elhunyt összes ismerőse egyaránt láthassa. Ezek mellett számba vettük a közösségi oldal adta további lehetőségeket is: képeket, videókat és zeneszámokat. A képek típusai a megosztás módja szerint a verbális bejegyzésekhez hasonlóak (az adminisztrátor által feltöltött, a halála után a gyászoló vagy megemlékező által az üzenőfalán megosztott, illetve hozzátartozók, barátok saját profiljára feltöltött képek, amelyek az elhunytat is megjelölik).

5. Eredmények

5.1. Kommunikációs funkciók

Marwick és Ellison (2012) azt vizsgálták kifejezetten nyelvészeti szempontból, miként változtatják meg a közösségi média (különösképpen a Facebook) sajátos technikai lehetőségei a gyászoló egyének nyilvános kommunikációját. Látni fogjuk, hogy az érzelemkifejezés közel sem az egyetlen funkciója az emléktoldal adminisztrátoraitól vagy a gyászolóktól származó hozzászólásoknak.

A Marwick–Ellison-cikk előzménye Dobler 2009-es tanulmánya volt, amely tinédzserek elhunyt barátaihoz írt hozzászólásait elemezte a MySpace közösségi oldalon. Dobler szerint a megjegyzések hasonlítanak az autóbalesetekben elhunytakat gyászoló, útszéli emléktáblákon elhelyezett megemlékezésekre (*roadside memorials*), amelynek típusai a következők: a bánat kifejezése, köszönetmondás az elhunytak az öngyászolókra való figyelemmeljesítésükért vagy a jelekért (mint hogy például a rádió éppen az elhalálozottal közös dalukat játszott), valamint a túlvilági találkozás vágyának megfogalmazása. Hasonló típusokat talált a Facebook vizsgálata során Williams és Merten (2009), valamint Caroll és Landry (2010). Williams és Merten (2009) posztumusz kommenteket gyűjtött 20 olyan serdülő profiljáról, akik 2005–2007-ben haltak meg. Ennek kapcsán többek között a következőkkel foglalkoztak: az elhunytakhoz címzett, a profiloldalon közzétett üzenetek, megemlékező posztok, aktuális események és emlékek összekapcsolása, kommentek magáról a kommentelés tevékenységéről, ismeretlen vagy távoli ismerős kortársaktól érkező üzenetek, vallási hiedelmek megjelenése a szövegben, részvétel a temetésen. Az elemzés alapján a kutatók úgy találták, hogy a közösségi oldalas gyászmunka a tinédzserek körében egyrészt prolongálja az elhunytakhoz való kötődést, fenntartja a kapcsolatot, másrészt elősegíti a kortárs (barát) elvesztésének feldolgozását annak révén, hogy szinte korlátlan szabadságot és lehetőséget ad az elhunytat ápoló viszonyra való reflektálásra (Williams–Merten 2009).

Ritkán ugyan, de negatív hozzászólások is megjelenhetnek az elhunytak emlékdolán, online esetben akár valós, akár nem valódi ismerősöktől (trolloktól) – miként temetkezési vállalkozók elmondása szerint részvétnyilvánító kártyákon vagy a szertartás vendégkönyvében is (St. John 2006, vö. a moderálásról: W2). A vizsgált magyar mintában erre nem találtunk példát – utalásokat ezek (egykori) jelenlétére és törlésére viszont igen. Marwick és Ellison (2012) részletes elemzése további típusokat is elkülönít, amelyek a kommunikáció hagyományos, Jakobsonig visszavezethető funkciói közül a nyilvánvaló érzelm kifejezésén túl az összes további is ellátják. Az alábbiakban a funkciókhoz társítjuk a szerzőpáros által pusztán felsorolt típusokat, majd saját korpuszunkból hozunk rájuk példákat.

Az elhunyt profilja vagy emlékdolga alkalmas a halál okával és a temetéssel kapcsolatos információk megosztására, ezzel kiegészítve vagy akár helyettesítve az újságban és a postán feladott értesítést. A halál ismeretlen vagy bizonytalan körülményei esetén az információk gyors áramlása a nyomozói munkát is segítheti. Ez esetben a gyászolók kommunikációjának funkciója a tájékoztatás, esetleg a felhívás.

A bejegyzések egyértelműen felhívó szerepet töltenek be például akkor, amikor az üzenet a halálesetet okozó társadalmi problémára hívja fel a figyelmet (alkoholfogyasztás, drogok, ittas vezetés, lövöldözés stb.), ekkor a megosztás alapja a probléma minél szélesebb körben való megismertetésének vágya.

Külön csoportot alkotnak azok a felhívó bejegyzések, amelyek az emlékdolghoz csatlakozók számának emelkedését üdvözlik, és további csatlakozásra szólítanak fel (*cheerleading*). E felhívásban az oldal „kedvelőinek” száma az elhunyt személy iránti szeretet mércéjét jelenti (vö. gyertyagyújtás a már említett Gyertyaláng oldalon). Más bejegyzések éppen ellenkezőleg arra figyelmeztetnek, hogy az elhunyt kedvel(tet)ése ne verseny legyen. Megtörténhet az is, hogy az elhunytat nem vagy alig ismerő felhasználó készít emlékdolgot, és igyekszik növelni annak népszerűségét, ennek közvetett célja a gyászoló egyén saját népszerűségének növelése, a gyással járó figyelem magára irányítása (*status motivation*) és az „egy nagy családhoz” tartozás közösségi érzésének elérése. (A felhasználók a Facebook hírfolyama révén láthatják ismerőseik számukra ismeretlen barátjának, hozzátartozójának bejegyzéseit, eseményeit.)

A Marwick–Ellison-szerzőpáros szerint gyakori, hogy az emlékdolghoz való csatlakozás „legitimálása” végett a felhasználók legalább egy hozzászólása arról számol be, honnan ismerhetik az elhunytat – az egy városból való származás általában már elegendő. Példák a cikkből: „az unokahúgommal járt egy iskolába”, „azt hiszem, a bátyám együtt dolgozott az édesapjával”. Amennyiben az elhunyt halálának oka nem egy váratlan tragédia, hanem a barátok, hozzátartozók előtt ismert volt (például hosszas betegség), az ezzel kapcsolatos kérdések feltevése a hozzászóló kívülállásáról árulkodik, és a hozzátartozók gyakran negatívan ítélik meg az ilyen kérdezőket. A halál körülményeinek ismerete tehát egy újabb legitimáló tényező lehet a csatlakozáshoz.

Az úgynevezett gyászturisták (*grief tourists*) másik motivációja lehet saját gyászmunkájuk megkönnyítése azáltal, hogy hozzájuk hasonlóan gyászoló idegenekkel kerülnek egy virtuális közösségbe (például ő is hasonló körülmények között veszítette el gyermekét, mint az emlékdolgot kezelő szülő). Az ismeretlenül „gyászolók” hozzászólásait a hozzátartozók köre sokszor elutasítja (akár törli a bejegyzést, vagy letiltja a felhasználót), de arra is látni példát, amikor az emlékdolgot készítő ismeretlen valóban nagy népszerűsége tesz szert az elhunyt ismerősei (és további ismeretlenek) körében. Itt az üzenetek elsődleges funkciója a kapcsolatfelvétel és csupán kisebb mértékben az érzelmek kifejezése.

A szerzők arra is találtak példát, amikor a hozzászólók egyenesen az elhunytól kérdezték meg: „hogyan haltál meg?”. A hozzátartozó válasza: „hú, komolyan? mit akartál, hogy válaszoljon neked, vagy mi, a mennyországban nincs wifi”, és ez metakommunikációs funkciója. A közvetlenül az elhunytak címzett üzenet nem ritka, a „Nyugodj békében!”-típusú mondatokon kívül Marwick és Ellison egy példája jól szemlélteti, hogy az elbúcsúztatás is gyakran utal az elhunyttal való kapcsolatra, közös élményekre: „Nyugodj békében, szeretlek, remélem, hogy bárhol is vagy, van egy éjjel-nappali Starbucks, és a tejeskávé mindig ingyen van”. Sajátos eset a halál megtörténtéért magát hibáztató vagy a bocsánatkérés az elhunyt életében elmulasztó barát vagy családtag bejegyzése: „annyira sajnálom, kérek, bocsáss meg”. Az elhunytak – a gyász időszakában, de akár évekkel később is – címzett üzenetek szerepe a vele (és a gyászolókkal) való kapcsolat fenntartása.

Végül a digitális gyász megjelenítésének fontos részét képezik a – Marwick és Ellison (2012) által nem említett – virtuális képeslapok, zenék és videók, amelyek a saját népszerűség növelése és az érzelmek kifejezése mellett esztétikumhordozó szerepkört is ellátnak: bizonyos mértékig gyönyörködtetik készítőjét és megtekintőit, segítve ezzel a gyász folyamatát. A bejegyzések eme típusa egyúttal szintén ellát fatikus funkciókat: az elhunyttal és a gyászoló hátramaradottakkal való kapcsolattartás egy formájaként.

Az alábbiakban saját, magyar példáinkkal szemléltetjük a változatos funkciók megjelenését a közösségi médiában folytatott gyászmunka kapcsán, további tipikus csoportokra bontva ezeket. A számtalan elmentett bejegyzés közül az átláthatóság kedvéért típusonként csupán a legjellegzetesebbeket közöljük.

5.1.1. Érzelemkifejezés

Az érzelemkifejezés a halállal kapcsolatos, illetve részvétnyilvánító üzenetek nyilvánvaló és elsődleges funkciója – a többi szinte kivétel nélkül emellett, ezzel együtt jelenik meg. A közölt példáink szinte mindegyikének van érzelmi kapcsolódási pontja (ezért nem emeltünk ide külön példákat).

5.1.2. Tájékoztatás

A halálhír közlésének egyik célja a tájékoztatás, az információközlés, például: *Elvesztettük a legdrágább kincsünket. A világ legcsodálatosabb férjét és édesapját. Nyugodj békében drága [becenév]. Mindig haza várunk.* A hozzátartozók némely esetben az érzelmek kifejezését előtérbe helyezve, nem egyértelműen, szinte titkolózva tájékoztatnak a történetekről. Korpuszunkban egy fiatal lány például a következő bejegyzéssel adta ismerősei tudtára, hogy elveszítette édesapját: *Életünk egyik legnehezebb és legszörnyűbb napja a mai. I'll never be the same.... ez már túl sok volt nekem... I hate losing someone forever.* A közlés vágya, a nyilvános segítségkérés vegyül a társadalmi tabuval. Az ismerősök reakciója az egyszerre tájékoztató, de el is rejtő üzenetekre: *mi a baj, Drága?? :([Drága [becenév]m, nagyon szeretünk, és bármi történt is, kitartás, mi melletted, állunk, és ahol tudunk, segítünk. Millió puzi.* A homályosság révén a közösségi médián kívül pontosan tájékoz(tat)ott ismerős a kérdezgetőkhöz képest „elnyeri” a Marwick és Ellison (2012) által említett legitim hozzászólás lehetőségét (erről l. alább).

Előfordul, hogy a halálesettel a média is foglalkozik, ekkor a gyászolóak saját szavaik helyett vagy mellett egy erről szóló internetes hír kipoztolásával tájékoztatják ismerőseiket. A település- vagy akár országszerte ismertté váló halálhír több eséllyel vonzza a már említett gyászturistákat.

A temetés vagy az évfordulós megemlékezés részleteiről tájékoztató bejegyzés kiegészítheti vagy helyettesítheti a nyomtatott sajtóbeli gyászhirot: *Kedves Ismerősök, Rokonok, Barátok! Tudatni szeretnénk hogy [teljes név]t az új református temetőbe [dátum]án 11-kor kísérik utolsó útjára. A gyászoló család; Kedves táncosok és Családtagok! Csütörtökön az Otthonuk előtt, közös gyertyagyújtással emlékezzünk [becenév]ra és osztozzunk a Család fájdalmában. 18.00-kor találkozunk a [helynév] megálónál.*

5.1.3. Felhívás

A Marwick és Ellison (2012) tanulmányában olvasható, általuk felhívó funkciójúnak tulajdonított típusokra a mi korpuszunkban is található példa. Ilyen a haláleset kapcsán felmerült társadalmi problémára való figyelmeztetés: *[településnév] lakossága újabb szomorú reggelre ébredt. Két reménytelen fiatal halálra gázoltak, egy harmadik életéért pedig most is küzdenek. A gázoló egy helyi férfi volt, talán még jóbarátok is voltak. A történeteket visszacsinálni nem lehet. Az már a múlt. De azért, hogy több ilyen ne történjen tehetünk. Nem szabad hagyni, hogy részegen a volán mögé üljön az ember. Figyeljünk emberek!*

A gyászoló közösséghez való csatlakozásra (*cheerleading*) csupán a továbbküldendő bejegyzések között találtunk példát (ami természetesen nem zárja ki az előfordulását a magyar felhasználók körében), amelyek nem egy elhunyt személy miatti gyászra utalnak, hanem általában halálesetek

miatti fájdalom közzétételére szolgálnak (akár a halottak napja vagy karácsony kapcsán): *Nincs szükségem angyalra az én karácsony fámra! Már van pár, akik lenéznek rám az égből! Tedd ki te is ha van valakid a mennyben, aki nagyon fog hiányozni az ünnepek alatt!! :':(:':(:':(:':(:' de ő nem csak az ünnepekkor hiányzik hanem minden egyes áldott nap!!!!... :':(:':(:':(:'.*

A felhívás egy sajátos, ritkább – Marwicknál és Ellisonnál nem szereplő – típusa az elhunyt profiljának mintegy reklámfelületként való használata valamely hagyatékának kiárusításához, hiszen a gyászoló közösség körében már csak érzelmi okokból is nagyobb esély van az eladásra: *Eladó lett [becénév] [márkanév] alufelnije. Mivel nagy fékek kerültek az autóra erősebb futóművel ami ráadásul 5 csavaros így feleslegessé váltak a felnik és a gyári fék rendszer is. Ha valakit érdekel nyugodtan írjon priviben.*

5.1.4. Fatikus funkciók

A közösségi oldalon a kapcsolat felvételét és megtartását szolgáló bejegyzések a leggyakoribbak a gyázmunkára vonatkozóan. A továbbiakban ezek altípusai kapcsán szólunk olyan, már érintett sajátosságokról is, mint a gyászturizmus és a csatlakozás legitimitása.

Az elhunyt profiljának megőrzése a vele való kapcsolattartás felületeként is szolgál a gyászolók számára, a halál utáni napokban: *Nyugodj Békében [keresztnév] nem akartam elhinni mikor mondták; Fel akartalak hívni ma hogy elmondjam hogy szeretlek, de a számod már nem működik. Az operátor azt mondta ezen a néven nincsen szám a telefonkönyvben. Elmentem a házadhoz, de már nem te laksz ott, a postás sem tud további címet. Azt hiszem ez azért van, mert a mennyország túl messze van. Szeretlek, hiányzol. örökké a szívemben élsz. De akár évekkal később is: Minden nap üzenek, remélem, hallod.; Gyakran kérdezem Tőle, hogy „Mizu odafejt?”; Újabb hónap, újabb évek, újabb mosolyok és könnyek, jön majd új tél, s lesz még új nyár, de olyan barát, mint te, sosem lesz más! Tedd ki azoknak a barátoknak, akiket nagyon szeretsz... ♥♥♥.*

Az elhunytéhoz írt szerelmi vallomásra is található példa: *...Hiányzol. Veled akarok lenni! Szeretném, hogy átölelj, hogy szorosan magadhoz húzz és ne engedj el. Hogy érezzem, a szíved dobogását. Szeretném, hogy azt súgd a fülembé, hogy "Sosem hagylok el! Szeretlek!", hogy mosoly kerülhessen végre az arcomra. Szeretnék Veled lenni, hogy mindketten boldogok lehessünk. Szeretnélek ölelni és boldoggá tenni...Hiányzol! Az ajkam bizsereg. Vágyok egy csókra. Az elsőre Tőled! Annyira hiányzol... Bárcsak hallhatnám a hangod. Azt a kis furcsa mosolyt a hangodban, mikor butának tartasz, vagy azt mondd: "drágám". Szeretném, hogy mindig fogd a kezem, mert Szeretlek... hiányzol és nagyon félek Nélküled. A kapcsolat fenntartásának egy sajátos esete, amikor az özvegy „házas”-ként hagyja meg profilján családi állapotát (holott a Facebook az özvegy státusz megadására is lehetőséget ad).*

A kapcsolat(fenn)tartás igénye különösen felerősödik az elhunyt névnapjakor, születésnapjakor, halálának évfordulójakor, anyák és apák napja alkalmából, általában véve ünnepekkor. A példák sokasága miatt célszerű ezeket külön-külön is bemutatni. Névnap, születésnap: *Egy névnap gyertya pedig égjen a drága nagylány emlékére, [teljes név]nak, hiszen bár nincs testi valójában közöttünk, de szívünkben mindig itt él...; Drága [becénév]m! Nagyon boldog névnapot kívánok Neked, olyan szeretettel amit csak egy édesanya érezhet! Mindig hiányzol, minden percben!; isten éltesse.... Évforduló: Drága fiam! Négy éve már, hogy nem vagy itt, soha el nem múlt fájdalommal emlékezünk. SZERETLEK!. Anyák és apák napja: Drága Édesapám, ki már nem lehetsz velem, / Arra kérlek, mégis fogd a két kezem. / Messzi távolból vigyázó szemeid vedd le néha rám, / Ó bárcsak minden gondomat, örömet még elmondhatnám. / Hiányzol nagyon, s mit nem mondtam ki soha még, / Szerettelek, szeretlek, hiányod bennem mardosva ég. / Ha majd egyszer, eljön az idő, s újra láthatlak Téged, / Átölellek, hogy hallhassam minden szívverésed. / Apák Napjára, ami az első nélküled.....!!!!; Az már biztos, hogy nem az Apukám fog az oltárhoz vezetni, a kedvesemhez, azt viszont tudom, oda fent is Ő lesz a legbúszkébb Édesapa! Karácsony: Boldok Karácsonyt Testvérem vittem neked szaloncukrot :Q; Első karácsony Apa nélkül!!!:(A legkedvesebb ünnepünk volt ami most nélküle fájdalom lett!!!”; Boldog karácsony Drága testvérem és nagyon hiányzol :((((sokszor van olyan napom hogy nem tudok nélküled lenni :(((de te vigyázol rám fentről :((((Újév: Boldogabbnál is boldogabb új évet kívánok testvérem! :(hiányzol nagyon jobb lenne ha velünk és a családdal lennél:(((((((szeretlek mindörökké! <3.*

Korábbi vizsgálatok (DeGroot 2008, Dobler 2009, összefoglalásuk: Brubaker–Kivran–Swaine–Taber–Hayes 2012: 43) azt állapították meg, hogy az elhunyt oldalán kommentelők között nagyon ritka az interakció, sokkal inkább magát az elhunytat (vagy családját) szólítják meg a gyászolók. Ezzel kapcsolatban nem végeztünk számszerű vizsgálatot (mintavételünk módja erre nem adott lehetőséget), de megfigyeléseink szerint – elsősorban a szűkebb, az egymást offline is ismerő közösségben – igenis előfordul az egymás üzeneteire való reflektálás. Különösképpen jellemző a két-vagy akár többirányú kommunikáció akkor, amikor a hozzátartozók közlésezik a halálhírt, illetve a temetéssel kapcsolatos információkat (nem jelent ebből a szempontból különbséget, hogy a saját vagy az elhalálozott oldalán). A gyászolók körében jellemző fatikus funkció egyik altípusának számít a temetésen vagy az évfordulós megemlékezésen résztvevőknek az együttérzésért, a támogatásért vagy éppen az elhunyt születésnapj felkészítéséért mondott köszönet: *Nagyon köszönjük mindenkinek aki eljött édesapám temetésére és elkísérte utolsó útjára. Ebből is látszik h mennyien szerették őt. Emléked örökké él bennünk tovább* (ezekhez további részvétnyilvánító hozzászólások érkezhettek); *Mindenkinek teljes szívemből köszönöm, hogy részt vett [becenév] megemlékezésén! Példaértékű a hozzáállásotok. Szívfájdító és egyben örömteli is volt a tegnap este! [becenév] anyukája.; Köszönöm a [becenév] nevében mindenkinek aki fel köszöntötte!!! jobban örülnék neki ha eszt ő köszönné nem pedig én..((((((((*

A vigasztalás a gyászoló közösségen belüli kapcsolattartás egy formájaként is értelmezhető. A haláleset miatti megrendülés kifejezése, illetve a legközelebbi hozzátartozók vagy éppen egymás fájdalmának enyhítésére tett kísérletek valóban kialakíthatják a Marwick és Ellison (2012) által is említett „nagy családot” az elhunyt körül: *Drága kis barátnőm én mindig itt leszek neked, sosem hagylak egyedül!!!; Nagyon szeretnék Neked segíteni, ha engeded. Bármikor szívesen segítek; Nincsen nap hogy ne volnátok az eszembe nagyon sajnálom. Néhány további példa (a gondolatjelek a különböző megszólalókat jelzik): – úgy érzem belehalok!!!!!!!!!!!! – Azt elhiszem és erre szerintem tényleg csak az idő nyújt majd lassan megoldást! – [becenév]! Vigyáz Rátok onnan fentről, higgyétek el.Nagyon sokat gondolok Rátok. Szeretettel [keresztnevé]!; – Nyugodj Békében Anyu ♥♥♥ – <3333333 – ő már odafent van de mindig vigyázni fog rátok! – vigyáz Rád! – a szívünkbe zárva vigyázunk rá s szeretni fogjuk!*

Az ismerősök nem csupán az eltávozottnak vagy a gyászoló családtagnak írnak, hanem egymás üzeneteire is reagálnak: – *hihetetlen.. – az :s de sajnós igaz és el kell fogadni; – Megtiszteltetés volt számomra, hogy a kollégámnak nevezhettem. Egy értékes EMBERT vesztítettünk el, akitől még sokat szerettem volna tanulni. Felfoghatatlan!! Nyugodj békében és szeretetben [teljes név]! – Nagyon szépet írtál [becenév]!! Én is így gondolom. Végtelenül sajnálom. – [becenév], szóról-szóra így érzem én is! Borzasztóan fáj a hiánya.... Hiszem, hogy ennyiünk szeretete most is Vele van. A vigasztalások visszatérő eleme a közösségi online kommunikációban is az erő és kitartás kívánása a hozzátartozóknak a fájdalom, a veszteség elviseléséhez. Például: *Kitartás [becenév]! Ehhez kell most sok erő! Nagyon megdöbbentem!!!; Legyél nagyon erős [becenév] mutasd meg hogy kemény nő vagy!; Nagy kitartás kell most nektek, de ti erősek vagytok.**

Korpuszunkban is akadt példa arra, hogy a részvétnyilvánító és vigasztaló hozzászólások között úgynevezett gyászturisták is felbukkantak: akik ismeretlenül vagy legfeljebb csupán távoli ismerősként csatlakoztak a gyászolók köréhez: *Nem ismertelek annyira. De nyugodj békében [keresztnevé]!; – Mi történt vele??? Nyugodj Békében [poszt az elhunyt oldalán] – autó balesete volt és sajnós nem élte túl [komment] – istenem nagyon sajnálom. Hol volt a baleset? [komment a posztolótól] – [településnév] és [településnév] között. Szintén gyászturistának tűnik az a bejegyző, aki az elhunyt édesanya lánya által bemásolt médiabeli halálhírhoz hozzászólva – mások részvétnyilvánító bejegyzései között – megkérdezte, hol van az a település, ahol az eset történt. A reakció ezúttal is a hozzászóló illegitimitását, illetve a válaszoló legitimitását hangsúlyozza egyszerre: *nem mindegy a család miatt azért lehetne több tisztelettel mellesleg a legjobb barátnőmről van szó egy anyáról. Tanulságos a párbeszéd folytatása is (mindez az árván maradt gyászoló bejegyzése alatt): szerintem ezzel semmi rosszat nem kérdeztem, hogy megkérdeztem hol van ez a falu, vagy község, vagy város... – [településnév] MELLETT BOCS CSAK ANNYI BUNKÓ KOMMENTEK IS VANNAK – értem, köszönöm. és sajnálom.**

E példa kapcsán említjük meg azokat az ismeretlen (sőt olykor nem is valós felhasználói név alatt rejtőző) hozzászólókat (trollokat), akik a helyzethez nem illő megjegyzéseket írnak a gyászhoz és

részleteihez (St. John 2006). A moderálás, azaz az ilyen hozzászólások törlésének vagy töröltetésének lehetősége miatt erre nem találtunk konkrét adatot, arra viszont lehet következtetni a reakciókból, hogy előfordultak ilyenek: *nem ertem, hogy ti hogy tudjatok elpoénkodni ezt az egészet!! a hulye kommentekrol meg nem is beszélve, AZERT EGY KIS TISZTELETET MEGERDEMELNE!! gondolkozzatok, mielőtt barmit is kiirtok!!!; Nem tudom ki és mivel poénkodik, de nem is érdekel. Nem kívánom, hogy élje át ő is amit most a családja érez, de kíváncsi lennék, hogy akkor is poénkodna-e? Ha már a tiszteletet nem tudja megadni akkor legalább hallgasson.*

Az elhunyttal és a gyászolók körével való kapcsolattartás módjaként egyaránt megjelennek olyan bejegyzések, amelyeket Marwick és Ellison (2012) a gyászolókhöz történő csatlakozás legitímációjaként említ, azaz az elhunythoz fűződő rokoni vagy baráti kapcsolatra, a vele közösen megélt pillanatokra utaló mondatok, képek, zeneszámok, amelyek mintegy szentesítik a hozzátartozók fájaldalmában való osztozást. Ezek a hozzászólások a gyázmunka bármely fázisában megjelenhetnek: a halálhír közlése után, későbbi megemlékezéskor – évfordulókhoz, ünnepekhez kötődően vagy anélkül, spontán. Az elhunyt és a gyászoló közti viszony minősége (és így a gyász legitimitása? – vö. ehhez még De Vries–Rutherford 2004) a legközelebbi vérségi kapcsolattól egészen a futó ismeretségig terjedhet: *Az ŐCSÉM maradsz ÖRÖKRE és az együtt töltött időre vagyok nagyon büszke. Ja és tudod a VÉR KÖTELEZ ÖRÖKRE; Találkozunk kicsi keresztfiam! Mert nekem mindig az maradsz!; 3 évig ovodába majd általánosba végig együtt jártunk. Nyugodj békében [becenév]! Nagyon jó ember voltál; NYUGODJ BÉKÉBEN KEDVES VOLT OSZTÁLYTÁRSAM, [becenév]; A Legjobb osztályfőnök vagy még ma is! Nyugodj békében.* A közös élmények leírására a minél személyesebb, négy szemközti bensőségesség jellemző: *Soha nem felejttem el, mikor a kaszinóban azt mondtad, hogy a 9-esre tegyek, mert akkor születél....: (és jó is lett, és amit utána csináltunk, az is örök emlék marad....: (örök emlék a pár zsványság... Végül a gyászolás egy másik (az online kapcsolatfelvételt legitimáló) alapja lehet az elhunyt személyiségének, érdeklődési körének (például kedvenc dalának) ismerete: Hihetetlen élni akarás volt benned, amikor más már feladta volna, te akkor is mosolyogtál és pozitívan próbáltál az élethez viszonyulni... nyugodj békében, [becenév]!; [teljes név] volt a kedvenc deszkása, jó stílusa volt.) :); húú ezt imádtam [zene]; a fő utcánn egy forgalmas napon egyedül végig énekelném neked ha vissza sodorná hozzánk a szél.*

5.1.5. Metakommunikáció

A kommunikációról szóló gondolatokra, azaz a metakommunikációs szerepkörre egyetlen példát találtunk a korpuszban. A hírekbe is bekerült haláleseten gúnyolódó, akár ismeretlen hozzászólók (troll gyászturisták) és az őket rendre utasító valódi gyászolók közötti vitát az alábbi vélemény zárta le: *Sztem meg az egész sztori nem fészbukra való se internetre bár az utóbbit nehéz megakadályozni ...a családi dolgok maradjanak a családba és ne ide tálaljuk ki őket ha csak nem akarjuk h ez történjen mint most sajnálom ez a véleményem (egyépként részvétem anyukád miatt).* A hozzászólást pusztán három fő kedvelte (lájkolta) – az édesanyját gyászoló lány, akinek az üzenőfalán folyt a vita, nem volt közöttük.

Láthattuk: a gyászuat, fájaldalmukat nyilvánossá tévő felhasználók nemegyszer szembesülhetnek olyan üzenetekkel, amelyek kellemetlenül érintik őket, a nem helyénvaló hozzászólások (akár jóindulatúak, mint az ismeretlen vagy távoli kapcsolatban állók gyászturizmusa, akár rosszindulatú, mint a trollok viccelődése) konfliktusok forrásai lehetnek a gyászoló családtagok, a velük valóban együttérző hozzászólók, illetve az illetéktelenek között. A gyászolók ilyenkor a törlés, a moderálás már említett lehetőségével élhetnek, majd továbbra is hangot (posztot) adnak traumafeldolgozási nehézségeiknek. Az ellentmondás hátteréhez a Facebook-felhasználók nyelvi attitűdjeinek a vizsgálatával juthatnánk közelebb, ami egy újabb tanulmány témáját adhatja.

5.1.6. Esztétikai funkció

A gyászolók kommunikációjának esztétikumhordozó szerepét annak sokrétű és az online közlésekben hangsúlyos volta miatt a következő (5.2.) pontban fejtjük ki részletesebben.

5.2. Vizuális és audiovizuális elemek a bejegyzésekben

Bár az infokommunikáció és az érzelmek kapcsolatával foglalkozó Vincent és Fortunati (2009) megállapítja, hogy az elektronikus (azaz az infokommunikációs technológián keresztül közvetített és átért) érzelmek legtöbbször verbális formában jelennek meg (Vincent–Fortunati 2009: 14), ezt – a gyászmunka kapcsán is – ki kell egészítenünk vizuális és audiovizuális módozatokkal is.

Az írott online kommunikáció megszokott kísérőjelenségei a szemből szembeni kommunikáció nonverbális jeleit helyettesítő emotikonok (vö. Bódi–Veszelszki 2006). Ezek a halálesetről való első tájékoztatás, illetve a gyászmunka korai szakaszában (ennek időtartama természetesen egyénenként változó) az érzelmek kifejezésének feltűnően gyakori, a bejegyzők számára lélektanilag is valószínűleg egyszerűbb formái. Gyakori, hogy az elhunyt ismerősei pusztán szomorúságot, akár sírást (jelei: :(és ;(vagy ;(, esetleg meglepődést, illetve szeretetet ábrázoló ikonokkal (például: <3) reagálnak a kapott híre. A digitális technika révén a kimondottan a halállal kapcsolatos közlésekhez illeszthető kereszt (†), illetve a glóriás angyalt ábrázoló jel (a O:) karakterkombináció, illetve ennek szimbólumváltozata). A halálesetről, a temetés részleteiről vagy a halál évfordulója miatt tartandó megemlékezésről tájékoztató bejegyzések alatti hozzászólások többször csupán emotikonok hosszú egymásutánjából állnak. A verbális üzeneteket szintén kíséri legalább egy, de inkább több ugyanolyan vagy többféle emotikon: *Nagyon sajnálom...felfoghatatlan! Nyugodj békében, [keresztnév]! :’(; Nyugodj békében:’(; szeretlek és hiányzol nekünk:((((; Őszinte részvétem:-’(; Nyugodj békében hihetetlen el ment egy kincs az angyalok vigyázzanak rád<3<3<3.*

A gyászmunka kapcsán megosztott képeknek két fajtáját különböztethetjük meg: az egyik típusba az elhunytól készült fényképek (egészen születésétől haláláig, gyakran montázs formájában), a másikba a neki szánt, általában bölcsességet, versrészletet is tartalmazó, tulajdonképpen virtuális képeslapok tartoznak. Ezek általában az elképzelt mennyországot és a gyász tipikus képeit (pl. gyertya, könnycsepp, sötétség vagy éppen fényesség stb.) jelenítik meg. Egyedi megoldásnak tekinthető az a fotókollázs, amely egy, az elhunytól tíz évvel korábban kapott kézírásos levél mellé illeszti az elhalálozott arcképét. Bővítik az elemezhető verbális bejegyzések sorát a képek alá írt hozzászólások. A fotóval együtt értelmezhető a következő, emlékidéző kommentpárbeszéd a gyászoló közösség tagjai között: – *hmmmm lehet hogy kicsit ittasak voltunk de a mai napig nem tudtam rá jönni hogy mit nézünk ennyire :))))* – *Én viszont a mai napig tudom....a szülinapom ünnepeltük és a [zeneszám] szölt és nekem énekeltek! Engem néztek annyira – NEEEEEEEEe ez durva nem tagadom elő fordulhatott bár énekelném még azzal a gyerekekkel aki itt a képen áll mellettem. Vizsgálhatók továbbá azok a képek (és a hozzájuk a halála után írt kommentárok) is, amelyeket még az elhunyt felhasználó maga töltött fel profiljára korábban.*

A hozzátartozók, de elsősorban barátok gyakran készítenek videót is az elhunyt emlékére (vagy halálakor, vagy annak évfordulójára), amelyet közlésnek saját oldalukon és/vagy elhunyt társuk üzenőfalán. A videó általában képválogatás az elhunytól, illetve a készítővel és a baráti kör többi tagjával közös képekből, zenei aláfestéssel, ritkábban az elhunytól korábban készült videofelvételek összevágása, amely így a hangját is feleleveníti. A videók háttérzenéjének szánt, illetve az elhunyt üzenőfalára a videomegosztó oldalról YouTube-linkként bejegyzett zene lehet az elvesztett barát kedvence (köztük a közös élményekre emlékeztető, egy-egy életszakaszban divatos számok) vagy a gyászos hangulathoz illő, szomorúságos dal. A gyászolók nem a halálról vagy az elhunytól szóló, hanem számára kedves vagy jelentéssel bíró videókat is megosztanak. Jellemző kísérőszövegek a következők: *Küldök egy videót neked, a kedvenc deszkásodról [születésnap köszöntés mellé]; egyből rád gondoltam hiányzol [zenéről]; Draga [becenév]... Errol a számról mindig te jutsz eszembe....; (<3.*

5.3. Nem verbális interakció a gyászoló közösség tagjai között: a lájkolás mint részvétnyilvánítás

A *post-mortem* online üzenetek egyik leghangsúlyosabb funkciója a kapcsolat(fenn)tartás – vagy az elhunyttal, vagy a hozzátartozókkal, a gyászoló közösséggel. Az 5.1. és 5.2. részben megvizsgáltuk ennek verbális és nem verbális megjelenési formáit is.

Újszerű, kifejezetten a Facebook közösségi oldalhoz kötődő, nem verbális interakciós forma az úgynevezett lájkolás, vagyis a közzétett tartalomnak a *Like* 'kedvel, tetszik' (az angol szó magyaros kiejtése szerint: *lájk*) gombbal való megjelölése, azaz a tetszés kinyilvánítása. Az egyik, szentimentális képpel is ellátott szöveget például 48 másik felhasználó lájkolta (*Drága édesapám emlékére. Csak szállj csak szállj tovább.....*), a másik szöveg kapcsán 91 ember fejezte ki lájkkal együttérzését (barmit teszek, barmit csinalok, mar soha tobbé nem kaphatlak vissza.. orokke szeretni foglak, es orokke a szivemben maradsz anyut!!<333).

Ugyan nem személyes ismerősökre vonatkozó gyászmunskaszöveg (mint a korpuszunk többi eleme) a következő, Radnóti Miklós özvegyének haláláról szóló hírhez érkezett komment, ám rávilágít a lájkolás és a halálhír sajátos kapcsolatára: *mármint értelemszerűen nem azt like-olom, h meghalt*. A lájk gomb használatának (a „kedvelés”, „tetszikelés” tartalmú elnevezés ellenére) a Facebookon nem minden esetben a tetszésnyilvánítás a funkciója, kontextustól, a tartalom-közzétételről és a reagáló személy kapcsolatától, illetve egyéb, itt részletesen nem bemutatott tényezőktől függően jelenthet egyetértést, sőt együttérzést is – mint ahogy ez utóbbi feltételezhető az online gyászfolyamat esetén is.

5.4. Az üzenetek címzettjei, megszólításmódjuk

A digitális hagyaték egyfajta kezelési esetének tekinthető, hogy a családtagok belépnek az elhunyt közösségi oldalára, és (ritkább esetben) a nevében írnak a profiloldalra búcsúüzenetet, egyes szám első személyben: *Kedves Barátaim! Ma, [dátum] elköltöztem egy másik, szebb és jobb világba. Már fentről figyelek benneteket és vigyázok a családomra. Ne sírjatok értem, nevésetek és emlékezzetek rám jó szívvel! [keresztnév]*.

A leggyakoribb forma az elhunyt megszólítása egyes szám második személyben, a korábban elemzett kapcsolat-fenntartási célnak megfelelően. E formában a búcsúzás, a köszönetmondás (és az esetleges bocsánatkérés) formái is megjelennek. A tegezés az általánosabb (*Nyugodj békében [keresztnév]! Odafent már várnak rád...; Hiányozni fogsz.....nyugodj békében.....nem is lehet mondani semmit; nyugodj békében drága egyetlen szerelmem; ...hiányzol anyu, nagyon szeretlek!; Apa!:(Kimondott szavak milliói sem hozhatnak téged vissza hozzám: tudom, mert már próbáltam. Még akkor sem, ha millió könnyet ejtek miattad – tudom, mert már ezt is próbáltam.; Drága [keresztnév] köszönök neked mindent!*), a magázódás a kapcsolattartási forma intimitása miatt viszonylag ritkán fordul elő (*nagyon fog hiányozni [keresztnév] néni nyugodjon békében ♥:()*). A magázódó üzenet természetesen gyakoribb az ismert emberektől való búcsúzás során, mint a személyes ismerősök esetében. A 2014 februárjában elhunyt Csala Zsuzsa színésznő búcsúztatja a következő, magázó formájú üzenet: *Kedves Zsuzsa, nyugodjon békében a teste, és a lelke odafönt, neveteti már urunkat a sok jó poénjaival. Isten önnel kedves*.

Az ismerősök által az elhunyt oldalára posztolt (szöveges, képes, video-) tartalmak alá az elhunytól általában egyes szám harmadik személyben megfogalmazott kommentek kerülnek. Ugyan ez a forma előfordul azonban (a már bemutatott E/2. megfogalmazásmód mellett) a profiloldalra posztolt üzenetekben is: *O orokre a mi [keresztnév] NENINK!!!; Nem lehet Őt soha feledni!; [keresztnév], szóról-szóra így érzem én is! Borzasztóan fáj a hiánya... Hiszem, hogy ennyiünk szeretete most is Vele van*. A kettő kombinációját jelenti az, ha az elhunytól egy üzeneten belül kétféleképpen ír a gyászoló családtag: *ha lehetne 3 kívánságom, az egyik az lenne, hogy had mondhassem el anyunak, mennyire szeretem.a második, hogy had pusziilhassem meg, az utolso, hogy had bucsuzhassak el tole... nagyon hiányzol <33*. Egy üzenetnek egyszerre két megszólítottja is lehet (az elhunyt, illetve a gyászoló családtagok): *Nagyon hiányzol.....minden nap gondolok rátok és veletek vagytok, még mindig nem akarom elhinni.....*

5.5. Tematikus csoportok

Pawelczyk (2013) online emlékoldalak vizsgálata során makrotópikokba sorolta az oldalon megjelenő üzeneteket, kategóriái a közösségi oldal mintánkra is jellemzőek. A biográfiai megszakadásra

(a dolgok már soha nem lesznek olyanok, mint korábban, kulcsszavai: a *soha* és az *örökké*), a visszahozhatatlanságra utal a következő mondat: *Ez után minden egy kicsit nehezebb lesz. Az elhunyt idealizálásának nyelvi kifejezőeszközei a fokozás, túlzás, metafora: :(((a sok suliban töltött évem alatt ő volt számomra a LEGKEDVESEBB! És tudom, hogy nagyon sokan vagyunk így!!!; – Milyen szép – gyönyörű [fiatal fiú képe alatti hozzászólások]; Az én párom ilyen volt: Igen is van olyan fiú (ember) aki nem csap be aki hercegnőnek hív, aki smink nélkül, kócosan is szeret. Aki le szúr csak azért, hogy észhez térj, aki megérti ha beteg vagy. Aki ágyba viszi a reggelidet segít ha valamit nem tudsz és mindezek közben nem néz hülyének. Nem használ ki, igazul érted ha el mész valamerre, és nem csal meg mert te vagy neki a legfontosabb ember a világon, és csak érted él...és a gyermekeiért..... igen... létezik ilyen férfi!!!! apa. Az elhunytól való búcsút pótolhatja a gyászoló számára a halottnak címzett online üzenet (Sajnálom, hogy nem volt egy utolsó találkozás...;), ebben megjelenik az elbúcsúzás elmulasztása és az emiatt érzett fájdalom. További tematikus csoport Pawelczyknél az elhunyt további jelenléte a gyászoló életében: *Szerintem nem örül neki, hogy így lát... A „bárcsak” és „azt képzelem, hogy...”* szcenáriókat *fantasy sequence*-nek nevezte: *Ha tehetném visszapörgetném az időt, hogy megakadályozzam azt ami történt, hogy boldogan tudjatok élni egy szerető családban. A túlélők bölcsessége típus jellegzetessége a mi (akik már átéltük az elvesztés fájdalmát) és ők (akik nem értik a gyászt) megkülönböztetése: Az igazán nehéz napok ezután jönnek. tudom, ez nem vigasz. Én annyi odós voltam, mint most Te, amikor özvegy lettem. Tudom, hogyan kell erős lenni és talpra állni.; Én tudom, milyen elveszíteni egy szülőt, akit szerettem, és aki szeretett téged. Tudom, hogy ez kettéosztja az életedet: „előtte” és „utána”. Bármennyi idő telt el azóta, bármilyenek is voltak a körülmények, a gyereken örökké megmarad a fájdalom..**

De Vries és Rutherford (2004: 11) a virtuális temetők kapcsán a bejegyzések következő tematikus csoportjait különbözteti meg: a halál miatti szomorúság és az elhunyt hiányának kifejezése; a halál oka; Istenre való utalás; a halott figyelni az élők tevékenységét; az újraegyesülés és a találkozás reménye. Az első két tematikus csoportra az érzelmerkifejező, illetve tájékoztató funkcionál már láttunk példákat, ám az utolsó három csoportot összefogó vallásos tematika megjelenésére még érdemes kitérnünk.

De Vries és Rutherford (2004) online emlékdalokon végzett vizsgálatának eredményeirehasonlóan, viszonylag kevés a vallásos tartalom, Istenre való explicit utalás az általunk összeállított korpuszban: *Utolsó beszélgetésben is kértem, hogy hordozzalak imádságban.; Drága [keresztnev]! Felfoghatatlan a szomorú hír! Kérem a Mindenható Istent, adjon lelkednek békés nyugodalmat, a gyászolóknak vigasztalást! Szeretettel emlékezem Rád, a nagyszerű EMBERRE! „Kell ott fenn egy ország.....”; Isten vigasztaló erejét kívánjuk az egész családnak, ismeretlenül is. [az utóbbi bejegyzés egy lelkésztől származik].*

A vallásos hiedelmek megjelenését mutatja, hogy az üzenetek szerint a halott figyelni, vigyázza az élők tevékenységét, sőt akár részese is lehet annak: *([becenév], nyugodj békében, és vigyázz nagyon a családodra! Őszinte együttérzésem, [becenév]!; ő már odafent van de mindig vigyázni fog rátok!); Anyu tudta, hogy nagyon szereted, ő is mindennél jobban szeretett, anyu mindig érzi a puszi az arcán, nézz fel a csillagokra s látod, hogy onnan vigyáz rád!; Tudom, hogy boldog vagy és egy jobb helyen ébredtél; vasárnap vittünk neked 3 pontot [becenév], és tudom hogy láttad! [elhunyt sportársnak mérkőzés után]. Az ilyen jellegű üzenetek arra utalnak, hogy az elhunyt „aktív a mennyben” (Brubaker–Vertesi 2010: 2–3). Ez a hit teszi lehetővé, hogy az elhunytal a halál után is kommunikálhasson a gyászoló, akár az online világban is. Ugyancsak ide köthető az is, hogy az üzenetküldők kifejezik az újraegyesülés és a találkozás reményét: *Drága [keresztnev]! Egyszer ott fent majd...; Még mindig nem tudom elhinni.... : (Annyi kérdésem, annyi mondanivalóm lenne hozzád kicsi [becenév]... : (De én ezeket itt már nem fogom mondani senkinek, majd odafent találkozunk és elmesélek Neked mindent!!!!!! Nyugodj Békében! : ‘(. További vizsgálatra érdemes terület lehet az attitűdvizsgálaton belül a hívők hozzáállásának feltérképezése az online gyászmunkával kapcsolatban.**

5.6. Formulaszerűség és egyedi búcsúformák

Brubaker–Kivran–Swaine–Taber–Hayes (2012: 43) MyDeathSpace-profilokon végzett vizsgálatai alapján a *post-mortem* üzenetek nyelvezetére általában a performatív jelleg és a formulaszerű meg-

fogalmazás jellemző. A szövegek számítógépes nyelvészeti, stílus alapján történő feldolgozásához a szerzők egy kódrendszert készítettek, amelyben elkülönítették egymástól a szokásos, temetéssel kapcsolatos megnyilvánulásokat (*common funerary sentiments*) és a gyászfeldolgozás során (kiemelkedő) érzelmi nehézséget tükröző (*emotional distress*), nem szokványos megfogalmazás módú szövegeket, hogy ezáltal esetlegesen szaksegítséget lehessen nyújtani írójuknak. E rendszerből kiindulva (de nem pszichológiai-pszichiátriai céllal) megkülönböztetjük az idézeteket, a formulaszerű helyzetmondakat és az egyedi szövegeket.

A nem a felhasználó által írt, hanem más forrásból átvett szövegeket, idézeteket a hozzátartozók, ismerősök az elhunyt oldalára vagy saját oldalukra posztolják, és gyakran kapcsolódik hozzájuk vizuális információ, a gyász motívumait tartalmazó kép (vö. 5.2.): *Az ember nem akkor hal meg, amikor örökre lecsukja a szemét, hanem akkor, amikor elveszíti élete értelmét.*

A sztenderd formák, a részvétnyilvánító helyzetmondatok címzettje főként az elhunyt családja, értelemszerűen ritkább esetben maga az elhunyt. A leggyakoribb részvétjelző mondatok a következők: *Őszinte részvétünk!; [becenév]! Fogadd őszinte részvétem!; Részvétem!; Isten nyugosztalja!; A teste megpihent, a lelke velünk él! Béke poraira!; Őszinte együttérzésem a Családnak!; Ő is elment szegény.... Béke vele!! Emlékét megőrizzük!; [keresztnev] nyugodj békében, megrendülve emlékezünk Rád! Régi munkatársad.*

Az idézet és a helyzetmondat kombinációja is megjelenhet: *„Hát elment, elment örökre, lelkét a Megváltó magához emelte, mi maradt itt, mi maradt utána, fájdalom és könnyek, végtelen hulláma, és űr; hatalmas űr; mit itt ...”; „Nem múlnak ők el kik szívünkben élnek! Hiába szállnak árnyak, álmok, évek!”* *Hiányzol Apa!:(♥♥♥* Az egyik példában szerepet kap a Facebook hangulatjelző alkalmazása is (a státuszüzenet frissítésekor megadható egy sablonszerű listából egy emotikon és egy hangulat/érzelem verbális jelzése): *NYUGODJ BÉKÉBEN KEDVES VOLT OSZTÁLYTÁRSAM, [becenév] – :(* (szomorú).

Az egyedi búcsúzási formák címzettje rendszerint az elhunyt, az ily módon búcsúzó vagy az elhalálozott emberrel való kapcsolatukra reflektálnak, felidézik az elhunyt személyiségjegyeit, vagy pedig közös szokásokat, élményeket elevenítenek fel, általában utalva arra, hogy ezek a tevékenységek már nem folytathatók, nem visszahozhatók: *[keresztnev]! Megrendülve fogadtam a szomorú hirt! Évtizedeken keresztül, jól ismertük egymást, dolgoztunk egy cégnél! Nagyon örültem a munka kapcsolatunknak, jó EMBER voltál! [becenév]! Örök nyugodalmat Neked!; Nem fog szokásommá válni nyugi! Reggel keltem a megrendítő hírre és csak sírtam csendben:sokunk „mostoha” Anyukája, az élni akarás mintaképe feladta. Szeretünk [teljes név]. Sajnálom, hogy a puha szőnyegen borozgatás már soha nem jön össze-itt a földön nem.*

Az elvesztés fájdalmáról és az itt maradtak vigasztalásáról, az együttérzésről is rendszerint hosszabb, egyéni, ám a közösség számára nyilvános üzenetben írnak: *Én nem akartam! De ez a kusza világ megbolondult. Az élet nem így lett kitalálva, hogy egy életerős szerető férj idő előtt távozzon. A fájdalom ami téged ért csak részedről érezhető, mi csak osztolni tudunk benne. De nagyon fáj!; [teljes név]. Ez csak egy név. De az ember aki mögötte volt az szívünkben örökké élni fog. Férj, Apa, Nagypapa. Egy ember aki küzdött, hogy családjának jobb legyen. Elment, de akit szeretett és aki őt szerette az soha nem felejt. Mert nagyszerű ember volt, kit szeretni tudó szívvel áldott meg a sors. Örökké emlékezni fogunk rá. Családja, rokonok, barátai. Ő az, ki soha nem távozik közülünk, csak egy hosszú útra indult, s akit mindig visszavárunk.; [becenév] őszintén sajnálom, apukád tényleg nagyon jó ember volt, mélyen együttérzek veletek!*

6. Összegzés és kitekintés

6.1. Összefoglalás

Az online gyázmunka jellemző megjelenési területei a következők lehetnek: emlékweboldalak, a közösségi oldalakon megosztott, a halálra emlékeztető (ál)bölcsességek, a haldoklók, halálos betegek (vagy hozzátartozók) beszámolóit, a halálhírről és a temetés helyszínéről és időpontjáról való közösségi oldalas híradás, az elhunytak profiloldala és ennek átalakítása személyes emlékoldallá, illetve az elhalálozottakra emlékező közösségi oldalak. Mindez összeköthető az úgynevezett

technospirituális gyakorlatokkal (a közösségi oldalakon az elhunyttal való kommunikációval és a halál utáni profilmenedzseléssel).

Munkánkban a gyászmunka és a közösségi oldalak kapcsolatára vonatkozó nemzetközi szakirodalom eredményeivel vetettük össze a Facebook közösségi oldalon magyar nyelven megjelent, a halál témához köthető poszt- és kommentípusú szövegeket. E korpuszalapú vizsgálat megerősítette a (főként az angol nyelvű közösségi oldalas üzenetekre vonatkozó) megállapításokat. A korábbi vizsgálatokhoz képest újdonságot jelent az a sajátos eset, hogy az üzenetírók a halál okozta nagyobb figyelmet akár marketingcélra is használják. A gyászturisták, trollok kapcsán kitértünk a gyász legitimálására és illegitimálására. Az üzenetek nagyrészt verbális jellegűek, de nem verbális elemeket is tartalmaznak (emotikon, kép, videó kapcsolódik hozzájuk). Megszólítottjuk leggyakrabban az elhunyt maga, illetve a hozzátartozók, de a külföldi vizsgálatok eredményeitől eltérően előfordul interakció a tágabb gyászoló közösség tagjai között is. Az üzenetek egyedisége alapján az idézetek, a formulaszerű helyzetmondatok és az egyedi szövegek típusait mutattuk be. A vallásos tematika megjelenése (az angyalok, ég, mennyország stb. közhelyein kívül) viszonylag ritka az általunk vizsgált digitális korpuszban. Kifejezetten facebookos sajátosság a lájkolás, amely ebben a kontextusban nem az üzenetek tartalmának kedvelését, hanem az együttérzést, az empátia egy speciális megnyilvánulási formáját jelenti.

6.2. Desiderata

A vizsgálat (lévén első, ilyen jellegű magyar kutatás) számos további kérdést felvet. A kérdéskört érdemes lenne az általunk feldolgozottnál még nagyobb korpuszon elvégezni és segítségül hívni a számítógépes nyelvészet módszertanát. Például az ezzel a módszerrel elvégzett érzelemelemzés (*sentiment analysis*) eredményei akár az érzelmekkel foglalkozó nyelvészeti irányzat keretében (*Emotionslinguistik*) is értelmezhetővé válnának. A számítógéppel segített, automatizált korpuszelemzés mellett kérdőíves felméréssel, interjúkkal a traumafeldolgozás nyelvi módjait is fel lehetne tárni, a nyelviattitűd-vizsgálatok pedig a kérdés még mélyebb feltárására és tágabb értelmezési keretbe helyezésére adnának lehetőséget. A korpuszt bővíthetné a kifejezetten erre a témakörre specializálódott közösségi oldal, a Gyertyaláng szöveg- és képanyaga. A szakirodalomban (például: De Vries–Rutherford 2004: 9) többször előforduló, az elvesztés pszichológiája szempontjából párhuzamos területként kezelt témakör a háziállatok elvesztése és ennek online megjelenítése, ezzel is kiegészíthető lehet a vizsgálódás. Ki lehet továbbá térni a digitális gyászhoz kötődő képek szemiotikájára, az üzenetek stílusára, illetve az online szövegek megformálására, helyesírására, a különböző normákhoz való viszonyára, és megfigyelni, a reakciók alapján lehet-e (és ha igen, milyen szempontból) normasértő egy gyászüzenet, részvétnyilvánítás (két, helyesírási szempontból normasértő, tartalmában viszont normakövető üzenet: *Nyugodj bekeben draga barátom... mostantól az angyalok utjat jarod... de a mi szíwunkben orokke elni fogsz... szinte reszwetem a szuloknak es a testwereknek... R.I.P. [teljes név] [becenév]:'-(:'-(:'-(:'-(: Nyugodj péképen [becenév])).*

6.3. Az online gyászmunka: részvétel és részvét

Munkánkban a közösségi oldalakon folytatott kommunikáció és a gyászmunka összefüggését vizsgáltuk. A digitális kommunikáció explicit módon is megjelenik az egyik búcsúszövegben – a csepprogramokban legtöbbször a név melletti zöld pont jelzi, ha a partner éppen online van: *és most is reménykedem hogy megjelenik a neved mellett az a zöld pont, hogy rád ír hassak*. A közösségi oldalon folytatott kommunikáció révén még inkább igazzá válik: „A halál az élet végét, de nem feltétlenül a kapcsolat végét jelenti” (Anderson 1974 nyomán De Vries–Rutherford 2004: 6).

SZAKIRODALOM

- Alter, Charlotte 2014. Oversharenting Victims Rebel: The Quest for Online Anonymity. *Time*, Jan. 17, 2014. <http://techland.time.com/2014/01/17/oversharenting-backlash-gen-zs-quest-for-online-anonymity/> [letöltve: 2014. 01. 28.]
- Anderson, R. 1974. Notes of a Survivor. In: Troop, S. B. – Green, W. A. (eds.): *The patient, death and the family*. Scribner, New York, 73–82.
- Bell, G. 2006. No more SMS from Jesus: Ubiomp, religion and techno-spiritual practices. *Lecture Notes in Computer Science* 4206: 141.
- Bisceglia, Paul 2013: *How Social Media Is Changing The Way We Approach Death*. <http://m.theatlantic.com/health/archive/2013/08/how-social-media-is-changing-the-way-we-approach-death/278836/> [közzétve: 2013. 08. 20.; letöltve: 2013. 08. 20.]
- Bódi Zoltán – Veszelszki Ágnes 2006: *Emotikonok. Érzelemkifejezés az internetes kommunikációban*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.
- Boyd, Danah M. – Ellison, Nicole B. 2007. Social network sites: Definition, history, and scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication* 13/1: article 11. <http://jcmc.indiana.edu/vol13/issue1/boyd.ellison.html> [letöltve: 2013. 08. 14.]
- Brenner, Joanna – Smith, Aaron 2013. 72% of Online Adults are Social Networking Site Users. <http://pewinternet.org/Reports/2013/social-networking-sites.aspx> [közzétve: 2013. 08. 05.; letöltve: 2013. 08. 10.]
- Brubaker, Jed R. – Vertesi, Janet 2010. *Death and the Social Network*. Presentation. CHI 2010 Workshop on HCI at the End of Life: Understanding Death, Dying, and the Digital, Atlanta, GA, USA. <http://www.jedbrubaker.com/wp-content/uploads/2010/02/brubaker-vertesi-death-sns.pdf> [letöltve: 2014. 01. 21.]
- Brubaker, Jed R. – Kivran-Swaine, Funda – Taber, Lee – Hayes, Gillian R. 2012. *Grief stricken in a crowd: the language of bereavement and distress in social media*. Proceedings of the Sixth International AAAI Conference on Weblogs and Social Media, June 2012. <http://www.aaai.org/ocs/index.php/ICWSM/ICWSM12/paper/view/4622/4965> [letöltve: 2014. 01. 21.]
- Cacciottolo, Mario 2010. On deaths doormat. *BBC News*, 2 August, 2010. <http://www.bbc.co.uk/news/magazine-10310876> [letöltve: 2014. 01. 21.]
- Cannarella, John – Spechler, Joshua A. 2014. Epidemiological modeling of online social network dynamics. *Arxiv.org*, 17 Januar 2014. <http://arxiv.org/pdf/1401.4208v1.pdf> [letöltve: 2014. 01. 28.]
- Carroll, Brian – Landry, Katie 2010. Logging on and letting out: using online social networks to grieve and to mourn. *Bulletin of Science, Technology and Society* 30: 341. <http://bst.sagepub.com/content/30/5/341> [letöltve: 2014. 01. 21.]
- Condliffe, Jamie 2013. Will There Ever Be More Dead People Than Living Ones on Facebook? *Gizmodo*, 10. 31. 2013. <http://gizmodo.com/will-there-ever-be-more-dead-people-than-living-ones-on-1455816826> [letöltve: 2014. 01. 21.]
- Degroot, J. M. 2008. *Facebook Memorial Walls and CMC's effect on the grieving process*. Paper presented at the annual meeting of the National Communication Association, San Diego.
- De Vries, Brian – Rutherford, Judy 2004. Memorialising Loved ones on the World Wide Web. *OMEGA* 49/1: 5–26. <http://www.ualberta.ca/~jenny/PDFs/13867811.pdf> [letöltve: 2014. 01. 04.]
- Diósi Dávid (szerk.) 2011. *A halálbiztos halál*. Szent István Társulat – Verbum, Budapest – Kolozsvár.
- Dobler, R. 2009. Ghosts in the machine: Mourning the MySpace Dead. In: Blank, T. J. (ed.): *Folklore and the Internet: Vernacular expression in a digital world*. Utah State University Press. 175–94.
- Fehér Katalin 2012. Az internettől az új médiáig. *Századvég* 66: 3–18.
- H. Kietzmann, Jan – Hermkens, Kristopher 2011. Social media? Get serious! Understanding the functional building blocks of social media. *Business Horizons* 54: 241–51.
- Havas László 2012. Az elmúlás és a halál kultúrája az életigenlés nézőpontjából. *Magyar Tudomány* 2012/9. <http://www.matud.iif.hu/2012/09/13.htm> [letöltve: 2014. 01. 05.]
- Hofmann, Wilhelm – Vohs, Kathleen D. – Baumeister, Roy F. 2012. What People Desire, Feel Conflicted About, and Try to Resist in Everyday Life. *Psychological Science* 23/6: 582–8.
- Jefferies, Duncan 2009. Preparing for the digital afterlife. *The Guardian*, 30 September, 2009. <http://www.guardian.co.uk/technology/2009/sep/30/digital-afterlife-email-facebook> [letöltve: 2014. 01. 05.]
- Kaplan, Andreas M. – Haenlein, Michael 2010. Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons* 53/1: 61.
- Kiss, Jemima 2013. Teenagers migrate from Facebook as parents send them friend requests. *The Guardian*, 27. 12. 2013. <http://www.theguardian.com/technology/2013/dec/27/facebook-dead-and-buried-to-teens-research-finds> [letöltve: 2014. 01. 05.]

- Kjoss, Victor 2012. *Social networking in the modern zeitgeist: an examination of why we're obsessed and how social media will define our future*. University of Southern California. Los Angeles, California. <http://digitallibrary.usc.edu/cdm/ref/collection/p15799coll3/id/38084> [közzétéve: 2012. 05. 09., letöltve: 2013. 08. 19.]
- Krishnamurthy, Balachander–Wills, Craig E. 2008. *Characterizing privacy in online social networks*. Proceeding WOSN '08 Proceedings of the first workshop on Online social networks. ACM. New York. 37–42.
- Kwek, Glenda 2012. Life after death...the high tech way to interact. *Sydney Morning Herald*, August 15, 2012. <http://www.smh.com.au/technology/technology-news/life-after-death-the-high-tech-way-to-interact-20120815-247zd.html> [letöltve: 2014. 01. 05.]
- Marwick, Alice–Ellison, Nicole B. 2012. “There isn’t Wi Fi in Heaven!” Negotiating visibility on Facebook memorial pages. *Journal of Broadcasting and Electronic Media* 56/3: 378–400.
- Naughton, John 2014: Facebook’s first 10 years: is it now in danger of swallowing the web? *The Guardian – The Observer*, 01. 02. 2014. <http://www.theguardian.com/technology/2014/feb/01/facebook-first-10-years-mark-zuckerberg> [letöltve: 2014. 02. 01.]
- O’Rourke, Meghan 2013: Tweeting death. *New Yorker*, July 31, 2013. <http://www.newyorker.com/online/blogs/culture/2013/07/scott-simon-tweeting-death.html> [letöltve: 2014. 01. 05.]
- Pawelczyk, Joanna 2013. Coping Online with Loss: Implications for Offline Clinical Contexts. *Language @ Internet* 10: article 8. <http://www.languageatinternet.org/articles/2013/pawelczyk> [letöltve: 2014. 02. 19.]
- Pilling János (szerk.) é. n.: *A XX. század magyar nyelvű tanatólogiai szakirodalmának bibliográfiája*. <http://mek.oszk.hu/00500/00513/00513.htm> [letöltve: 2014. 01. 05.]
- Pilling János (szerk.) 1999a. *A halál és a haldoklás kultúranropológiája*. SOTE, Budapest.
- Pilling János (szerk.) 1999b. *A haldoklás és a gyász pszichológiája*. SOTE, Budapest.
- Pólya Tamás 2012. Goffman online. Mediatizált dramaturgiai szerepek és közösségek az új mediális (digitális) személyközi kommunikációban. *Századvég* 66: 19–50.
- Samuel, Lawrence R. 2013. *Death, American Style: A Cultural History of Dying in America*. Rowman & Littlefield Publishers.
- St. John, Warren 2006. Rituals of grief go online. *The New York Times*, April 26, 2006. http://www.nytimes.com/2006/04/27/technology/27myspace.html?_r=3&scp=1&sq=Ritu%20als%20of%20&_e=1 [letöltve: 2014. 01. 06.]
- Straub Ádám 2014: Tíz éve nyomta ki Zuckerberg a Thefacebookot. *Origo.hu*, 2014. 02. 04. <http://www.origo.hu/techbazis/20140203-tizeves-a-facebook.html> [letöltve: 2014. 02. 04.]
- Süsmegh László é. n. *A halál, [sic!] mint tranziens jelenség*. http://www.sumeghlaszlo.hu/index.php?view=article&catid=36%3Avilagkep-mas&id=70%3Avilagkep-mas05&option=com_content&Itemid=59 [letöltve: 2013. 08. 24.]
- Szerb Antal 2013. *Utas és holdvilág*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Veszelszki Ágnes 2011. Lájkolom! A Facebook-folklórról. In: Csiszár Gábor–Darvas Anikó (szerk.): *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. ELTE, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 379–390.
- Veszelszki Ágnes (szerk.) 2013. *A világhálóba keveredett ember. Hogyan változtatta meg az internet az Ön gondolkodását?* Esszékötet. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Vincent, Jane–Fortunati, Leopoldina 2009. Introduction. In: Vincent, Jane – Fortunati, Leopoldina (eds): *Electronic emotion. The mediation of emotion via information and communication technologies*. (Interdisciplinary Communication Studies, vol. 3. Colin B. Grant [series editor]). Peter Lang. Oxford et al.
- W1 = List of social networking websites. *Wikipedia, the free encyclopedia*. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_social_networking_websites [ellenőrizve: 2013. 08. 10.]
- W2 = *Digital Heritage*. www.digitalheritage.net.au [ellenőrizve: 2014. 02. 20.]
- W3 = Lényeges változás lesz a Facebookon. *hvg.hu*. http://hvg.hu/tudomany/20140222_Lenyeges_valtozas_lesz_a_Facebookon [ellenőrizve: 2014. 02. 28.]
- W4 = *Gyertyaláng*. <http://www.gyertyalang.hu/> [ellenőrizve: 2014. 02. 20.]
- W5 = *Google Inactive Account Manager*. <https://support.google.com/accounts/answer/3036546?hl=en> [letöltve: 2014. 01. 28.]
- W6 = *A Facebook szabályai az emlékdallá alakításról*. <https://www.facebook.com/help/150486848354038/> [letöltve: 2014. 02. 20.]
- W7 = *Will there ever be more dead people than living ones on Facebook?* <http://gizmodo.com/will-there-ever-be-more-dead-people-than-living-ones-on-1455816826> [letöltve: 2014. 01. 19.]
- Walter, Tony – Hourizi, Richard–Moncur, Wendy–Pitsillides, Stacey 2011. Does the Internet change how we die and mourn? An overview. *Omega – Journal of Death and Dying*. <http://www.computing.dundee.ac.uk/staff/wmoncur/publications/Omega2011.pdf> [letöltve: 2014. 01. 28.]

- Weller, Katrin–Meckel, Martin Sebastian–Stahl Matthias (eds.) 2013. *Social Media. Recherche Spezial* 2013/1. Gesis Leibniz-Institut für Sozial-Wissenschaften. http://www.thesis.org/sowiport/fileadmin/user_upload/pdf_recherche_spezial/rs_13_01_socialmedia.pdf [letöltve: 2013. 08. 10.]
- Williams, Amanda L.–Merten, Michael J. 2009. Adolescent's Online Social Networking Following the Death of a Peer. *Journal of Adolescent Research* 24: 67–90.
- Wortham, Jenna 2012. As Facebook users die, ghosts reach out. *New York Times*, 17 July, 2012: <http://www.nytimes.com/2010/07/18/technology/18death.html> [letöltve: 2014. 01. 28.]

Veszelszki Ágnes

egyetemi tanársegéd
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Parapatics Andrea

megbízott óráadó
Pannon Egyetem, Veszprém

SUMMARY

Veszelszki, Ágnes – Parapatics, Andrea

From cooperation to compassion.

The representation of death and elaboration of mourning in community pages

Online elaboration of mourning is a kind of techno-spiritual practice, one typical area of which involves communication with the deceased and postmortal profile management via community pages. This paper surveys the international literature on the connection between elaboration of mourning and community pages and compares its results with posts and comments having to do with the topic of death and appearing in Hungarian on Facebook. This corpus-based study confirms the claims concerning messages of that type in English-language community pages. Along with the obvious emotive function, mourning texts occurring in social media may fulfil referential (information on the funeral, circumstances of death), appellative (notification, sale of the deceased's objects), phatic (condolence, last farewell to and/or continuous contact with the deceased, especially in connection with holiday seasons), metacommunicative (the issue of the adequacy of online mourning) and aesthetic functions (quotations from poems or prose; pictures, montages, presentations concerning topics of the elaboration of mourning). With respect to the phatic function, we also cover the issue of legitimacy/illegitimacy of mourning (death tourism, trolls). In connection with the appellative function, we discuss cases in which message senders utilise increased attention caused by someone's death for purposes of marketing. We present types of unique messages in terms of quotations, formulaic situational sentences and individualised texts. The occurrence of religious themes is relatively infrequent in the digital corpus studied here. A special Facebook feature is 'Like' that, in this context, means a special manifestation of sympathy and commemoration rather than the fact that the reader is pleased by the contents of a message.

Keywords: digital communication, online mourning, elaboration of mourning, online grief

Séma és konstruálás történeti tárgyú elbeszélő szövegekben¹

Bevezetés

A tanulmány a Ronald W. Langacker által kidolgozott kognitív nyelvtan keretében vizsgálja a történelemről szóló elbeszélő szövegek szereplőinek (pl. Napóleon, angol hadsereg, Oroszország) a reprezentálását. A tanulmány kiinduló gondolata az, hogy a történelem szereplőinek a reprezentálása mindig konstruálás kérdése. A szereplők megkonstruálásának egyik legjellemzőbb dimenzióját konceptualizációjuk absztraktságának a mértéke adja. Az egyes szereplők ugyanis általában megkonstruálódhatnak személyként (pl. Napóleon) és az absztrakció különböző fokán álló absztrakt rendszerként (pl. franciák, Franciaország) egyaránt. A szereplők megkonstruálásának a módja korántsem véletlenszerű, a megkonstruálás módját különféle tényezők befolyásolják. A szereplők megkonstruálási módját befolyásoló tényezőket a szövegben különböző hatókörrel működő sémáknak tekintem.

A tanulmány 1. fele azt mutatja be, hogy a történelem szereplői milyen tipikus módokon konstruálhatók meg. Az 1.1. részben bemutatom a Langacker-féle kognitív nyelvtan profilálásfogalmát, amely a nyelven keresztül megvalósuló fogalmi konstruálás egyik jellegzetes módját jelöli. A profilálás fogalma lehetőséget ad a történelem szereplőinek mint jellegzetes konstruálási módoknak a szemantikai elemzésére. Az 1.2. rész a történelem szereplőinek a megkonstruálását elszigetelten, tagmondatbeli pozíciójuktól függetlenül, csupán a szereplők megnevezéseire koncentrálna vizsgálja. Az 1.3. rész a szereplőt megnevező főnév és az ige által alkotott konstrukciókat vizsgálja. A történelemről szóló narratív szövegekben megjelenő szereplőket megnevező főnevek és az igeik által alkotott konstrukciók felfoghatók olyan rekonfigurált kompozitszerkezetekként, amelyek a hétköznapi gondolkodásunkat meghatározó narratív séma rekonfigurációjából vezethetők le.

A tanulmány 2. felében azon sémák meghatározására teszek kísérletet, amelyek befolyásolják, motiválják az egyes szereplők megkonstruálásának a módját. A 2.1. rész azt vizsgálja, hogy az egyes szereplőket megnevező főnevek tagmondatbeli tematikus szerepe miképpen befolyásolja mikroszintű sémaként a szereplők megkonstruálásának módját. A 2.2. rész azzal foglalkozik, hogy a történeti narratívában reprezentálódó fizikai, társas és mentális világ miképpen befolyásolja mezoszintű sémaként a szereplők megkonstruálását, adott esetben felülírva a tematikus szerepekkel összefüggő sémát. A 2.3. részben röviden kitérek azon – egy korábbi vizsgálatban (Horváth 2012) már részletesen elemzett – makroszintű sémákra is, amelyek egy adott történelmi eseményhez, eseménysorhoz kapcsolódva konvencionális mintázatokként motiválhatják az egyes szereplők megkonstruálását.

A 3. részben röviden összegzem a tanulmány gondolatmenetét.

1. A történelem szereplőinek tipikus megkonstruálási módjai narratív szövegekben

1.1. A profilálás

A kutatás kiinduló gondolata az, hogy a történelemről szóló narratív szövegek szereplőinek a nyelvi reprezentációjukon keresztül megvalósuló fogalmi feldolgozása mindig konstruálás kérdése. „A konstruálás azon sokoldalú képességünk, amely lehetővé teszi, hogy ugyanazt a szituációt különféle módon értsük meg és ábrázoljuk” (Langacker 2007: 435).² A konstruálás minden nyelvi konceptualizáció egyik alapvető eleme. A nyelvünk ugyanis nem a valóság objektív leképezésére szolgáló eszköztár,

¹ A tanulmány az OTKA K 100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázat keretében készült. Köszönet a kutatás során nyújtott segítséget témavezetőmnek, Tátrai Szilárdnak, valamint a kéziratához fűzött hasznos megjegyzéseket Tolcsvai Nagy Gábornak.

² „Construal is our multifaceted capacity to conceive and portray the same situation in alternate ways” (Langacker 2007: 435).

hanem olyan, a konkrét beszédeseményekből absztrahált szimbolikus egységek összessége, amelyek mindig egy meghatározott módon, egy meghatározott nézőpontból ragadják meg tárgyukat. A nyelvi megismerés nézőponthoz kötöttségének szükségszerű következménye, hogy egy adott nyelvi megnyilatkozás tárgyának bizonyos aspektusait előtérbe helyezi, míg másokat háttérbe szorít, elfed (vö. Langacker 1987: 116–41, 2008: 55–89, Tomasello 2002, Verhagen 2007).

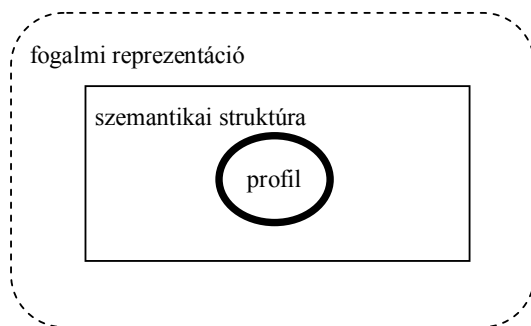
A nyelvi tevékenységen keresztül megvalósuló fogalmi konstruálásnak számos módját különíti el a kognitív nyelvészeti szakirodalom (pl. vö. Langacker 2008: 55–89, Verhagen 2007). Jelen tanulmány a nyelvi/fogalmi konstruálásnak a Langacker által profilálásnak nevezett aspektusára összpontosít, amely meghatározó szerepet játszik minden nyelvi megnyilatkozás esetében (Langacker 1987: 183–9, 2008: 66–70, l. még Bañcerowski 2002). A profilálás fogalma a konceptualizálás azon általános tulajdonságára vonatkozik, hogy az egyes nyelvi kifejezések az általuk előhívott fogalmi tartalom egy alstruktúráját mindig előtérbe állítják, azaz profilálják, míg a fogalmi tartalom többi részét a profilált alstruktúra háttéréként jelenítik meg. A nyelvi kifejezés által előhívott fogalmi tartalom egésze a fogalmi alap (conceptual base), míg a fogalmi alap előtérbe állított alstruktúrája a profil (profile). A profilálás fogalma szorosan összefügg a figyelemirányulás kérdésével: a fogalmi feldolgozás során ugyanis mindig az adott nyelvi kifejezés profilkja áll a figyelem középpontjában. Langacker hangsúlyozza, hogy „egy kifejezés szemantikai értéke nem pusztán a fogalmi alapon vagy a profilban található, hanem csakis azok kombinációjában, vagyis meghatározott entitás kijelöléséből ered, amit egy tágabb konfigurációban való pozíciója azonosít és jellemez” (Langacker 1987: 183).³

A profilálás jelenségét jól illusztrálja a *tető* és az *ablak* főnév (a példát van Hoek 2007-től kölcsönöztem). Mindkét főnév elsődleges jelentésében az előhívott fogalmi alap a HÁZ (mint térbeli, fizikai objektum) fogalom. Ennek a fogalmi alapnak azonban eltérő alstruktúráit profilálja a *tető*, illetve az *ablak*. A profilálás egy érdekes példájával találkozhatunk a rokonságneveknél (l. Langacker 1987: 184–6). Ezekben az esetekben a fogalmi alapot egy kiindulási pontként szolgáló egőhöz képest meghatározott rokonsági háló alkotja, amelynek például az *anya*, az *apa* vagy a *nagybácsi* főnév más-más csomópontjait profilálja.

A fenti példák alapján azonban jogosan merülhet fel a kérdés, hogy egy adott kifejezés fogalmi alapja mi alapján határozható be. Például az *ablak* szó fogalmi alapjának a HÁZ mellett mi-ért nem alkotják részét a TÜKÖR, az ABLAKMOSÁS, a BORTÖN stb. fogalmak? Természetesen a jelentés enciklopédikus felfogásából adódóan ezen fogalmak is részét képezhetik az ABLAK fogalom által aktiválható fogalmi hálózatnak. Mindazonáltal „könnyen belátható, hogy ebből a leírásból a jelentés parttalanúsága következne” (Simon 2012: 183). Éppen ezért a fogalmi alapon belüli profilálás leírásában a Simon (2012) által kidolgozott modellre támaszkodom, amely a jelentés leírásában megkülönböztet fogalmi reprezentációt és szemantikai struktúrát. „A fogalmi reprezentáció voltaképpen a konceptuális alapegységek nyitott, bővíthető aktivációs hálózata, míg a szemantikai struktúra az e hálózat előterében profilálódó, körülhatárolt, sematikus szerkezet” (Simon 2012: 180). Vagyis míg a fogalmi reprezentáció a „konceptuális alapegységek nyitott készlete”, addig „a szemantikai struktúrát a lokális reprezentációs mód, azaz körülhatároltság, egészlegesség és belső szervezettség [...], vagyis viszonylagos stabilitás jellemzi” (Simon 2012: 180). A fogalmi reprezentáció akkor válik szemantikai szerkezetté, ha az egy szimbolikus viszonyban összekapcsolódik egy fonológiai szerkezettel, és ezáltal bekerül a nyelvi rendszer szemantikai hálózatába. Fontos jelezni, hogy az így felvázolt modell nem tekinthető modálisnak vagy a kétszintű szemantikához kapcsolódó elgondolásnak, mivel a modell „a fogalmi reprezentációkat és a szemantikai szerkezeteket nem szervezi autonóm, saját törvényszerűségekkel jellemezhető részrendszerbe, hanem egyazon hálózaton belül kibontakozó, következésképpen azonos természetű, de különböző funkciójú (hiszen különböző reprezentációs módú) struktúráknak tekinti” (Simon 2012: 181). Mindezek alapján egy kifejezés fogalmi alapja kétféleképpen értelmezhető. A fogalmi alap tágan értelmezve a fogalmi reprezentációnak feleltethető meg, szűken értelmezve pedig a szemantikai struktúrának, vagyis egy nyitottabb fogalmi hálózaton belül elhatárolódó stabil, konvencionalizálódott szerkezetnek, amelyen belül

³ „The semantic value of an expression resides in neither the base nor the profile alone, but only in their combination; it derives from the designation of a specific entity identified and characterized by its position within a larger configuration” (Langacker 1987: 183).

a kifejezés egy meghatározott alstruktúrát profilál (például az *ABLAK* fogalmat a *HÁZ* szemantikai struktúra hátterében). A fogalmi reprezentációt, a fogalmi reprezentáción belül elhatárolódó szemantikai struktúrát és a szemantikai struktúrának a figyelem előterébe kerülő alstruktúráját, vagyis a profilt az alábbi 1. ábra szemlélteti:

1. ábra

A fogalmi reprezentációt szaggatott vonallal jelöltem, jelezve azt, hogy szemben a szemantikai struktúrával, a fogalmi reprezentáció konceptuális alapegységei nem vagy kevésbé alkotnak zárt, stabil szerkezetet. Én a tanulmány további részében a fogalmi alap terminust szűken értelmezve használom, vagyis megfelelttem a szemantikai struktúrával, azaz egy nyitott fogalmi hálózaton belül elhatárolódó, konvencionalizálódott stabil szerkezettel, amelyen belül a kifejezés egy meghatározott alstruktúrát állít előtérbe profilként.

1.2. A történelem szereplőinek megkonstruálása a megnevezéssel

A történelemről szóló narratív szövegekben megjelenő szereplőmegnevezések mindig egy meghatározott részét profilálják a megnevezés által előhívott fogalmi alapnak, míg a fogalmi alap többi részét a profil háttereként konstruálják meg.

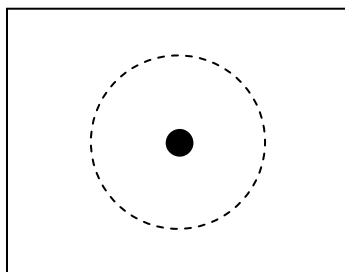
- (1a) **Napóleon** megindította a támadást.
 (1b) A **franciák** megindították a támadást.⁴

Az (1a) és (1b)-ben megjelenő szereplőmegnevezések eltérő részeit profilálják, állítják előtérbe ugyanannak a fogalmi alapnak. Ezt a szűken értelmezett, a szemantikai struktúrának megfeleltethető közös fogalmi alapot a továbbiakban FRANCIA OLDALNAK fogom nevezni. A megnevezés csupán technikai terminus, a fogalmi alap belső szerveződését az egyes tipikus szereplőmegnevezések vizsgálati fokozatosan fogják kirajzolni a következőkben. Míg az (1a)-ban megjelenő *Napóleon* megnevezés a fogalmi alapnak, vagyis a FRANCIA OLDALNAK a vezetőjét emeli ki, és teszi felelőssé a támadás megindításában, addig az (1b)-ben megjelenő *franciák* megnevezés egy népet állít előtérbe ugyanezen cselekedet véghezvitelében. A történelem szereplőinek e kétféle megkonstruálási módja a következőképpen ábrázolható:⁵

⁴ A példamondatok, amennyiben nem áll utánuk forráshivatkozás, konstruáltak. A kiemelések minden esetben a szerzőtől származnak.

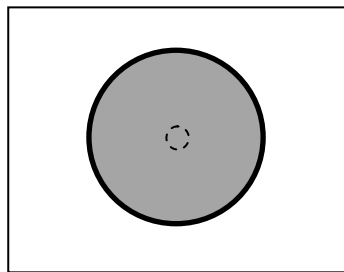
⁵ Hangsúlyozandó, hogy a tanulmányban szereplő ábrák sem kimerítő, sem pedig formális bemutatását nem adják a szemantikai struktúráknak, és nem céljuk az sem, hogy a jelentés valamiféle vizuális létmódját propagálják. Az ábrák feladata a Langacker-féle kognitív nyelvtanban csupán az, hogy megkönnyítsék a megértést, és hogy a nyelv vizsgálatához új szempontokkal járuljanak hozzá (vö. Langacker 2008: 9–12).

Napóleon

2. ábra

franciák

3. ábra

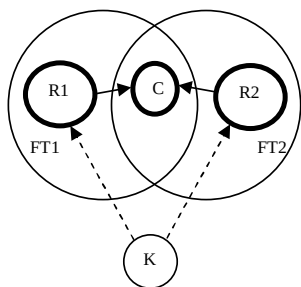
Az ábrákban a négyszög alakú kerettel határolt régió a NAPÓLEON, illetve a FRANCIAK fogalmakhoz tartozó közös fogalmi alapot jelöli. A két ábra jól mutatja, hogy a történelem szereplőinek kétféle megkonstruálási módja eltérő elemeit emeli ki a fogalmi alapnak (beszínezett részek), vagyis a FRANCIA OLDALNAK, és ezzel párhuzamosan eltérő elemeit konstruálja meg a háttér részeként (fehéren hagyott részek). A szaggatott körvonallal határolt részek is a háttér elemeiként jelennek meg. A szaggatott körvonal funkciója pusztán a kétféle konceptualizáció viszonyának a megmutatása, vagyis annak szemléltetése, hogy a NAPÓLEON és a FRANCIAK fogalmak között metonimikus, azaz rész-egész viszony van, hiszen Napóleon maga is része a francia népnek.

A történelem szereplőinek a megkonstruálása nagyon sokszor referenciapont-szerkezet formájában történik (vö. Langacker 1999: 171–202, 2008: 83–5, 505–8, Tolcsvai Nagy 2005). A referenciapont-szerkezet a Langacker-féle kognitív nyelvtanban a figyelemirányítás egy sajátos esete, amely lehetővé teszi, hogy egy mentálisan nehezebben elérhető fogalmat egy mentálisan könnyebben hozzáférhető fogalmon keresztül érjünk el. A mentálisan könnyebben elérhető, referenciapontként funkcionáló kiinduló fogalom ugyanis megnyit egy olyan fogalmi tartományt (dominion), amelyben a célfogalom (target) már könnyen elérhető. A történelem szereplőinek a konceptualizálása során megjelenő referenciapont-szerkezetek kiinduló fogalmait általában történelmi személyiségek vagy népek adják.

(2a) **Napóleon serege** megindította a támadást.

(2b) A **francia sereg** megindította a támadást.

A (2a) megnyilatkozásban NAPÓLEON mint könnyebben hozzáférhető fogalom megnyit egy olyan fogalmi tartományt, amelyben már a célfogalom, vagyis a NAPÓLEON IRÁNYÍTÁSA ALATT HARCOLÓ SEREG könnyen elérhető. Ugyanígy nyit meg a (2b) megnyilatkozásban a *francia* népelnevezés által jelölt FRANCIAK fogalom is egy fogalmi tartományt, amelyben már könnyen elérhető az említett célfogalom. A két referenciapont-szerkezet a következőképpen ábrázolható:

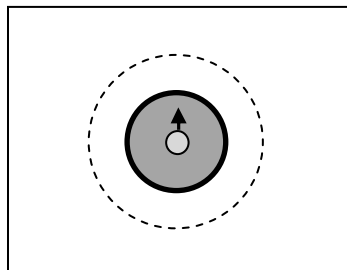

4. ábra

- K: konceptualizáló
 R: referenciapont
 (R1: NAPÓLEON, R2: FRANCIAK)
 C: célfogalom (AZ ADOTT SEREG)
 FT: fogalmi tartomány

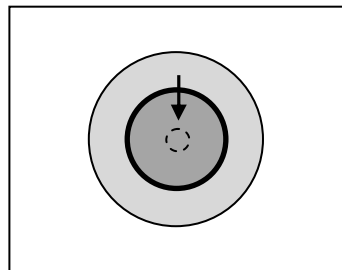
A 4. ábra azt mutatja, hogy a célfogalom, vagyis az adott sereg konceptualizálása a (2a) és (2b) megnyilatkozásoknak megfelelően két referenciapont (R1: NAPÓLEON, R2: FRANCIÁK) irányából is történhet (és persze további referenciapontok irányából is történhetne), mivel a célfogalom a két referenciapont által megnyitott fogalmi tartományoknak (FT1, FT2) egyaránt a része. Az alábbi ábrák azt szemléltetik, hogy bár a két referenciapont-szerkezet célfogalma azonos, a kiinduló fogalmak eltérése következtében a két szerkezet eltérő módon konstruálja meg ugyanazt a szereplőt.

Napóleon serege

5. ábra

a francia sereg

6. ábra

Az 5. és 6. ábrában a négyzet alakú kerettel határolt fogalmi alapnak a vastag körvonallal határolt, sötétebb szürkével színezett része a referenciapont-szerkezet célfogalmát jelöli, míg a világosabb szürkével színezett része a kiinduló fogalmat, vagyis a referenciapontot jelöli. A nyilak azt a mentális ösvényt jelzik, amelyen végighaladva a konceptualizáló eljut a referenciapontból (azaz a kiinduló fogalomból) a célfogalomig. Ezek a nyilak tehát megfeleltethetők a 4. ábra R1-ből, illetve R2-ből C felé mutató nyilainak. Az ábrák jól mutatják, hogy a referenciapont-szerkezetben megjelenő FRANCIA SEREG fogalmi tartománynak egyfelől mint irányítója része NAPÓLEON, másfelől viszont a NAPÓLEON IRÁNYÍTÁSA ALATT HARCOLÓ SEREG részét képezi a FRANCIA NÉP fogalmi tartományának (az ábrákban a legkülső körívvel jelzett régió), hiszen a francia seregről jellemzően úgy gondolkodunk, mint amely a francia nép tagjaiból kerül ki. Az ábrákban a kiinduló, referenciapontként funkcionáló fogalmak (NAPÓLEON, FRANCIÁK) világosabb szürkével való jelölése azt érzékelteti, hogy a referenciapont-szerkezet formájában megvalósuló szereplőmegnevezések esetében a referenciapont által konceptualizált fogalom is részlegesen a figyelem előterébe kerül.

Langacker a referenciapont-szerkezeteket a *tulajdonlás* (ownership), a *rokonság* (kinship) vagy az *egész-rész* (whole-part) viszony fogalmi archetípusból, illetve ezek kombinációiból vezeti le (Langacker 1999: 176–8, 2008: 506). A (2a) típusú referenciapont-szerkezetek – vagyis amikor a történelmi személyiségen keresztül férünk hozzá a célfogalomhoz – minden bizonnyal a tulajdonlás fogalmi archetípusból vezethetők le.

A tulajdonlás esetében a referenciapont-szerkezet egyrészt az emberi entitások kognitív szalienciáját [feltűnőségét] tükrözi a nem emberiekhez képest, másrészt azt a kulturális modellt, hogy minden ember meghatározott entitásokat birtokol, ellenőriz vagy kiváltságosan fér hozzájuk (ezen entitásokat nevezzük „tulajdonnak”). Mivel jóval kevesebb ember van, mint tulajdon, és az egyes embereket nagyobb valószínűséggel ismerjük [mint a tulajdonaikat], az egyes tulajdonok azonosítása a birtokoson keresztül hatékonyabb, mint a fordítottja (Langacker 2008: 506).⁶

⁶ “In the case of ownership, reference point organization reflects the cognitive salience of people vis-à-vis nonhuman entities, as well as the cultural model whereby every person owns, controls, or has privileged access to a certain set of entities (which we call ‘possessions’). There are many fewer people than possessions, and we are much more likely to know them as individuals. To identify possessions with reference to their owners (*Zelda’s quilt*) is thus a more efficient strategy than the opposite” (Langacker 2008: 506).

A tulajdonlás fogalmi archetípusnak a megjelenése a (2a)-ban könnyen belátható, hiszen a történelmi személyiség (Napóleon) hatalmában, ellenőrzésében tartja az általa irányított hadsereget. Ebben az esetben tehát a referenciapont és a célfogalom közti tulajdonlásra alapuló viszonyoknak egy metaforizálódott változata jelenik meg. A tulajdonlás archetípusa kis mértékben a (2b) típusú referenciapont-szerkezetek esetében is szerepet játszik, hiszen a nemzetállamok kialakulása óta jellemzően úgy gondolkodunk egy állam hadseregéről, mint amelynek a tevékenysége egy adott nép akaratát tükrözi. Mindazonáltal ezen referenciapont-szerkezeteket sokkal inkább az egész-rész viszonyt előtérbe állító fogalmi archetípus motiválja, vagyis az, hogy egy részt (pl. egy nép hadserege) gyakran egy egész (pl. egy nép) segítségével tudunk mentálisan elérni (vö. Langacker 1999: 177, 2008: 506).

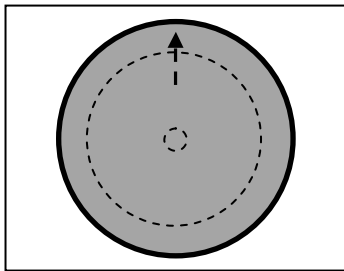
Történelemről szóló narratív szövegek gyakran visszatérő szereplői a különféle célokkal rendelkező és azokat valamilyen módon megvalósítani igyekvő államok.

(3a) **Franciaország** megindította a támadást.

(3b) **Napóleon birodalma** megindította a támadást.

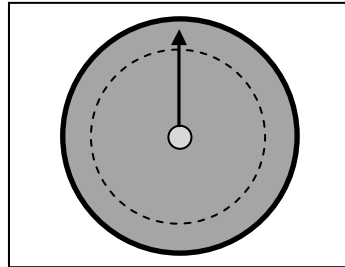
A (3a) megnyilatkozásban feltűnő szereplő a (2a) és (2b) megnyilatkozásokhoz hasonlóan úgyszintén egy referenciapont-szerkezet formájában konceptualizálódik, vagyis a *francia* népmegnevezés megnyit egy olyan fogalmi tartományt, amelyben már könnyen elérhetővé válik az ország. Mindazonáltal érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az államok megnevezései a nyelvközösségekben való nagyfokú konvencionalizálódásuk, illetve az egyes beszélők tekintetében a nagyfokú begyakorlottságuk miatt egység (unit) státusszal rendelkeznek, ennek következtében a referenciapont-szerkezet figyelemirányító funkciója elhalványul. Ugyanakkor – mint ahogy azt a (3b) megnyilatkozás is mutatja – az államok a beszélőközösségekben kevésbé konvencionalizálódott, illetve a beszélők számára kevésbé begyakorlódott referenciapont-szerkezetek formájában is konceptualizálódhatnak. A (3a) és (3b) megnyilatkozások egymással szembeállítva a következőképpen ábrázolhatók:

Franciaország

7. ábra

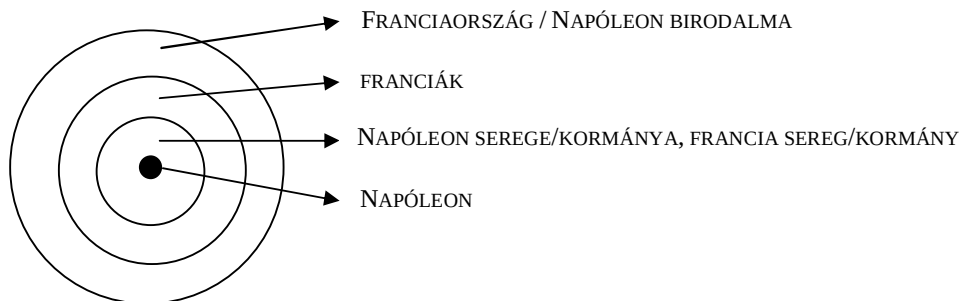
Napóleon birodalma

8. ábra

A 7. és 8. ábrában a koncentrikus körök azt szemléltetik, hogy az ÁLLAM (pl. FRANCIAORSZÁG) fogalmi tartománya olyan absztrakt rendszernek tekinthető, amely magában foglalja az állam területén élő NÉPET (pl. FRANCIAK), amely – mint ahogy azt már korábban jeleztem – magában foglalja az adott állam/nép vezetőjeként számon tartott TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉGET (pl. NAPÓLEON). A 7. ábrában szereplő szaggatott nyíl a referenciapont-szerkezet nagyfokú konvencionalizáltságát, illetve begyakorlottságát jelzi, vagyis azt, hogy a *francia* és az *ország* elemeket nem külön-külön, hanem egyben, egységként dolgozzuk fel, amelynek következtében a referenciapont-szerkezet figyelemirányító funkciója elhalványul. Ezzel szemben a 8. ábrában a normál nyíllal, illetve a NAPÓLEON fogalmi tartomány világosszürkevel való kitöltésével azt jeleztem, hogy az itt megjelenő referenciapont-szerkezet nem rendelkezik egység (unit) státusszal, vagyis a konceptualizáló valóban egy olyan mentális folyamat révén jut el a célfogalomhoz (az országhoz), amelynek során elsőként a nép (FRANCIAK) fogalma aktiválódik és kerül a figyelem előterébe.

Az eddig elemzett szereplőmegnevezésekből jól kirajzolódik az a szűken értelmezett fogalmi alap (szemantikai szerkezet), amelynek különféle részeit állítják előtérbe (profilálják) az egyes megnevezések. Ez a fogalmi alap metonimikus, azaz rész-egész, illetve a tulajdonlás metaforizálódott viszonyai mentén egymáshoz kapcsolódó fogalmi tartományokból tevődik össze. Ezen fogalmi tartományok nagyvonalakban a következők: TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG, HADSEREG, KORMÁNYZAT, NÉP, ÁLLAM. A fogalmi tartományok rész-egész viszonyok mentén történő egymáshoz kapcsolódása könnyen belátható, hiszen például NAPÓLEON része az általa irányított seregnek, illetve az általa irányított kormánynak, NAPÓLEON SEREGE/KORMÁNYZATA a FRANCIA NÉP tagjaiból kerül ki, a FRANCIAK pedig FRANCIAORSZÁGBAN élnek. A rész-egész viszonyok mentén szerveződő fogalmi alap tehát a következőképpen ábrázolható:

9. ábra

Természetesen a szereplők referenciapont-szerkezetek formájában megvalósuló megkonstruálási módjai nagyfokú változatosságot mutathatnak (pl. *a franciák birodalma*, *Franciaország serege*, *Franciaország császára* stb.), a referenciapont segítségével elért célfogalmak azonban megfeleltethetők a 9. ábra valamelyik fogalmi tartományának.

A *Napóleon*, *Napóleon serege*/*francia sereg*, *franciák*, *Franciaország* megnevezések a fogalmi alap egyre absztraktabb elemeit profilálják, amely absztrakt elemek – mint azt már jeleztem – magukban foglalják a sorban náluk kevésbé absztrakt elemeket. A profilált absztrakt entitásokat egészen teljesen dolgozzuk fel, annak belső szerveződése elhalványul, és a háttér részévé válik. Például a *franciák* megnevezés a háttér részeként konstruálja meg a francia nép részének tekinthető FRANCIA HADSEREGET és NAPÓLEONT. A rész-egész viszonyok mentén megvalósuló fogalmi konstruálás különféle lehetőségeit úgy képzelhetjük el a legegyszerűbben, mint annak a lehetőségét, hogy egy hatalmas történelmi freskót különféle távolságból szemléljünk. Minél távolabb állunk a képtől, annál nagyobb részét fogja be a tekintetünk, viszont annál kevésbé látjuk a részleteket, például a kép közepén parancsot osztó Napóleont.

A történelemről szóló elbeszélő szövegek szereplőinek a fentebb felvázolt, szemantikai struktúrákért elemzett fogalmi alapja a történeti tárgyú narratívákhoz kapcsolódó tudásunk mozgósításával aktiválódik, azon ismereteink mozgósításával, miszerint a történelem eseményeiben jellemzően bizonyos államok, bizonyos népek, bizonyos hadseregek, bizonyos kormányzatok, illetve bizonyos történelmi személyiségek cselekedetei ugyanazon célok mentén, ugyanabba az irányba mutatnak, vagyis ezen cselekvők fogalmilag összetartoznak. Ha nem aktiválnánk a történelem szereplőéhez tartozó metonimikusan szerveződő fogalmi alapot, akkor a történeti narratívák eseményeinek a legnagyobb része teljesen értelmezhetetlen lenne, hiszen hogyan tudna egy állam bárkit is magára hagyni, hogyan tudna egy személy egyedül lerohanni egy államot, hogyan férne be két többmillió népe a tárgyalóterembe stb. A történelem szereplőéhez kapcsolható fogalmi alapok aktivációja tehát része a kontextualizációnak, vagyis annak a folyamatnak, amely során a diskurzus résztvevői mozgósítják az adott megnyilatkozások releváns értelmezéséhez szükséges háttérismereteket (a kontextusról l. Tátrai 2004, Tátrai 2011: 51–67). A fent elemzett fogalmi alap metonimikus struktúrája olyan, a beszélőközösségben konvencionalizálódott, illetve a beszélők számára nagymértékben be-

gyakorlódott sematikus szemantikai szerkezetnek tekinthető, amely a történeti tárgyú narratívákban egy adott szereplőre vonatkoztatva a kontextualizáció során könnyedén aktiválható. Ugyanakkor, ha a szöveg releváns értelmezése úgy kívánja meg, az aktivált konvencionális fogalmi alapok további konceptuális egységekkel bővíthetnek. Például az alábbi, (4) szövegrészletben⁷ a Napóleonhoz tartozó konvencionális fogalmi alap (FRANCIA OLDAL) kibővül két további történelmi személyiséggel, MASSÉNA és LANNES hadvezéreknek a fogalmával.

- (4) Bécs elfoglalása után a Dunán való átkelés volt Napoleon legfőbb gondja. Ez sikerült is; a Duna erdős szigetei elrejtették a hadi mozdulatokat, május 20-án Masséna elfoglalta a folyó mellett fekvő Aspern falut, Lannes pedig a kissé beljebb eső Esslinget (Marczali 1898: 562).

A fogalmi alapok tehát egyfelől rendelkeznek egy konvencionalizálódott, prototipikus szerkezettel, másfelől azonban a diskurzusban, a kontextualizáció során rugalmasan módosíthatók, bővíthetők. A történelem szereplőéhez tartozó fogalmi alap mint szemantikai szerkezet és a kontextualizáció főntebb bemutatott szoros összefüggése jól mutatja, hogy szemantika és pragmatika közé nem húzható éles határvonal, hiszen egyrészt az éppen adott kontextus határozza meg, hogy egy adott fogalom melyik konvencionális szemantikai szerkezetét aktiváljuk (például a (4) szövegrészletben Napóleon mint a (9.) ábrában bemutatott, metonimikusan szerveződő fogalmi alap része, azaz mint történelmi személyiség, nem pedig mint családapa jelenik meg), másrészt a fogalmakhoz tartozó konvencionalizálódott szemantikai szerkezetek az adott fogalom korábbi használatai során újra és újra aktivált, a fogalom értelmezéséhez szükséges háttérismeretekből kristályosodnak ki (vö. Langacker 2001: 144–51).

1.3. A történelem szereplőinek megkonstruálása a tagmondatban

A szereplőket megnevező főnevek és főnévi szerkezetek önmagában vett, elszigetelt vizsgálata nem teszi lehetővé, hogy árnyalt leírását adjuk a szereplők különféle megkonstruálási módjainak. A történeti tárgyú elbeszélő szövegek szereplői ugyanis mindig tagmondatokban, általában az ige valamely vonzataként jelennek meg, a szereplők reprezentációinak az alapegysége pedig valójában az ige és az ige vonzataként megjelenő főnév vagy főnévi szerkezet összekapcsolódásából kiemelkedő szemantikai szerkezet. A fejezet célja az, hogy a szereplők tipikus reprezentációit immár ne a szereplőt megnevező főnév vagy főnévi szerkezet alapján elemezze, hanem az ige és az ige vonzataként megjelenő szereplőmegnevezések szemantikai szerkezetének az összekapcsolódása alapján. A fejezet elején röviden bemutatom a Langacker-féle kognitív nyelvtan igefelfogását, amely a gondolatmenet kiindulását adja.

A kognitív nyelvtan megközelítésében a prototipikus ige „energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több résztvevő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár” (Tolcsvai Nagy 2011: 57). Az ige és az ige vonzataiként megjelenő főnevek komponensszerkezetekként kompozitumszerkezetet hoznak létre. A kompozitumszerkezetben a vonzat szemantikai szerkezete integrálódik az ige szemantikai szerkezetével, amelynek során az ige vonzata kidolgozza vagy kiterjeszti az igének egy alszerkezetét (elaboration site) (vö. Langacker 1987: 277–327, 2008: 183–255, 2009: 1–39, Tolcsvai Nagy 2011: 56–64). Az igének a vonzatok által kidolgozásra (vagy kiterjesztésre) kerülő alszerkezetei a sematikus figurák. Prototipikus esetben az igének két sematikus figurája van, vannak azonban egy és kettőnél több sematikus figurával lexikalizálódott igék is. Például a *kinyit* igének két sematikus figurája van (*valaki kinyit valamit*), míg a *recseg* igének csak egy sematikus figurája van (*valami recseg*).

- (5) András kinyitja az ajtót.

⁷ A példamondatokban idézett szövegek bibliográfiai adatait a tanulmány végén tüntettem fel.

Az (5) mondatban a *kinyit* ige két sematikus figuráját az *András* és az *ajtó* főnév dolgozza ki. Az ige sematikus figuráit kidolgozó főnevek nem egyenlő mértékben állnak a figyelem előterében, és ezzel összefüggésben eltérő tematikus szerep, illetve mondatbeli funkció jellemzi őket. A figyelem előterében álló főnév az elsődleges figura (trajektor), amely általában ágens, vagyis az ige által kifejezett cselekvés kezdeményezője, a mondatban pedig többnyire az alany. Ez az (5) megnyilatkozás esetében az *András* főnév. A másodlagos figura (landmark) általában páciens, vagyis a cselekvés elszennvedője, a mondatban pedig többnyire tárgy vagy határozó. Ez az (5) megnyilatkozás esetében az *ajtó* főnév. Az ige sematikus figuráit nem minden esetben szükséges testes jelölővel, főnévvel kidolgozni a tagmondatban, az aktiválódhat a kontextusból is, vagy egyáltalán nem kerül kidolgozásra.

A szakirodalom az ágens és a páciens mellett további tematikus szerepeket is megkülönböztet (pl. instrumentum, experiens), én azonban az ágenst és a páciens olyan prototipikus kategóriákként (protoszerepekként) értelmezem, amelyekre visszavezethető az összes többi tematikus szerep (Dowty 1991, 1. még Kiefer 2007: 216–9). Az ágens és a páciens mint prototipikus kategóriák összefüggésbe hozhatók az ige által kifejezett energiaátviteli folyamattal. Például egy energiaátvitelt kifejező kétvonzatos tranzitív szerkezetben a cselekvésláncban az energia kiinduló forrását adó vagy a cselekvésláncban az ahhoz közelebb lévő szereplő mindig ágensnek, az energia kiinduló forrásától a cselekvésláncban távolabb lévő szereplő pedig mindig páciensnek minősül a tematikus szerepek itt követett megközelítésében.

A kompozíciószerkezetben az ige és az ige vonzataként megjelenő főnév jelentésszerkezetének az integrálódása során a főnév vagy kidolgozza, vagy pedig kiterjeszti az ige sematikus figuráját. Kidolgozási viszony esetében a főnév által profilált fogalom megfelel az ige sematikus figurája által megadott szemantikai specifikációnak, és ezt csupán tovább specifikálja. Ebben az esetben a sematikus figura és a főnév szemantikai szerkezetének az integrálódása nem ad hozzá jelentősebb szemantikai többletet a főnév által profilált fogalomhoz. Kiterjesztés esetében azonban a főnév jelentésszerkezete és az ige sematikus figurája között szemantikai feszültség lép fel, mivel a főnév által profilált fogalom nem felel meg az ige sematikus figurája által megadott szemantikai specifikációnak. Éppen ezért ebben az esetben a sematikus figura és a főnév jelentésszerkezetének az integrálódása valamilyen szemantikai többletet ad hozzá a főnév által profilált fogalomhoz. Ha egy adott ige és egy adott típusú főnév közötti kiterjesztési viszony újra és újra megjelenik, akkor sémarekonfiguráció következik be (vö. Simon 2012), vagyis a kiterjesztési viszony konvencionalizálódása következtében létrejön az igrének egy olyan kiterjesztett jelentésű lexikalizálódott változata, amelynek a sematikus figuráját – annak módosulása következtében – már nem kiterjeszti, hanem kidolgozza az adott típusú főnév.

A történelemtől szóló narratív szövegekben megjelenő szereplőket profiláló főnevek és az igrék által alkotott konstrukcióknak egy jelentős része felfogható olyan rekonfigurált kompozíciószerkezetként, amelyben az igrének nem a hétköznapi, hanem egy kiterjesztett jelentésű változata szerepel. Az alábbi gondolatmenetben arra teszek kísérletet, hogy a történeti szövegekben megjelenő rekonfigurált, kiterjesztett jelentésű igeváltozatok kialakulását a hétköznapi gondolkodásunkat meghatározó narratív séma rekonfigurációjából vezessem le (a narratív megértésről pl. I. Brown 1994, Carr 1997, Bruner 2005: 19–44, László: 2005, Tátrai 2006, Tátrai 2011: 171–89). A funkcionális kognitív nyelvészet felfogásában a sémák a korábbi nyelvi megnyilatkozásokból elvonatkoztatott szimbolikus, vagyis jelentéssel bíró mintázatok, amelyeknek elvontsága (azaz sematikussága) különböző mértékű lehet (vö. Langacker 2008: 215–27). A sémák különböző erősségű elméleti mintázatokként működnek, amelyek a nyelvi produkciót eltérő hatókörrel motiválják. Vannak tagmondati hatókörrel működő sémák (pl. a tranzitív szerkezetet motiváló séma), és vannak jóval tágabb hatókörű, például szövegtípusokat vagy bizonyos témákról való megnyilatkozásokat motiváló sémák is, ilyenek például a különféle narratív megnyilatkozásainkat motiváló sémák.

A történelemtől szóló narratív szövegek a hétköznapi elbeszéléseinket motiváló narratív séma kiterjesztéseinek tekinthetők. Ezen hétköznapi narratív séma a következőképpen fogalmazható meg:

- (6) A minket körülvevő szűkebb világnak egy olyan reprezentációja, amelyben meghatározott személyek a maguk szűkebb terében és idejében, bizonyos célok érdekében, bizonyos cselekvéseket hajtanak végre.

A történelemről szóló szövegek ezt a sémát a következőképpen terjesztik ki:

- (7) A múlt valamely időszakának egy olyan reprezentációja, amelyben államok, népek, hadseregek, kormányok, történelmi személyiségek stb. (vagyis az előző fejezetben felvázolt fogalmi alap eltérő profilálása következtében megkonstruálódó szereplők) a maguk terében és idejében, bizonyos célok érdekében, bizonyos cselekvéseket hajtanak végre.

A hétköznapi narratív szövegek megalkotását motiváló (6) séma kiterjesztéséből létrejött (7) séma természetesen konvencionalizálódott a beszélőközösségben. Ez a séma tehát a (6) séma rekonfigurációjának tekinthető. A két séma egyaránt megfelel a történet alább, (8)-ban jelzett általános jellemzőinek:

- (8) A történet „a narratív diskurzusok során létrejövő referenciális jelenet, amelyben bizonyos cselekvők bizonyos térben és időben, bizonyos célok érdekében, bizonyos cselekvéseket hajtanak végre” (Tátrai 2011: 215).

A (8) meghatározás tulajdonképpen felfogható a (6) sémából, illetve a (6) séma kiterjesztéseiből létrejött egyéb narratív sémákból – például a (7) sémából – absztrahált általánosabb sémának, amelynek más-más irányba mutató specifikációjának (kidolgozásának) tekinthető a (6) és a (7) séma.

A (6) és a (7) séma közötti kiterjesztési viszony számos, egymással is összefüggő aspektust érint. Ezek közül a három legfontosabb a történet tere, ideje és szereplői. E három aspektus szempontjából a (6) kiterjesztése (7) által a következő módosulásokat hozza:

tér: lokálisabb tér → globálisabb tér

idő: lokálisabb idő → a múlt valamely időszaka

szereplők: személyek → történelmi személyiségek és absztrakt rendszerek

A tanulmány további része a sémakiterjesztésnek csupán a szereplőket érintő elemére koncentrálna. A kiterjesztett, történeti narratív séma által motivált elbeszélésekben a hétköznapi narratívákban nem fellelhető szereplők jelennek meg, mint például államok, népek, hadseregek, vagyis az absztrakció különböző fokán álló absztrakt rendszerek. Ezen absztrakt szereplőkről azonban hajlamosak vagyunk úgy gondolkodni, mint amelyek a hétköznapi narratívák szereplőihöz hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek, és hasonló módon cselekszenek. Erősek vagy gyengék, lusták vagy szorgalmasak, meghatározott célok megvalósítására törekszenek, félnek bizonyos eshetőségektől, féltékenyek egymásra stb. (vö. Lakoff 1991).

A hétköznapi narratívák szereplői és a történeti tárgyú narratívák absztrakt rendszerei közötti hasonlóság oka és egyben következménye az, hogy a történeti tárgyú narratívák absztrakt rendszerei olyan igék vonzataiként jelennek meg, amelyek a hétköznapi narratívákban is előfordulnak (vagy előfordultak). Az új típusú szereplők azonban nem felelnek meg a hétköznapi narratívákban használt igék sematikus figurái által megadott szemantikai specifikációknak, hiszen ezek a szereplők nem személyek, hanem absztrakt rendszerek. Éppen ezért ezen, absztrakt rendszerekként konceptualizálódó szereplők nem kidolgozzák, hanem kiterjesztik az igék sematikus figuráit. A kiterjesztés mértéke természetesen különbözhet, attól függően, hogy a sematikus figurát kiterjesztő fogalmak absztraktsága milyen mértékű. Minél absztraktabb – az ige sematikus figurája által megadott SZEMÉLY specifikációtól minél távolabb álló – fogalom jelenik meg az ige vonzataként, annál nagyobb a kiterjesztés mértéke.

Az egyes igék hétköznapi jelentéseinek kiterjesztett használatai konvencionalizálódhatnak, vagyis az igéknek kiterjesztett jelentésű lexikalizálódott változatai alakulhatnak ki (a poliszémia kognitív nyelvészeti megközelítéséről vö. Lewandowska–Tomaszczyk 2007, Tolcsvai Nagy 2011: 113–21; 2012). Az így felvázolt folyamatban tehát az igének egy konkrétabb, SZEMÉLYT specifikáló jelentéséből alakul ki az igének egy elvontabb, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT specifikáló rekonfigurálódott, kiterjesztett változata. Ez összhangban van a kognitív nyelvészet azon alapvető kiindulásával, amely szerint az elvontabb fogalmak a konkrétabb, perceptuális tapasztalásban gyökerező fogalmakból alakultak/alakulnak ki (vö. Lakoff–Johnson 1980, Rohrer 2007). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az ige hétköznapi és kiterjesztett jelentése közé nem húzható egyértelmű,

éles határvonal. Éppen ezért az ige hétköznapi jelentésű és a történeti tárgyú narratívákban kiterjesztett jelentésű változatait egymással összeérő, skalárisan szerveződő kategóriáknak tekintem, amelyek egy olyan kontinuum mentén helyezhetők el, amelynek egyik végpontját az ige leginkább kiterjesztett használatai, másik végpontját pedig az egyáltalán nem kiterjesztett (egyértelműen hétköznapi jelentésű) használatai adják, a kettő között számos átmeneti használattal (amelyek természetesen úgyszintén konvencionalizálódtak a beszélőközösségben). A történeti tárgyú narratívákban megjelenő kiterjesztett jelentésű igeváltozatok kialakulását a *megtámad* ige példájával mutatom be.

1. A *megtámad* ige jelentése hétköznapi narratívákban

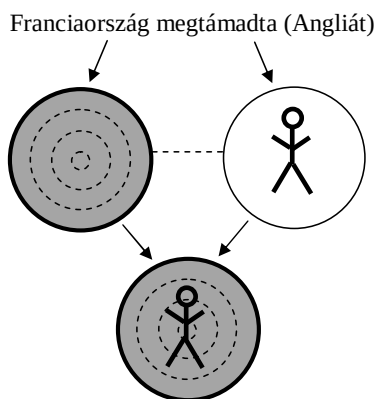
(9) Tegnap egy focihuligán megtámadta Andrást.

A (9) mondatban a *megtámad* ige a hétköznapi elbeszélésekben megszokott jelentésében szerepel, vagyis az ige elsődleges és másodlagos sematikus figurája is SZEMÉLYT (illetve periférikusan ÁLLATOT) specifikál. Ezen sematikus figurákat problémamentesen dolgozza ki a trajektorként megjelenő FOCIHULIGÁN és a landmarkként megjelenő ANDRÁS.

2. A *megtámad* ige jelentésének a kiterjesztése történeti tárgyú elbeszélésekben

(10) A francia hadsereg/a franciák/Franciaország megtámadta az angol hadsereget/az angolokat/Angliát.

A hétköznapi jelentésű *megtámad* igét, belekerülve a történeti tárgyú narratív szövegekbe, kiterjesztik az ezen szövegekben szereplőként megjelenő különféle absztrakt rendszerek. A hétköznapi jelentésű *megtámad* ige sematikus figuráinak a specifikációja (SZEMÉLY) ugyanis nem egyeztethető össze a vonzatként (trajektorként és landmarkként) megjelenő absztrakt rendszerekkel, így azok nem kidolgozzák, hanem kiterjesztik az ige sematikus figuráit. Ahogy azt fentebb már jeleztem, a kiterjesztés mértéke attól függ, hogy a vonzatként megjelenő fogalmak elvontsága milyen mértékű. Például a FRANCIAORSZÁG vagy a FRANCIÁK fogalom nagyobb mértékben terjeszti ki a *megtámad* ige sematikus figuráját, mint a FRANCIA CSAPATOK fogalom. Kiterjesztés esetén a sematikus figura és a főnév szemantikai szerkezetének az integrálódásából kiemelkedő jelentésszerkezet szemantikai többlettel rendelkezik a főnév által profilált fogalomhoz képest. A sematikus figura és a főnév szemantikai szerkezetének az integrálódását az alábbi – a könnyebb érthetőség kedvéért nem a Langacker-féle ábrázolást követő – ábra szemlélteti:

10. ábra

A 10. ábra azt mutatja be, hogy a sematikus figura SZEMÉLY jelentésszerkezete integrálódik a főnév profiljával, ennek eredményeképpen az integrált szemantikai szerkezet összetettebb lesz, mint a főnév által profilált szemantikai szerkezet, hiszen az absztrakt rendszer immár öntudattal rendelkező szubjektumként konstruálódik meg. A kompozitumszerkezetben így módon kialakuló, a főnév komponensszerkezetéhez képest összetettebb fogalom tehát metaforizálódik. A leírt fogalmi folyamat a sztenderd metaforaelmélet keretében az ABSZTRAKT RENDSZER SZEMÉLY fogalmi metafora megjelenéseként értelmezhető, vagyis egy olyan metaforikus leképezésként, ahol a FRANCIAORSZÁG nagymértékben absztrakt fogalmi tartományt a SZEMÉLY fogalmi tartomány segítségével gondoljuk el, strukturáljuk (vö. Lakoff–Johnson 1980, Lakoff 1993, Kövecses 2005). A fogalmi jelenséget ugyanígy értelmezhetnénk mentális terek integrációjaként is, amelynek során a létrejövő integrált mentális tér (blend) kölcsönösen vesz át tulajdonságokat mindkét bemeneti térből (vö. Fauconnier–Turner 1998). Mindazonáltal előremutatóbbnak gondolom azt, ha az egyes nyelvi megnyilatkozásokkal csak közvetetten összefüggő mentális terek vagy nyitott fogalmi reprezentációk helyett szemantikai szerkezetek integrálódásaként elemezzük a jelenséget, amelynek során a kompozitumszerkezetben kialakult, integrált szemantikai szerkezet a (9) típusú szerkezetek kiterjesztéseként értelmezhető (vö. Simon 2012).

Ha a (10) típusú, az ige hétköznapi jelentését különböző mértékben kiterjesztő konstrukciók gyakran jelennek meg, akkor sémarekonfiguráció következik be (vö. Simon 2012), azaz az ige kiterjesztett jelentésű használati konvencionizálódna, és kialakul az igének egy skalárisan szerveződő új, lexikalizálódott jelentéskategóriája:

alapjelentés a hétköznapi narratívákban: (személy) megtámad (személyt)

kiterjesztett jelentés a történeti narratívákban: (szubjektumként felfogott emberekből álló absztrakt rendszer) megtámad (szubjektumként felfogott emberekből álló absztrakt rendszert)

A (10) típusú konstrukciókban az absztrakt rendszerekként konceptualizálódó szereplők tehát valójában nem a hétköznapi jelentésű igét terjesztik ki, hanem az abból kialakult, sematikus figuráiban absztrakt rendszert specifikáló, úgyszintén lexikalizálódott igeváltozatokat dolgozzák ki, hiszen a szereplők megfelelnek a kiterjesztett igeváltozatok sematikus figurái által megadott szemantikai specifikációnak. A különféle absztrakt rendszereket profiláló főnevek egyrésztől specifikálják, kidolgozzák az ige kiterjesztett változatának sematikus figurája által megadott kategóriát (EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZER → FRANCIAORSZÁG / FRANCIÁK stb.), másrésztől azonban a sematikus figura hozzáadja ezen absztrakt rendszerekhez a hétköznapi jelentéséből örökölt SZEMÉLY jelentéselemet, amelynek következtében azok önálló akarattal rendelkező szubjektumokként konstruálódnak meg. (Érdemes megemlíteni, hogy ezen absztrakt rendszerek tárgyszerű képződményekként is megkonstruálhatók: pl. „Franciaország összeomlott”.)

A hétköznapi narratíváink létrehozását motiváló séma rekonfigurációjával kialakuló történeti narratív séma természetesen a *megtámad* ige mellett számtalan egyéb ige kiterjesztett változatának a lexikalizálódását kezdeményezte. Ilyen például az *elfoglal*, *előrenyomul*, *legyőz*, *lerohan*, *meg-egyezik*, *megfutamodik*, *visszavonul* stb. Ezen igék a történeti narratívákban való rendszeres használatuk következtében egy olyan kiterjesztett jelentésű változatban is konvencionizálódtak, amelyek sematikus figurái SZUBJEKTKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT specifikálnak.⁸ Az alábbi példákban szereplő igék is mind ilyen kiterjesztett jelentésű változatoknak tekinthetők:

- (11a) Az osztrákok 1815-ben Észak-Itáliát (Velence, Milánó) is **megszerezték** (Bihari 2000: 24).
- (11b) A 8. német hadsereg Paul von Hindenburg vezetésével Tannenbergnél **megsemmisítette** a 2. orosz hadsereget (Salamon 2004: 16).
- (11c) Az arabok a VII. század folyamán az egymás elleni harcban kimerült két közel-keleti nagyhatalmat fél évszázad alatt **tönkrevérték** (Szárny 2004: 176).

⁸ A további vizsgálatok feladata a kidolgozott tárggyal lexikalizálódott igei szerkezetek (pl. *hadat üzen*, *békét köt*, *segítséget kér*) szemantikai leírása.

- (11d) Az USA, **tartva** az elhúzódozó harcotól, az atombomba bevetéséről **döntött** (Dupcsik–Répárszky 2007: 133).
- (11e) A szicíliai gazdag görög városállamokat Észak-Afrika legerősebb állama, Karthágó is **meg akarta hódítani** (Filla 1997: 108).

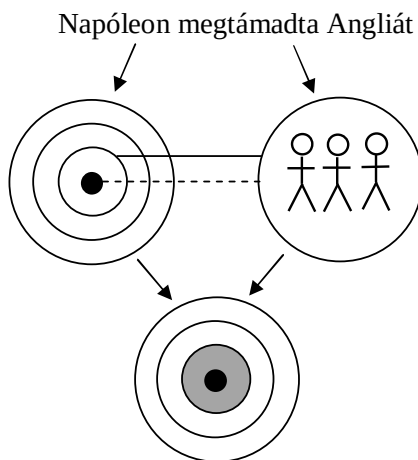
Az igéknek a történeti tárgyú narratív szövegekben kialakult kiterjesztett jelentése prototipikusan szerveződő kategóriának tekinthető (a prototípus elméletéről l. Wittgenstein 1992: 57–61, Rosch 1978). A prototípus a hétköznapi jelentésű ige különböző mértékű kiterjesztéseiből kialakult, skalárisan szerveződő új jelentéskategória leginkább konvencionalizálódott, legtipikusabb használata. Például a *megtámad*, a *visszavonul* vagy a *lerohan* kiterjesztett jelentésű változatainak elsődleges sematikus figurái prototipikusan HADSEREGET specifikálnak. Ezzel szemben a *hadat üzen*, *ultimátumot küld*, *békét köt* absztrakt rendszert specifikáló változatainak mindkét sematikus figurája prototipikusan ÁLLAMOT specifikál (ennek oka részben az is lehet, hogy a diplomáciában és a nemzetközi jogban ezeket a cselekedeteket a jogi személyként értelmezett államoknak tulajdonítják, nem pedig népeknek vagy kormányzatoknak).

Fontos megjegyezni, hogy egy ige történetileg legkorábbi alapjelentése nem feltétlenül az ige elsődleges jelentése (Tolcsvai Nagy 2011: 115–6). A fentebb felsorolt igék esetében például több esetben is úgy érezhetjük (pl. *visszavonul*, *lerohan*) – a hétköznapi értelemben használt jelentés háttérbe szorulása miatt –, hogy az elsődleges jelentés (vagyis a leggyakrabban használt, a beszélők számára leginkább begyakorlódott jelentés) a hétköznapi jelentésből kiterjesztett absztrakt rendszerekre vonatkozó jelentés.

Egy történeti narratívában nem csupán absztrakt rendszerek, hanem különböző történelmi személyiségek is megjelenhetnek az egyes igék vonzataiként.

(12) Napóleon megtámadta Angliát.

A (12) megnyilatkozást kontextuális ismereteink mozgósítása révén nem egy hétköznapi, hanem egy történeti tárgyú narratíva elemeként értelmezhetjük, amelyben a *megtámad* ige nem hétköznapi, hanem rekonfigurálódott, kiterjesztett jelentésében szerepel, vagyis az ige sematikus figurái SZUBJEKTUMKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT, prototipikusan HADSEREGET specifikálnak. A *Napóleon* főnév ennek következtében nem kidolgozza, hanem kiterjeszti az ige elsődleges sematikus figuráját, amely a következőképpen ábrázolható:

11. ábra

A 11. ábrában a két szemantikai szerkezet közötti szaggatott vonal az ige prototipikusan HADSEREGET specifikáló sematikus figurája és a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉGET profiláló főnév közötti kiterjesztési viszonyt mutatja. Ugyanakkor a *megtámad* ige EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT specifikáló kiterjesztett jelentése (illetve a szövegkontextus) előhívja a NAPÓLEONHOZ tartozó, a történeti narratívákban konvencionalizálódott metonimikusan szerveződő fogalmi alap EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZEREKRE vonatkozó fogalmi tartományait, különösen a NAPÓLEON HADSEREGE/ FRANCIA HADSEREG fogalmi tartományt, amelyet az ige, sematikus figurája révén, egy kidolgozási viszonyon keresztül (normál vonal) részlegesen a figyelem előterébe helyez (ezt jelzi ezen fogalmi tartomány szürkével való kitöltése). Az ilyen típusú szerkezeteket a kognitív nyelvészeti szakirodalomban általában a HADSEREG VEZETŐJE A HADSEREG HELYETT fogalmi metonímia megvalósulásának tekintik (l. Radden–Kövecses 1999: 40, Kövecses–Benczes 2010: 71). A fogalmi metonímia a sztenderd értelmezés szerint egy olyan kognitív művelet, amelynek során egy fogalmi tartomány valamely része közvetítő fogalomként mentális hozzáférést biztosít a fogalmi tartomány egy másik részéhez, a célfogalomhoz, oly módon, hogy a közvetítő fogalom a figyelem hátterébe, míg a célfogalom a figyelem előterébe kerül (vö. Lakoff–Johnson 1980, Radden–Kövecses 1999, Panther–Thornburg 2007). A metonímia ezen felfogása alapján a (12) mondatban szereplő NAPÓLEON, mint a fogalmi tartomány egyik része biztosít mentális hozzáférést a fogalmi tartomány másik részéhez, a HADSEREGHEZ, oly módon, hogy a metonimikus művelet során NAPÓLEON, mint közvetítő fogalom a figyelem hátterébe, míg a Napóleonon keresztül elért hadsereg fogalma célfogalomként a figyelem előterébe kerül. Ez a felfogás igaz lehet számos metonimikus megnyilatkozás esetében, ám a (12), illetve az alábbi (13) típusú mondatokban a metonimikus értelmezés ellenére a hadsereget, kormányzatot vagy államot irányító történelmi személyiség továbbra is a figyelem előterében marad, azt nem „váltja le” egy kicserélési művelettel a metonímia célfogalma. Vagyis nem csupán azért mondunk *Napóleont*, hogy az metonímiaként hozzáférést biztosítson NAPÓLEON HADSEREGÉHEZ, hanem azért is, mert Napóleon kitüntetett szerepét akarjuk hangsúlyozni.

Az alábbi példákban szereplő félkövérrel kiemelt igék mind olyan kiterjesztett jelentésű változatoknak tekinthetők, amelyeknek legalább egy sematikus figurája SZUBJEKTUMKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT specifikál, ezen sematikus figurákat azonban nem EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT profiláló főnevek dolgozzák ki, hanem TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉGET profiláló főnevek terjesztik ki:

- (13a) II. Mohamed 1456-ban már Magyarország déli kapuját, Nándorfehérvárt **ostromolta**, innen azonban Hunyadi János **visszaverte** (Száray–Szász 2005: 89).
- (13b) Napóleon Bécs elfoglalása után Austerlitznél, a háború egyik legvéresebb csatájában, **legyőzte** az egyesített osztrák-orosz sereget (Száray 2006: 81).
- (13c) Theodosius császár **kiegyezett** a gótokkal, s **elismerte** őket szövetségesnek (Száray 2004: 153).

Érdekes a (13c) mondat, ahol a két ige esetében nem dönthető el egyértelműen, hogy az EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT specifikáló változat vagy pedig a SZEMÉLYT specifikáló változat jelenik meg. Vagyis a mondatot értelmezhetjük úgy is, mint amelyben az igék kiterjesztett jelentésű, úgyszintén konvencionalizálódott változatának ABSZTRAKT RENDSZERT specifikáló sematikus figuráit terjeszti ki a *Theodosius* tulajdonnév, de úgy is értelmezhetnénk, mint amelyben a tulajdonnév az igék hétköznapi jelentésének SZEMÉLYT specifikáló sematikus figuráit dolgozza ki. Ennek oka az, hogy a *kiegyezik* és az *elismer* igék által konceptualizált történelmi események sokkal inkább felfoghatók egy konkrét személy egyéni cselekedeteként, mint a *legyőz*, *megtámad*, *ostromol* vagy *visszaver* igék által konceptualizált történelmi események. Az ilyen jellegű konstrukciókat éppen ezért úgy tekintem, mint amelyekben az ige mind a két, a SZEMÉLYT specifikáló és az ABSZTRAKT RENDSZERT specifikáló szemantikai szerkezetével is részt vesz. A két szemantikai szerkezet párhuzamos aktiválódásának az ellentmondásosságra csupán azt az ellentmondást tükrözi, amelyet bárki érezhet, amikor egy adott történelmi eseménysor kapcsán megpróbál választ kapni arra, hogy pontosan ki, kik vagy mi miatt került sor az adott eseményekre. A történeti narratívákban megjelenő történelmi személyiség + ige konstrukcióknak a nagy részében, ha eltérő mértékben is, de az igének egyszerre aktiválódik a személyt specifikáló és az absztrakt rendszert specifikáló szemantikai szerkezete. Az alábbi mondatok is ezt példázzák:

- (13d) A tavaszi hadjárat magyar sikerei ugyanakkor arról **győzték meg** Ferenc Józsefet, hogy Birodalmának ereje kevés a magyar forradalom és szabadságharc leverésére (Helméczy 1999: 92).
- (13e) Az események fordulatot idéztek elő a nyugati, különösen a brit politikában: Chamberlain ettől kezdve nem **bízott** Hitlerben (Dupcsik–Répárszky 2007: 123).

2. A történelem szereplőinek megkonstruálását motiváló sémák

A szereplők megkonstruálásának a módjai korántsem véletlenszerű, hanem ezt különféle sémák befolyásolják, motiválják. A tanulmány 2. felében azon sémákat mutatom be, amelyek meghatározó szerepet játszanak abban, hogy a történelem egy adott szereplője a szöveg egy adott pontján milyen módon konstruálódjon meg. Ahogyan arra már utaltam, a sémák a korábbi nyelvi megnyilatkozásokból elvonatkoztatott szimbolikus, vagyis jelentéssel bíró mintázatok, amelyeknek elvontsága (azaz sematikusága) különböző mértékű lehet (vö. Langacker 2008: 215–27). A sémák a nyelvi produkciót eltérő hatókörrel motiváló, különböző erősségű elméleti mintázatokként működnek. Egy nyelvi megnyilatkozást több séma is motiválhat. Az egyes nyelvi megnyilatkozások eltérhetnek az őket támogató sémák prototipikus megvalósulásaitól, vagyis a sémák – szemben a generatív grammatika szabályaival – nem foghatóak fel olyan algoritmusokként, amelyek lehetővé teszik jól és rosszul formált mondatok elkülönítését.

2.1. Az ágensként és páciensként megjelenő szereplők tagmondatbeli megkonstruálása a szöveg mikroszintjén

A szereplők tagmondatbeli megkonstruálását (profilálását) nagyban befolyásolja az adott szereplőt megnevező főnév/főnévi szerkezet tematikus szerepe. A tematikus szerepeket Langacker olyan fogalmi archetípusoknak tekinti, amelyek a mondatban szereplő ige vagy igei szerkezet által kifejezett események tipikus résztvevőivel azonosíthatók (Langacker 2008: 355–6). Az igeik által konceptualizált prototipikus események energiaátvitelként értelmezhetők. Az események egyes résztvevőinek a tematikus szerepe szorosan összefügg azzal, hogy az adott résztvevő az energiaátviteli folyamat mely pontján található. Az energia kiinduló forrása általában az ige elsődleges sematikus figuráját kidolgozó ágens (a mondatban többnyire alany), a végpontja pedig általában az ige másodlagos sematikus figuráját kidolgozó páciens (a mondatban többnyire tárgy vagy határozó). Az ágens tehát egy olyan individuum, „aki szándékosan kezdeményez és hajt végre egy cselekvést, általában valamilyen fizikai, más entitásokra ható cselekvést” (Langacker 2008: 356).⁹ Ezzel szemben a páciens az energiaátvitel végpontja, azaz többnyire egy olyan tárgy, amely valamilyen belső állapotváltozáson megy keresztül (pl. eltörik). Ahogy arról korábban szó esett, a szakirodalom az ágens és a páciens mellett további tematikus szerepeket is megkülönböztet, én azonban Dowty (1991) elgondolását követve az ágenst és a pácienset olyan prototipikus kategóriákként (protoszerepekként) értelmezem, amelyekre visszavezethető az összes többi tematikus szerep (l. még Kiefer 2007: 216–9). Például egy kétvonzatos tranzitív konstrukcióban a cselekvésláncban az energia kiinduló forrását adó vagy a cselekvésláncban az ahhoz közelebb lévő szereplő mindig ágensnek, az energia kiinduló forrásától a cselekvésláncban távolabb lévő szereplő pedig mindig páciensnek minősül a tematikus szerepek itt követett megközelítésében.

Az igeik vagy igei szerkezetek egyes vonzatainak a tematikus szerepe nem csupán azok grammatikai viselkedését (vö. Komlósy 1992: 358–63), hanem a vonzatként megjelenő fogalom megkonstruálásának a módját is jelentősen befolyásolhatja. A történeti tárgyú szövegek szereplőinek a megkonstruálására vonatkozóan az ágens és a páciens fentebb jelzett prototipikus tulajdonságai alapján a következő hipotetikus séma fogalmazható meg abban az esetben, ha a szereplőket

⁹ “An agent is an individual who willfully initiates and carries out an action, typically a physical action affecting other entities” (Langacker 2008: 356).

konceptualizáló főnevek a hétköznapi narratív használatból kiterjesztett, sematikus figuráikban SZUBJEKTUMKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT (is) specifikáló igék vagy igei szerkezetek vonzataiként jelennek meg:

- (14a) A történelem azon szereplője, amely egy tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként jelenik meg, konkrétan, emberszerűbben konceptualizálódik, mint az a szereplő, amely ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként jelenik meg.

A (14a) hipotetikus séma világosabbá tételéhez érdemes röviden visszatérni a történelem szereplőjéhez tartozó fogalmi alap kérdéséhez. A 1.2. rész végén azt a konklúziót vontam le, hogy a történelem tipikus szereplőinek a fogalmi alapja egymáshoz rész-egész viszonyok mentén kapcsolódó fogalmi tartományokból tevődik össze. Ezen fogalmi tartományok nagyvonalakban a következők: TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG, HADSEREG/KORMÁNYZAT, NÉP, ÁLLAM. Látható tehát, hogy a fogalmi tartományok felírhatók egy olyan skála mentén, amely a konkrétan, emberszerűbb entitástól, azaz a történelmi személyiségtől halad az egyre elvontabb és egyre kevésbé emberszerű entitások felé oly módon, hogy a skála egy adott entitása mindig része az utána következő entitásnak. A szereplők fogalmi alapjának e belső szerveződését figyelembe véve a (14a) hipotetikus séma a következőképpen fogalmazható át:

- (14b) Egy tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi tartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi tartományt profilál, mint az ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő.

A (14) hipotetikus sémát az ágens és a páciens fentebb jelzett prototipikus tulajdonságai alapján fogalmaztam meg, vagyis hogy az ágens prototipikusan saját akarattal rendelkező emberi lény, míg a páciens valamilyen tárgy. Amennyiben tehát két történelmi szereplő egy ige által kifejezett esemény kapcsán interakcióba kerül egymással, akkor a hipotézisként feltett séma alapján az ágensként megjelenő szereplőnek általában konkrétan, emberszerűbben kellene konceptualizálnia (azaz fogalmi alapjának a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉGHÉZ konceptuálisan közelebb álló fogalmi tartományát profilálja), mint a páciensként megjelenő szereplőnek. Az alábbi megnyilatkozások közül tehát a (15a) megfelelne, míg a (15b) nem felelne meg a (14) sémának.

- (15a) III. Edward megtámadta a franciákat.
(15b) Az angolok megtámadták VI. Fülöpöt.

A hipotézisként megfogalmazott séma létének igazolása érdekében elvégeztem egy kvantitatív vizsgálatot. A vizsgálatban tíz, a történelemtől szóló narratívákban tipikusan megjelenő ige, illetve igei szerkezet vonzatainak a profilálását néztem meg A magyar nyelv nagyszótárának korpuszához tartozó, a Rubicon folyóirat 1990 és 2000 között megjelent számait tartalmazó CD-je alapján.¹⁰ A tíz igéből, illetve igei szerkezetből kettőnek (*békét köt, szövetséget köt*) a sematikus figurái nem ágenst és páciens, hanem két ágens szerepű vonzatot specifikálnak. Hipotézisem az volt, hogy ezekben az esetekben a történelem azon szereplője, amely elsődleges figuraként jelenik meg, konkrétan konceptualizálódik, azaz a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi tartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi tartományt profilál, mint a másodlagos figuraként megjelenő történelmi szereplő. Vagyis két ágens szerepű vonzattal rendelkező igék, illetve igei szerkezetek esetében az elsődleges és másodlagos figura konceptualizálásában hasonló megoszlást feltételeztem, mint a prototipikus tranzitív igék ágens és páciens szerepű vonzatainak a konceptualizálásában. A tíz vizsgált ige, illetve igei szerkezet a következő:

¹⁰ A Rubiconból idézett példák hivatkozását A magyar nyelv nagyszótárában alkalmazott eljárás szerint adtam meg.

1. ^a békét köt _{b-vel}
2. ^a hadat üzen _{b-nek}
3. ^a kiszorítja _{b-t (földrajzilag behatárolható területről)}
4. ^a legyőzi _{b-t}
5. ^a megtámadja _{b-t}
6. ^a segítséget kér _{b-től}
7. ^a szövetséget köt _{b-vel}
8. ^a vereséget mér _{b-re}
9. ^a visszaszorítja _{b-t}
10. ^a visszaveri _{b-t}

(a = szubjektumként felfogott, emberekből álló absztrakt rendszer, b = szubjektumént felfogott, emberekből álló absztrakt rendszer)

A vizsgálatba a tíz igének csak azon, a hétköznapi narratív használatból kiterjesztett, sematikus figuráiban SZUBJEKTUMKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT (is) specifikáló változatait vettem bele, amelyeknek a sematikus figuráit az 1.2. részben bemutatott, a történeti tárgyú narratívákban konvencionálizálódott metonimikusan szerveződő fogalmi alapok valamely profilált fogalmi tartománya dolgozza ki. Vagyis míg az alábbi, (16a) mondatban szereplő *megtámad* ige vonzatai nem alkották a vizsgálat anyagát – hiszen a konstrukcióban az ige a hétköznapi jelentésében szerepel, addig a (16b), a (16c) és a (16d) mondatban szereplő igék vonzatai részét képezték a vizsgálatnak, hiszen a konstrukcióban az igék sematikus figurái SZUBJEKTUMKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT (is) specifikálnak, amelyeket a történeti tárgyú narratívákban konvencionálizálódott, metonimikus viszonyok mentén felépülő fogalmi alapok valamely profilált fogalmi tartománya dolgoz ki. Ugyanakkor a (16e) és a (16f) mondatban szereplő *békét köt* és *megtámad* igei szerkezet, illetve ige vonzatai nem alkották a vizsgálat részét, hiszen a (16e) esetében a másodlagos sematikus figura (*katolikus egyház*), a (16f) esetében pedig az ágens (*rablőhordák*) nem tekinthető a történeti tárgyú narratívákban konvencionálizálódott metonimikusan szerveződő fogalmi alapok valamely fogalmi tartományának.

- (16a) Egy **nyugalmazott gárdakapitány** támadta meg őt az egyik bécsi parkban (1992 Vég Gábor CD17).
- (16b) [...] **Simeon** bolgár uralkodó megtámadta a **bizánciakat** (1996 Harmatta János CD17).
- (16c) **Japán** azonban az **Egyesült Államokat** támadta meg (1995 Ormos Mária CD17).
- (16d) **Dembinski** szétszórt, felfejlődésben levő **hadosztályait** az **osztrákok** Kápolnánál megtámadták (1999 Katona Tamás CD17).
- (16e) **[N]apóleon** békét kötött a **katolikus egyházzal** (2000 Hahner Péter CD17).
- (16f) **I. Frigyes** és **seregét** a veronai sziklahasadékban **rablőhordák** azzal fenyegették meg, hogy megtámadják, amennyiben nem fizetnek nekik váltságdíjat (2000 Soós István CD17).

A vizsgálat eredményeit az alábbi 1. táblázatban tüntettem fel.¹¹ A táblázat második oszlopa azon előfordulások számát mutatja, amelyekben az ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzata konkrétan, emberszerűbben profilálódik, mint a páciens szerepű vonzat (mint például a (16b)). A harmadik oszlop azon előfordulások számát mutatja, amelyekben az ige vagy igei szerkezet ágens és páciens szerepű vonzatának az elvontsága megegyezik (ilyen a (16c)). A negyedik oszlop azon előfordulások számát mutatja, amelyekben nem az ágens, hanem az ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzata profilálódik konkrétan, emberszerűbben (mint például a (16d)). Ha az ige vagy igei szerkezet ágens és páciens szerepű vonzatai olyan referenciapont-szerkezetek, amelyekben a célfogalmak elvontsági foka megegyezik, de a referenciapontként funkcionáló fogalmak elvontsága különböző, akkor a két vonzatot eltérő elvontsági szinten megkonstruálódó szereplőmegneve-

¹¹ A vizsgálatba nem vettem bele az igenévi adatokat, valamint a történeti forrásokból, illetve más szerzőktől idézett szövegrészekben előforduló adatokat.

zéseknek tekintetem. Például a (16g) mondatban a *vereséget mér* igei szerkezet vonzatszerkezete a második oszlopba sorolódik, vagyis úgy tekintem a konstrukciót, mint amelyben az ágens konkrétan konstruálódik meg, mint a páciens.

(16g) Szentgotthárdnál a **császári csapatok** hatalmas vereséget mértek a **törökök** Bécset fenyegető **seregére** (1995 Tóth István György CD17).

A táblázat alsó két sorában tüntettem fel a nem prototipikus, két ágenssel rendelkező *békét köt és szövetséget köt* igei szerkezetet. A második oszlopban az elsődleges figura konkrétan, a harmadik oszlopban a két figura egyenlő elvontsági szintű, a negyedik oszlopban pedig a másodlagos figura konkrétan konceptualizálásával megjelenő szerkezetek számát tüntettem fel.

1. táblázat

Ige	Ágens a konkrétan	Ágens = páciens	Páciens a konkrétan
<i>hadat üzen</i>	9	34	3
<i>kiszorít</i>	4	4	0
<i>legyőz</i>	35	44	8
<i>megtámad</i>	21	31	4
<i>segítséget kér (!)</i>	2	1	3
<i>vereséget mér</i>	21	8	4
<i>visszaszorít</i>	1	3	1
<i>visszaver</i>	4	2	0
	Elsődleges figura a konkrétan	Elsődleges figura = másodlagos figura	Másodlagos figura a konkrétan
<i>békét köt</i>	8	21	1
<i>szövetséget köt</i>	7	16	1

Az 1. táblázatban feltüntetett eredmények alapján az ágens és a páciens konceptualizálásának hipotézisként megfogalmazott (14) sémája módosításra szorul. Az eredmények annyiban igazolják a hipotézist, hogy a páciensnek az ágensnél konkrétan, emberszerűbb profilálása kifejezetten ritka, ugyanakkor a táblázatból látható, hogy az ágens és a páciens megegyező elvontsági szintű profilálása kifejezetten gyakori. Érdekes a *segítséget kér* igei szerkezet, amelynek az esetében a legtöbb adatot a páciens konkrétan profilálására találtam. Ez szembe megy a többi igénél megfigyelhető tendenciával. A *segítséget kér* igei szerkezet rendhagyó mintázata összefügghet annak sajátos jelentésszerkezetével, vagyis hogy az ágens szerepben megjelenő entitás általában egy nála erősebb, azaz nagyobb ágenciapotenciállal rendelkező entitástól kér segítséget. Ugyanakkor a kevés adat miatt nem érdemes komolyabb következtetéseket levonni ezen igei szerkezet vonzatszerkezetére vonatkozóan.

A kvantitatív vizsgálat alapján – a korábban feltételezett (14) sémát felülvizsgálva – a mindkét sematikus figurájában SZUBJEKTUMKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT (is) specifikáló tranzitív igék, illetve igei szerkezetek vonzatainak a konceptualizálását motiváló séma a következő:

(17a) A történelem azon szereplője, amely egy tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként jelenik meg, nem konceptualizálódik konkrétan, emberszerűbben, mint az a szereplő, amely ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként jelenik meg.

A szereplők fogalmi alapjának a belső, metonimikus szerveződését figyelembe véve a (17a) séma a következőképpen fogalmazható át:

- (17b) Egy tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő nem profilál a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi tartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi tartományt, mint az ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő.

A (17) séma lényegében azt mondja ki, hogy az ágens és a páciens profilálása alapbeállításban nem megy szembe a tranzitív igék által kifejezett energiaátvitel prototipikus megvalósulásával, vagyis az energiaátvitel kiinduló forrásaként megjelenő ágens nem lesz elvontabb, azaz kevésbé emberszerű, mint az energiaátvitel végpontjaként megjelenő páciens. A séma ezen változatában tehát az ágens és a páciens megegyező elvontsági szinten történő profilálása is a séma megvalósulásának (instanciációjának) tekinthető, és csupán abban az esetben beszélhetünk a sémától való eltérésről, ha a páciens profilálódik konkrétabban, emberszerűbben. Ugyanakkor a sémától való eltérés – vagyis a tagmondatban a páciens konkrétabb, emberszerűbb profilálása – sok esetben megmagyarázható egy másik sémának a közbelépésével. A későbbiekben részletesen bemutatom, hogy a történet világában megjelenő középponti és partikuláris szereplőknek a konceptualizálását motiváló, mezoszintű hatókörrel működő séma hogyan írhatja felül az ágens és a páciens profilálását motiváló mikroszintű sémát.

A két ágens szerepű vonzattal rendelkező *békét köt* és *szövetséget köt* igék esetében a másodlagos figura konkrétabban megvalósuló konceptualizálása kifejezetten ritka, ugyanakkor a két figura megegyező elvontsági szinten történő konceptualizálása kiugróan nagy arányban fordul elő. Ennek következtében a (17) sémához hasonlóan ebben az esetben is egy olyan sémát kell feltételeznünk, miszerint a két ágenssel rendelkező igei konstrukciók másodlagos figurájaként megjelenő szereplő nem konceptualizálódik konkrétabban, emberszerűbben, mint az elsődleges figuraként megjelenő szereplő. Bár ebben az esetben az ige mindkét sematikus figuráját kidolgozó szereplője ágensnek tekinthető, a séma motivációja mégis hasonló lehet a (17) sémához: az elsődleges figuraként megjelenő, a figyelem előterében álló szereplőre úgy tekintünk, mint a két ágensből a nagyobb aktivitású, kezdeményező szereplőre, ezért az nem konceptualizálódik elvontabban, azaz kevésbé emberszerűen, mint a másodlagos figura.

Érdeemes megjegyezni, hogy a *békét köt*, a *hadat üzen* és a *szövetséget köt* igei szerkezetek esetében az ágens és a páciens megegyező elvontsági szinten megvalósuló profilálásának kiugróan nagy számában fontos szerepet játszhat az, hogy a békekötés, a hadüzenet és a szövetségkötés olyan események, amelyek a diplomácia és a nemzetközi jog gyakorlatában általában jogilag egyenlő státuszú felek (például államok) között valósulnak meg.

Az alábbiakban néhány példa alapján érzékeltetem, hogy a (17) séma hogyan motiválja a történelem szereplőinek a megkonstruálását:

- (18a) Fia, **Köprülü Ahmed nagyvezír** 1663–64-ben sikeres hadjáratot indíthatott a **királyi Magyarország** ellen, de győzelmei már nem a valós erőviszonyokat fejezték ki. A **Habsburgok** nyugati lekötöttségük miatt nem fordultak az **oszmánok** ellen (Száray–Szász 2005: 185).
- (18b) **I. Frigyes** a (1152–1190) jövedelmei növelése érdekében elrendelte a gazdag itáliai városok birodalmi adóztatását. Függetlenségüket megsértve élükre saját embereit nevezte ki, s beleszólt a pápaválasztásba is. Így egy táborba tömöríthette a **pápaságot** és a lombardiai városokat. **III. Sándor** (1159–1181) **pápa** és a vele szövetségre lépő **lombardiai városok** (Lombard Liga) egyesült ereje 1176-ban Legnanónál legyőzte a **császár lovagjait** (Száray–Szász 2005: 9–10).
- (18c) A nehéz helyzetben a tehetséges **Károly dauphin** lett úrrá, leverte a parasztok és a párizsiak felkelését, majd békét kötött **III. Edwarddal** (1360). A **franciák** hatalmas hadisarcot fizettek (3 millió arany), *jelentős területeket engedtek át az angoloknak*, Edward viszont lemondott a trónigényéről (Száray–Szász 2005: 73).

A (18a) szövegrész első tagmondatában a török fél (*Köprülü Ahmed nagyvezír*) ágens szerepben jelenik meg, éppen ezért emberszerűbben profilálódik, mint a páciens szerepben megjelenő szereplő (*királyi Magyarország*). A harmadik tagmondatban viszont a török fél páciens szerepbe kerül, így konceptualizációja (*oszmánok*) a (17) sémának megfelelően absztraktabbá válik, mint az ágensként megjelenő szereplőé (*Habsburgok*). A (18b) szövegrész harmadik mondatában a (17) sémának megfelelően a páciensként megjelenő szereplők (*pápaság, lombardiai városok*) absztraktabban profilálódnak, mint az ágensként megjelenő szereplő (*I. Frigyes*), amelyre az igeragozás zéró anaforaként utal. Ezzel szemben a következő mondatban a pápai oldal kerül ágens szerepbe és a császári páciens szerepbe, ennek következtében az előző mondatról eltérően a pápai fél (*III. Sándor pápa*) konkrétabban profilálódik, mint a császári oldal (*a császár lovagjai*). A (18c) szövegrész első mondatában a félkövérrel kiemelt, egyaránt ágensként megjelenő elsődleges és másodlagos figura elvontsági szintje megegyezik, ez a mondat tehát megfelel az egyaránt ágens szerepű elsődleges és másodlagos figura konceptualizálása kapcsán megállapított sémának. Ugyanakkor a dőlt betűvel szedett tagmondatban az ágensként megjelenő francia fél absztraktabb, kevésbé emberszerű profilálása a (17) sémának megfelelően együtt jár az immár páciensként megjelenő angol fél absztraktabb, kevésbé emberszerű profilálásával.

2.2. Az elbeszélte világ középponti és partikulárisabb szereplőinek a megkonstruálása a szöveg mezoszintjén

A tematikus szerepekkel összefüggő mikroszintű séma mellett a szereplők megkonstruálását jelentősen befolyásolja egy a történetben reprezentált világ középponti és partikulárisabb szereplőinek a konceptualizálását motiváló mezoszintű séma is, amely adott esetben felülírhatja a tagmondat hatókörén belül érvényesülő mikroszintű sémát.

Tátrai (2011: 171–89) a történet világának három szféráját különíti el: a történet fizikai világát, a történet társas világát és a történet mentális világát. „Az elbeszélte események térbeli és időbeli viszonyainak a feldolgozása eredményezi a történet fizikai világának a létrejöttét” (Tátrai 2011: 179), amely szorosan összefügg a történet társas világával, hiszen „a szereplők nem egyszerűen csak a történet terében és idejében megjelenő fizikai entitások, hanem egy társas viszonyrendszernek is a részesei” (Tátrai 2011: 183). A történetben a fizikai és a társas világ mellett az egyes szereplők gondolatai, érzései, cselekvéseik belső motivációi is reprezentálódnak. A történetmondó a szereplők belső történéseinek a megjelenítésével alkotja meg a történet mentális világát. A narratív szövegek fizikai, társas és mentális világa sokféle aspektusból vizsgálható, a jelen kutatás szempontjából azonban csupán azon egyszerű sajátosságuk hangsúlyozandó, hogy egy elbeszélés mezoszintű szövegegységében (nagyjából egy bekezdés) bizonyos szereplők mint cselekvő és mentális ágensek főszereplőkként a történet adott szakaszában reprezentálódó fizikai, társas és mentális világ középpontjában állnak, míg más szereplők mellékszereplőként kevésbé fontosak, periférikusabbak. A politikatörténetre koncentrált elbeszélésekben is jellemző módon bizonyos szereplők tevékenysége, illetve mentális állapotai állnak a középpontban, míg más szereplők kevésbé fontos, illetve teljesen partikuláris szereplőkként tűnnek fel (vö. Tóth–Vincze–László 2006, Vincze–László 2010). A történetben reprezentálódó fizikai, társas és mentális világgal összefüggésben a következő séma működését feltételezem mezoszintű (nagyjából egy bekezdésnyi) hatókörrel:

- (19a) A történeti tárgyú elbeszélés mezoszintű szövegegységében reprezentált fizikai, társas és mentális világ középponti szereplője konkrétabban, emberszerűbben konceptualizálódik, mint a többi, periférikusabb szereplő.

Ez a séma a következőképpen fogalmazható át a szereplők fogalmi alapjának belső, metonimikusan szerveződő felépítését figyelembe véve:

- (19b) A történeti tárgyú elbeszélés mezoszintű szövegegységében reprezentált fizikai, társas és mentális világ középponti szereplője a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi tartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi tartományt profilál, mint a többi, periférikusabb szereplő.

A (19) sémát a következő tényezők motiválják:

1. Az egyes szereplők konkrétabb, emberszerűbb megkonstruálásához hozzátartozik az erőteljesebb specifikáció és kidolgozottság. A perceptuális észlelésben és a nyelvi reprezentációban is a figyelem középpontjában álló entitások specifikáltabban, részletesebben, kidolgozottabban jelennek meg, mint a figyelem háttérében álló entitások.
2. Az elbeszélés középponti szereplője általában az a szereplő, akinek a tevékenységét, gondolatait, szándékait, vélelmait, vágyait, érzelmeit, motivációit stb. leginkább meg akarjuk ismerni. Egy emberként, illetve kevésbé absztrakt rendszerként megkonstruált szereplőnek a tevékenységét, illetve a mentális állapotait könnyebb modellálni, mint egy nagymértékben absztrakt szereplőét, hiszen egy emberként vagy egy kevésbé absztrakt rendszerként megjelenő szereplőhöz természetesebben lehet cselekvéseket, gondolatokat, érzelmeket, szándékokat rendelni (például a *Napóleon megjíedt* és a *Franciaország megjíedt* megnyilatkozásokból a másodikik nem hangzik túl természetesen).
3. Egy emberszerűbben, kevésbé absztraktn megkonstruált szereplővel olvasóként, illetve a történelem értelmezőjeként könnyebben tudunk azonosulni, mint egy nagymértékben absztraktn megkonstruált szereplővel.
4. A középpontosság szempontjához szorosan kapcsolódik a nézőpontviszonyok kérdése. A történeti narratívában reprezentálódó fizikai, társas és mentális világ ugyanis bizonyos mértékben mindig a középponti szereplő(k) nézőpontjából konstruálódik meg. Vagyis a partikulárisabb szereplők a középponti szereplő(k) külső nézőpontjából jelennek meg, amelynek következtében a partikuláris szereplők belső szerveződése elhalványul, háttérbe szorul. (Például a magyar fél mint középponti szereplő nézőpontjából a török vagy a lengyel fél belső szerveződése – a vezetői pozícióban lévő történelmi személyiségek, a történelmi személyiség által irányított kormányzat vagy hadsereg – háttérbe szorul.)

Az egyes szereplők konkrétabb vagy absztraktabb megkonstruálása nem csupán a történet fizikai, társas és mentális viszonyrendszerének a leképezése, hiszen részben maga az emberszerűbb, konkrétabb megkonstruálása egy szereplőnek fogja az adott szereplőt középpontiként, a narratívában fontosabbnak feltüntetni, míg a kevésbé emberszerű, absztraktabb megkonstruálás fog egy adott szereplőt mellékszereplőként, kevésbé fontosként megjeleníteni. Ennek oka az, hogy az emberek ontológiai szalienciája nagyobb, mint az absztrakt entitásoké (Schmid 2007: 132). Az ontológiai szaliencia fogalmának alapja az az elgondolás, hogy bizonyos entitások a természetükkel fogva feltűnőbbek (szaliensebbek), a figyelmet jobban felkeltik, mint más entitások. Az ontológiailag szaliensebb entitások (pl. egy történelmi személyiség) fogalmai pedig nagyobb eséllyel kerülnek a konceptualizáló figyelmének az előterébe (például egy történelemről szóló elbeszélő szöveg olvasása során), mint az ontológiailag kevésbé szaliens entitások (pl. egy állam) fogalmi (Schmid 2007: 120).

Az alábbiakban néhány példán keresztül mutatom be a séma működését. Hangsúlyozandó, hogy a történet középponti és partikulárisabb szereplőinek a megkonstruálását motiváló mezoszintű séma sohasem jelenik meg elszigetelt módon, hiszen mindig figyelembe kell venni az ágens és a páciens tematikus szerepekkel összefüggő, főtebb már részletesen kifejtett mikroszintű sémát.

(20a) A **törökök** elfoglalták Sziszek, Veszprém várait. Válaszul **Pálffy Miklós** Nógrádban indított támadást (Száray–Szász 2005: 193).

(20b) A **törököt** kudarcai, a **Habsburgokat** a kimerülés és a nyugaton várható újabb nagy háború készítette a megegyezésre (Száray–Szász 2005: 210).

A (20a) két tagmondatos megnyilatkozásban a **törökök** és **Pálffy Miklós** egyaránt ágens szerepben van, a két szereplő azonban mégsem ugyanazon az absztrakciós szinten konceptualizálódik. A **törökök** főnév ugyanis nagymértékben absztraktn profilálja a török oldalt, szemben a **Pálffy Miklós** tulajdonnévvel. Ez az eltérés a két szereplő megkonstruálása között azzal magyarázható, hogy a történet világának a reprezentálása során a megnyilatkozás a magyar oldalt állítja a figyelem előterébe, vagyis a magyar fél a középponti szereplő. A (20b) megnyilatkozásban a két szereplő, a **török** és a **Habsburgok** egyaránt páciens szerepben van. A két szereplő azonban itt sem ugyanazon

az absztrakciós szinten profilálódik, mivel a *Habsburgok* megnevezés konkrétabb, emberszerűbb konceptualizáció, mint a *török* megnevezés. A szereplők eltérő megkonstruálása ebben az esetben is azzal magyarázható, hogy a megnyilatkozás a *Habsburgok* által reprezentált oldalt állítja a történet világának a középpontjába. Az alábbi, a (20a) és a (20b) átalakításával létrehozott mondatok jól mutatják, hogy a történet világa a török fél perspektívájából is megkonstruálható, oly módon, hogy a figyelem előterébe, a történet világának a középpontjába a török fél kerüljön.

- (21a) **III. Murád csapatai** elfoglalták Sziszek és Veszprém várát. Válaszul a **magyarok** Nógrádban indítottak támadást.
- (21b) **II. Musztafát** kudarcai, a **Habsburgokat** a kimerülés és a nyugaton várható újabb nagy háború készítette a megegyezésre.
- (21c) **II. Musztafát** kudarcai, a **keresztényeket** a kimerülés és a nyugaton várható újabb nagy háború készítette a megegyezésre.

Az ágens és a páciens konceptualizálását, illetve két ágenssel rendelkező igék esetén az elsődleges és másodlagos figura konceptualizálását motiváló mikroszintű séma és a történet középponti és partikulárisabb szereplőinek a megkonstruálását motiváló mezoszintű séma összjátéka különféle módokon juthat érvényre, attól függően, hogy erősítik egymást, vagy szembemegy egyik a másikkal. Az alábbi (22) szövegrészekben a két séma kölcsönösen megerősíti egymást.

- (22a) A **török** sem kezdeményezett támadásokat, állóháború alakult ki. **Mátyás** az 1470-es években a **törököt** többször átengedte ellenfele, **III. Frigyes** osztrák tartományai felé. 1474-ben a felbátorodott **török** Váradig *benyomult* az országba, és rabok tömegével hagyta el azt. Ugyanebben az évben új várat épített Szabácsnál a Száva mocsarában. A közvélemény nyomására **Mátyásnak** válaszolnia kellett erre a lépésre. Ezért 1475 őszén, hogy ne találkozhasson a **sultáni főerőkkel**, zsoldosaival és a hagyományos magyar haderővel elfoglalta a jelentéktelen várat. Gondja volt arra, hogy híre keljen a **török** ellenes megmozdulásának (Száray–Szász 2005: 114–5).

A (22a) szövegrészletben a félkövérral kiemelt szereplők megkonstruálása egyértelműen mutatja, hogy a történet világának a középpontjában a legkonkrétabban, legemberszerűbben megjelenő, a *Mátyás* megnevezéssel konceptualizált magyar fél áll, amelyhez képest a nagymértékben absztrakt konceptualizációkkal megjelenített török fél háttérbe kerül. A török hadsereg mozgására vonatkozó, dőlttel szedett *benyomult* deiktikus ige a történet fizikai világának a magyar fél, vagyis Mátyás király (és persze a magyar szerző, illetve olvasók) nézőpontjából történő feldolgozását mutatja. A középponti és partikulárisabb szereplőknek a megkonstruálását motiváló sémát a második mondatban megerősíti az ágens és a páciens konceptualizálását, a hatodik mondatban pedig az elsődleges és másodlagos figura konceptualizálását motiváló séma. A szövegrészletben egy referenciapont-szerkezet részeként a *III. Frigyes* tulajdonnév is megjelenik, amelynek következtében a Habsburg-fél központibb szereplőként konstruálódik meg, mint a török fél.

- (22b) Kiváló képességű hadvezér került a pun seregek élére, Hannibál, aki Róma esküdt ellensége volt, családja már egy sor hadvezért adott hazájának. (A punok hispániai térhódítása nagyrészt tehetséges apjának, Hamilkar Barkasnak az érdeme.) Hannibál váratlanul **akart** Itáliára törni, ezért a hosszabb szárazföldi utat választotta. Elindult hatalmas seregével, harci elefántjaival Hispániából, átkelt a Pireneusokon, majd az Alpokon. Hadseregének jelentős része odaveszett az úttalan utakon való menetelésben, de a Pó alföldjére **kiérve**, a Rómával ellenséges gallokból feltölthette csapatait.

A megzavart rómaiak nem tudták erejüket egyesíteni, így Hannibál seregeiket külön-külön verte tönkre. Cannae-nál teljesen bekerített és megsemmisített egy római hadsereget (Kr. e. 216). Ám Hannibál lassan győzelmeinek foglyává vált (Száray 2004: 114).

A (22b) szövegrészletben a *Hannibál* tulajdonnév által emberszerűen konceptualizált fél áll a történet világának a középpontjában. A társas világgal párhuzamosan a történet mentális világában elfog-

lalt középponti helyét mutatja az, hogy Hannibál a harmadik mondatban a félkövérrel szedett *akart* igének köszönhetően mentális ágensként is megjelenik, hiszen az ige a tudatosság szubjektumának az áthelyezése révén expliciten utal Hannibál mentális állapotára (a tudatosság szubjektumának át-helyezéséről l. Tátrai 2011: 186–7, Sanders–Spooren 1997). Az üzgszintén félkövérrel kiemelt *kiérve* deiktikus igenév a történet fizikai világának Hannibál nézőpontjából történő feldolgozását mutatja. A (22b) példában a (22a)-hoz hasonlóan a történet világához kapcsolódó mezoszintű sémát több helyen megerősíti a tematikus szerepekhez köthető mikroszintű séma. A középponti szereplőknek a gyakori egybeesése a tagmondatok ágenseivel mindazonáltal nem meglepő, hiszen a történet középponti szereplője az a szereplő, akinek a cselekvéseire az elbeszélés leginkább koncentrálni fog.

A történet középponti és partikulárisabb szereplőinek a megkonstruálását motiváló mezoszintű és a tematikus szerepekhez kapcsolódó mikroszintű séma nemcsak megerősítheti egymást, hanem a kettő szeme is lehet egymással, amelynek során a mezoszintű séma felülírhatja a mikroszintű sémát. Például az előző fejezetben a Rubicon 1990 és 2000 közötti számaiban vizsgált igék vonzatainak a konceptualizálása nem mindig felelt meg az ágens és a páciens konceptualizálását motiváló sémának. Az ilyen esetekben általában az figyelhető meg, hogy a történet világában a középponti szereplők megkonstruálását motiváló séma felülírta a tematikus szerepekhez köthető sémát. Az alábbiakban erre adok három példát:

- (23a) Február 10-én Kassán találkozott újra Klapka és Görgey, és Schlikre alighanem nehéz napok vártak volna a két magyar hadtest ölelésében, ha nem érkezik meg az új fővezér, Dembinski Henrik gróf altábornagy. A kissé már szenilis és alparancsnokaival szemben örökösén bizalmatlan fővezér nagy ellentámadásra készült, azzal sem törődve, hogy a készülődés ideje alatt Schlik és a cs. kir. fővezér, Windisch-Grätz herceg csapatai egyesülhetnek. Ráadásul a készülődés rosszul sikerült: **Dembinski** szétszórt, felfejlődésben levő **hadosztályait** az **osztrákok** Kápolnánál megtámadták és kétnapos csatában megverték (1999 Katona Tamás CD17).

A (23a) szövegrészlet félkövérrel kiemelt szereplőinek a konceptualizálása nem felel meg a tematikus szerepekre vonatkozóan megállapított mikroszintű sémának, hiszen a referenciapont-szerkezetként megjelenő páciens (*Dembinski hadosztályai*) profilálódik konkrétan, emberszerűbben, nem pedig az ágens (*osztrákok*). Ennek oka az, hogy a szövegrészletben megképződő történetvilág középpontjában nem az ágens szerepbe kerülő fél, hanem a páciens szerepbe kerülő magyar fél áll, vagyis ebben az esetben a történet világához kapcsolódó mezoszintű séma felülírja a tematikus szerepekkel összefüggő mikroszintű sémát.

- (23b) **Crassus, Marcus Licinius:** (Kr. e. 115–53) optimata származású római politikus és hadvezér. Marius ellenfele, Sulla támogatója, az utóbbi által rendezett proscriptiók egyik legfőbb haszonélvezőjeként hatalmas vagyonra tett szert. 72-ben praetorként leverte Spartacus lázadását, 70-ben consultársa Pompeiusnak, aki azonban dicsőségben nemsokára messze túlszárnyalta őt, és így egyre inkább szembekerültek egymással. 60-ban Caesar kibékítette őket egymással, és hárman titkos szövetségre léptek (első triumviratus). 55-ben megint Pompeiusszal viselte a consulságot, és hivatali ideje lejártával Syria provincia helytartóságát választotta, de a remélt kincsek helyett halálát lelte: 53-ban Carrhae mellett a **parthusok** bekerítették és megsemmisítő vereséget mértek **seregére** (1997 Horváth András CD17).

- (23c) Az 1527-ben trónra lépett **Ferdinánd** Szulejmánhoz hasonlóan illúziókat kergetett évtizedeken át. Megválasztása előtt az ország egységének helyreállítását és a török kiűzését ígérte híveinek. Noha abból az egyébként logikus felfogásból indult ki, hogy törvényes magyar uralkodóként joga van a Szent Koronához tartozó valamennyi területre, sohasem rendelkezett az ígéretei beváltásához szükséges eszközökkel. Szapolyai Jánost ugyan képes volt legyőzni, az **oszmánok** azonban tartósan az ország nyugati és északi megyéibe szorították vissza (1998 Fodor Pál CD17).

A (23b) egy Crassus életét röviden összefoglaló szövegrészlet, így nem meglepő, hogy az utolsó tagmondatban nem az ágens szerepben feltűnő parthus fél, hanem a páciens szerepben megjelenő, a [*Crassus*] serege megnevezés által konceptualizált római fél profilálódik konkrétan. A (23c) szövegrészlet legutolsó tagmondatában úgyszintén felülírja a történet világához kapcsolódó mezoszintű séma a tematikus szerepekhez kapcsolódó mikroszintű sémát, hiszen az ágens szerepben álló török fél absztraktabban, kevésbé emberszerűen profilálódik, mint a páciens szerepbe kerülő, a történetrészlet középponti szereplőjének tekinthető, *Ferdinánd* tulajdonnévvel konceptualizálódó Habsburg-fél, amelyre a tagmondat igéje zéró anaforával utal. A szövegrészlet ugyancsak jól példázza azt, hogy az egyes szereplők – különösen a történelmi személyiségeként profilálódó középponti szereplők – sok esetben zéró anaforán keresztül jelennek meg a tagmondatban.

A történelmi tárgyú elbeszélés mezoszintű szövegegységében reprezentált fizikai, társas és mentális világ középponti szereplője általában megfeleltethető az adott szövegegység topikjának, hiszen a topik a figyelem előterében hosszabb ideig álló, a nyelvi interakció résztvevői számára könnyen hozzáférhető, a nyelvileg leképezett eseményben központi szerepű entitás (a topik kognitív nyelvészeti megközelítéséről l. Tolcsvai Nagy 2003, 2010). Ugyanakkor az egyes szereplők különböző absztrakciós szinten megvalósuló profilálása lehetővé teszi, hogy két egyaránt topikpozícióban álló szereplő státusza eltérő módon konstruálódjon meg a történet világában. Ezt láthatjuk például a (22a) szövegrészben, ahol a török és a magyar oldal egyaránt topikpozícióban áll, a két topikpozícióba kerülő szereplő azonban a történet világában eltérő szerepet kap, hiszen a magyar oldal a konkrétan, emberszerűbben megvalósuló profilálás (*Mátyás*) miatt középpontibb szereplőként tűnik fel, mint a nagymértékben absztraktnan profilálódó török oldal (*török, szultáni főerők*).

2.3. A szereplők konceptualizációinak konvencionális mintázatai a szöveg makroszintjén

A történelem bizonyos eseményeinek, eseménysorainak a narratív reprezentációiban a szereplők konceptualizációi konvencionális mintázatokhoz igazodhatnak. Ezen konvencionális mintázatok tulajdonképpen egy adott történelmi eseménysor korábbi narratív reprezentációiból absztrahált sémák, amelyek az adott eseménysorhoz kapcsolódva megjelenő újabb narratívák szereplőinek a megkonstruálását motiválják (diskurzus szintű sémákról vö. Langacker 2008: 478). Horváth (2012)-ben az első és második világháború történelemtankönyvekben megjelenő narratív reprezentációit vizsgáló kvantitatív kutatással igazoltam az egyes történelmi eseménysorok narratív reprezentációihoz kapcsolódó konvencionális mintázatok létét. A vizsgálatból kiderült, hogy a második világháború narratív reprezentációiban jelentősen megnő – különösen a tengelyhatalmak oldalán – a történelmi személyiségek aránya az első világháborúhoz képest.

Természetesen az egyes történelmi események szereplőinek a megkonstruálását motiváló konvencionális sémák nem a tematikus szerepekhez kapcsolódó és a történet fizikai, társas és mentális világához kapcsolódó sémáktól elszigetelten jutnak érvényre. Például feltételezhető, hogy az előző fejezetben bemutatott (22)–(23) szövegrészletekben sok esetben azért kerülnek bizonyos szereplők az adott történelmi eseményt elbeszélő narratíva fizikai, társas és mentális világának a középpontjába és ezért a tagmondatban gyakran ágens szerepbe, mert az adott esemény narratív reprezentációja így konvencionálizálódott a beszélőközösségben.

3. Összegzés

A tanulmány arra tett kísérletet, hogy bemutassa a történelemről szóló elbeszélő szövegek szereplőinek a tipikus megkonstruálási módjait, illetve azon sémákat, amelyek meghatározó szerepet játszanak abban, hogy a történelem egy adott szereplője a szöveg egy adott pontján milyen módon konstruálódjon meg. A tanulmány 1. felében a Langacker-féle kognitív nyelvtan profilálásfogalmát felhasználva bemutattam, hogy a történelem szereplői milyen tipikus módokon konstruálhatók meg. A történelem szereplőinek a megkonstruálási lehetőségeit először a szereplőket megnevező főnevekre, illetve főnévi szerkezetekre koncentrálni vizsgáltam. A szereplőket megnevező főnevek mindig

egy meghatározott fogalmi tartományát profilálják a főnév által előhívott fogalmi alapnak, míg a fogalmi alap többi része háttérként konstruálódik meg. Az egyes szereplők a fogalmi alap eltérő profilálásából adódóan megkonstruálódhatnak történelmi személyiségként, illetve az absztrakció különböző szintjein álló absztrakt rendszerekként egyaránt. Ezen absztrakt rendszerek gyakran referenciapont-szerkezetek formájában konceptualizálódnak. A tipikus szereplőmegnevezések vizsgálatából fokozatosan rajzolódott ki, hogy a szereplőkhöz rendelhető fogalmi alap metonimikus, azaz rész-egész viszonylatok mentén egymáshoz kapcsolódó fogalmi tartományokból tevődik össze. A történelem szereplői által aktivált prototipikus fogalmi alap fogalmi tartományai a következők: TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG, HADSEREG, KORMÁNYZAT, NÉP, ÁLLAM.

A szereplőket megnevező főnevek, illetve főnévi szerkezetek elszigetelt vizsgálata után a szereplők megkonstruálását a tagmondatban vizsgáltam, elsősorban az ige és az ige vonzataiként megjelenő szereplőket megnevező főnevek közötti szemantikai viszonyra helyezve a hangsúlyt. Az ABSZTRAKT RENDSZEREKET profiláló főnevek és az alapjelentésükben SZEMÉLYT specifikáló igék integrálódásából kiemelkedő szereplőreprezentációk szemantikai többlettel rendelkeznek a főnévhez képest, hiszen az ige sematikus figurája hozzáadja az ABSZTRAKT RENDSZERHEZ a SZEMÉLY jelenlételemet, ennek következtében az ABSZTRAKT RENDSZEREK öntudattal rendelkező szubjektumokként konstruálódnak meg. Az ABSZTRAKT RENDSZEREKET profiláló főnevek és a hétköznapi jelentésükben SZEMÉLYT specifikáló igék gyakori összekapcsolódása miatt ezen szerkezetek felfoghatók olyan rekonfigurált kompozitumszerkezetekként, amelyben az absztrakt rendszert profiláló főnév nem az ige alapjelentésének a SZEMÉLYT specifikáló sematikus figuráját terjeszti ki, hanem az ige egy kiterjesztett jelentésű változatának a SZUBJEKTUMKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT specifikáló sematikus figuráját dolgozza ki. A történelemről szóló narratív szövegekben megjelenő szereplőket megnevező főnevek és az igék által alkotott rekonfigurált kompozitumszerkezeteket a hétköznapi gondolkodásunkat meghatározó narratív séma rekonfigurációjából vezetem le.

A tanulmány 2. fele azon sémákkal foglalkozott, amelyek a szereplők megkonstruálásának a módját befolyásolják mikro-, mezo-, illetve makroszintű hatókörrel. Nyolc, a történeti tárgyú elbeszélésekben tipikusan előforduló ige vonzatszerkezetének a kvantitatív vizsgálata alapján a következő, a tagmondat hatókörén belül működő mikroszintű sémát feltételeztem:

Egy tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő nem profilál a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi tartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi tartományt, mint az ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő.

A séma lényegében azt mondja ki, hogy az ágens és a páciens profilálása alapbeállításban nem megy szembe a tranzitív igék által kifejezett energiaátvitel prototipikus megvalósulásával, vagyis az energiaátvitel kiinduló forrásaként megjelenő ágens nem lesz elvontabb, azaz kevésbé emberszerű, mint az energiaátvitel végpontjaként megjelenő páciens. Emellett két ágenssel rendelkező igék esetében feltételeztem egy olyan sémát, amely szerint az elsődleges figura nem profilálódik absztraktabban a másodlagos figuránál.

A történetben reprezentálódó fizikai, társas és mentális világgal összefüggésben – mezoszintű (nagyjából egy bekezdésnyi) hatókörrel – is feltételeztem egy séma működését, amely a következőképpen fogalmazható meg:

A történeti tárgyú elbeszélés mezoszintű szövegegységében reprezentált fizikai, társas és mentális világ középponti szereplője a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi tartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi tartományt profilál, mint a többi, periférikusabb szereplő.

A sémával kapcsolatban hangsúlyoztam, hogy az egyes szereplők absztraktabb vagy konkrétabb, emberszerűbb megkonstruálása nem csupán a narratívában reprezentálódó fizikai, társas és mentális világnak a leképezése, hiszen részben maga az emberszerűbb, konkrétabb megkonstruálása egy szereplőnek fogja az adott szereplőt középpontként, a narratívában fontosabbnak feltüntetni, míg a kevésbé emberszerű, absztraktabb megkonstruálás fog egy adott szereplőt mellékszereplőként, kevésbé fontosként megjeleníteni.

Egy korábbi kutatásra hivatkozva felhívtam arra is a figyelmet, hogy a történelem bizonyos eseményeinek, eseménysorainak a narratív reprezentációiban a szereplők profilálása konvencionális mintázatokhoz igazodhat. Ezen konvencionális mintázatok tulajdonképpen egy adott történelmi eseménysor korábbi narratív reprezentációból absztrahált makroszintű sémák, amelyek az adott eseménysorhoz kapcsolódva megjelenő újabb narratívák szereplőinek a megkonstruálását motiválják. A sémák erősíthetik egymást, de szembe is mehetnek egymással. Az utóbbi esetben a tágabb hatókörű mezo-, illetve makroszintű sémák felülírhatják az ágens és a páciens profilálását motiváló mikroszintű sémát.

A tanulmányban bemutatott sémák mellett a történelem szereplőinek a megkonstruálását további, szociolingvisztikai és stilisztikai tényezők is befolyásolhatják. Ugyancsak érdekes kérdés, hogy a szereplők által alkotott koreferencialáncokban megjelenő anaforikus és kataforikus viszonyok milyen hatással vannak a szereplők megkonstruálására. Ezen kérdések vizsgálata a további kutatások feladata.

FORRÁSOK

- Bihari Péter 2000. *A 19. század története fiataloknak. 1775–1918. Tankönyv. 7. osztály.* Holnap Kiadó, Budapest.
- Dupcsik Csaba–Repárszky Ildikó 2007. *Történelem IV. Középiskolák számára.* (5. kiad.) Műszaki Kiadó, Budapest. MK-1215102.
- Filla István 1997. *Történelem. Az általános iskola 5. osztálya számára.* (18. kiad.) Korona Kiadó, Budapest.
- Helméczy Máttyás 1999. *Történelem 7. Általános iskolák számára.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Marczali Henrik 1898. *Nagy képes világtörténet 10. A forradalom és Napoleon kora.* Franklin-társulat, Révai testvérek, Budapest.
- Salamon Konrád 2004. *Történelem IV. A középiskolák számára.* (11. kiad.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. NT-13384/2.
- Száray Miklós 2004. *Történelem I. A középiskolák számára.* (9. kiad.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. NT-13163/1.
- Száray Miklós 2006. *Történelem III. Középiskolák számára.* (5. kiad.) Műszaki Kiadó, Budapest. MK-1115102.
- Száray Miklós–Szász Erzsébet 2005. *Történelem II. Középiskolák számára.* (6. kiad.) Műszaki Könyvkiadó, Budapest. MK-1015102.

KORPUSZ

- A magyar nyelv nagyszótárának kiegészítő szöveggyűjteménye: CD17 *Rubicon. 1990–2000.* Rubicon Ház Bt.–Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2001.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 2002. A profilírozás mint nyelvészeti fogalom. *Magyar Nyelvőr* 126: 321–8.
- Brown, Gillian 1994. Modes of understanding. In: Brown, Gillian–Malmkjaer, Kirsten–Pollitt, Alastair–Williams, John (eds.): *Language and understanding.* Oxford University Press, Oxford, 10–20.
- Bruner, Jerome 2005 [1986]. *Valóságos elmék, lehetséges világok.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Carr, David 1999 [1997]. A történelem realitása. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái.* Kijárat Kiadó, Budapest, 69–84.
- Dowty, David 1991. Thematic proto-roles and argument selection. *Language* 67: 547–619.
- Fauconnier, Gilles–Mark Turner 1998. Conceptual Integration Networks. *Cognitive Science* 22/1: 133–87.
- van Hoek, Karen 2007. Pronominal anaphora. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics.* Oxford University Press, Oxford, 890–915.
- Horváth Péter 2012. *Absztrakt rendszerek és történelmi személyiségek – a történelem szereplőinek metaforikus és metonimikus reprezentációi magyar történelemtankönyvekben.* http://osvenyek.elte.hu/images/cikkek/%C3%96sv%C3%A9nyek2_Horv%C3%A1th.pdf
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentésmélet.* Corvina Kiadó, Budapest.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 299–527.

- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest.
- Kövecses Zoltán–Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lakoff, George 1991. Metaphor and War: The Metaphor System Used to Justify War in the Gulf. *Journal of Urban and Cultural Studies* 2/1: 59–72.
- Lakoff, George 1992. The contemporary theory of metaphor. In: A. Ortony (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 202–251.
- Lakoff, George–Mark Johnson 1980. *Metaphors We Live By*. The University Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 1999. *Grammar and Conceptualization*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Langacker, Ronald W. 2001. Discourse in Cognitive Grammar. *Cognitive Linguistics* 12/2: 143–88.
- Langacker, Ronald W. 2007. *Cognitive Grammar*. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 421–62.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Langacker, Ronald W. 2009. *Investigations in Cognitive Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- László János 2005. *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara. 2007. Polysemy, Prototypes, and Radial Categories. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 139–69.
- Panther, Klaus Uwe–Thornburg, Linda L. 2007. Metonymy. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 236–63.
- Radden, Günter–Zoltán Kövecses 1999. Towards a theory of metonymy. In: Panther, Klaus-Uwe–Radden, Günter (eds.): *Metonymy in language and thought*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 17–59.
- Rohrer, Tim 2007. Embodiment and experientialism. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 25–47.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of categorization. In: Rosch, Eleanor–Lloyd, Barbara B. (eds.): *Cognition and categorization*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale, 27–48.
- Sanders, José–Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas–Redeker, Gisela–Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 85–112.
- Schmid, Hans-Jürgen 2007. Entrenchment, salience, and basic levels. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 117–38.
- Simon Gábor 2012. Szemantikai konstruálás a metaforikus kifejezésekben – a térbeliség példája. In: Tolcsvai Nagy Gábor–Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 175–93.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–94.
- Tátrai Szilárd 2006. A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 211–32.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Topikaktivitás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XX: 295–325.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 43–70.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. Topik, információfolyam, szórend. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 455–500.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A polisziéma hálózati modellje. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 287–344.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tóth Judit–Vincze Orsolya–László János 2006. Történelmi elbeszélés és nemzeti identitás. Az Osztrák–Magyar Monarchia reprezentációja osztrák és magyar történelemkönyvekben. *Educatio*, 143–5.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and Perspectivization. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 48–81.
- Vincze Orsolya–László János 2010. A narratív perspektíva szerepe a történelemkönyvekben. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 571–595.
- Wittgenstein, Ludwig 1992 [1953]. *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz Kiadó, Budapest.

Horváth Péter

PhD-hallgató

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

*Péter, Horváth***Schema and construal in narrative texts about history**

The paper investigates the typical conceptual elaborations of the characters (e.g. Napoleon, English army, Russia) in narrative discourses about history in the framework of Ronald W. Langacker's cognitive grammar. The characters can be construed as historical figures or as abstract systems. The way of the conceptualization of characters is motivated by different schemata which work on different levels of the narrative texts. Using quantitative analysis I demonstrate that on the level of clauses the thematic roles of the characters motivate the conceptualization of the characters as schema: the character in the role of patient is not construed on a more abstract level than the character of the same construction in the role of agent. I also establish another schema related to the narrative world of the text: the central characters of the physical, social, and mental world of the narrative texts are conceptualized in a more concrete and humanlike way than the peripheral characters. The schema related to the central characters can overwrite the schema related to thematic roles.

Keywords: historiography, cognitive grammar, construal, profiling, historical figure, metonymy, narrative text, schema, agent, patient, salience

Most ironizálsz?**Az irónia és az irónia kulcsingerei a különböző nyelvi szinteken****1. Bevezetés***

Az emberi gondolkodásban az irónia kitüntetett szerepét támasztják alá azok az adatok, amelyek szerint a hétköznapi nyelvhasználatban a különböző típusú diskurzusokban (pl. hétköznapi spontán baráti és családi beszélgetések, talkshow, sorozatok, filmek) az alakzatok közül az iróniának az egyik legmagasabb a százalékos előfordulása a metaforát követően (l. pl. Kreuz et al. 1996; Nemesi 2005, 2009). Az iróniahasználatnak mint társalgási stratégiának többek között szerepe lehet az igazság keresésében és az újfajta tudás átadásában (l. szókratészi irónia), használatos udvariassági stratégiaként (vö. Leech 1983), illetve szociális szempontból csoportképző és elhatároló funkciója van (l. ugratás, gúny). Evolúciós és fejlődéses pragmatikai keretben gondolkodva világosan látszik, hogy bizonyos kultúrákban társas és kognitív szempontból is evolúciós előnnyel jár az irónia produkciója és megértése. Az irónia használata többek között arra ad lehetőséget az embernek, hogy egy adott kultúrában a hatalommal szemben, személyes integritását és véleményét megőrizve maradjon életben (l. Ciceró beszédei, molière-i irónia, politikai diskurzusok stb.). Ezen kívül az irónia használatán keresztül – az irónia perspektívaváltásra kényszerítő jellege miatt (l. Komlósi 2012) – egy minőségileg másfajta kulturális tudás közvetíthető, a nem ironikus nyelvhasználattal összehasonlítva.¹ Ezt támasztja alá továbbá a nyugati filozófiatörténetben, irodalomtörténetben és különösen a 20. századi irodalomban és irodalomelméletben az iróniának mint központi fogalomnak a szerepe (pl. de Man 1996; Colebrook 2005), illetve a nem szó szerinti jelentések pragmatikai kutatásában is előkelő helyet foglal el az irónia vizsgálata (l. pl. összegző munkaként a Giora [1998], valamint a Gibbs és Colston [2007] által szerkesztett tematikus köteteket).

* A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergenciaprogram című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ Hasonló következtetésre jut irodalomelméleti és filozófiai hagyományból Colebrook (2005).

A nemzetközi pragmatika irodalomban számos elméleti (pl. Grice 1975/1989, 1978/1989; Leech 1983; Wilson–Sperber 1992/2007; Giora 1995; Attardo 2000; Katz által szerkesztett *Metaphor and Symbol* 2000, 15 (1–2) tematikus szám; Utsumi 2000; Giora 2003; Wilson 2006; Giora 2009) és kísérletes tanulmány (pl. Katz–Pexman 1997; Giora–Fein 1999; Gibbs 2000; Colston–Gibbs 2002; Giora 2011), monográfia (Barbie 1995), illetve tematikus kötet (Gibbs és Colston 2007 által szerkesztett *Irony in Language and Thought*) jelent meg a verbális iróniáról. Az elméleti tanulmányok főként az ironikus megnyilatkozás jelentésének kikövetkeztetését lehetővé tevő kritériumokat akarják megragadni szükséges és elégséges feltételekként. Ezek alapvetően filozófiai hagyományban gyökerező neo-grice-i elméletek, illetve a Grice-től magát elhatárolni kívánó úgynevezett poszt-grice-i szemléletű elmélet Wilson és Sperber (1992, 2012), valamint Wilson (2006, 2012) megközelítése. A szakirodalom kritikai áttekintéséből világosan kitűnik, hogy a szemantikai és pragmatikai munkamegosztás mikéntjén, a szemantika és a pragmatika sorrendjén, illetve hatókörén folyik a vita (l. erről bővebben Nemesi 2009; Tátrai 2008; Komlósi 2007–8). A kritikai áttekintés után a szemantikai-pragmatikai munkamegosztásra tekintettel új prototipikus iróniadefiníciót javasoltam, amely kiemeli a verbális irónia perspektívaváltásra kényszerítő jellegét (vö. Tomasello (2002), Tátrai (2011), és Németh T. (2013) a szimbolikus nyelv perspektivikusságáról), és amely felébreszti és fenntartja a hallgató metapragmatikai éberségét (Komlósi 2012). A különböző elméleti álláspontokat az utóbbi években kísérletes eszközökkel kívánják alátámasztani (l. pl. a Noveak–Sperber (2004) által szerkesztett *Experimental Pragmatics* című kötetet; Giora 2011). Kisebb változtatásokon kívül nem történt alapvető módosítás a verbális irónia magyarázatában, továbbra is sok megválaszolatlan kérdés maradt nyitva arra vonatkozóan, hogy milyen kulcsingerek együttes előfordulása segíti elő az ironikus interpretációt, illetve mely kulcsingerek segítenek a beszélőnek a hallgatóval felismertetni az iróniát. Az irónia felismertetés/felismerés egyes aspektusaira születtek tanulmányok (pl. Kreutz–Roberts 1995; Attardo at al. 2003; Bryant 2011; Komlósi 2013), de nem született kimerítő felsorolás sem a nyelvi, sem a nem nyelvi kulcsingerek szerepéről, továbbá azokról a kognitív képességekről sem, amelyeknek a bizonyos szintű fejlettsége és komplexitása teszi lehetővé az irónia megértését. Az iróniára vonatkozó kutatásom célja az ironikus megnyilatkozás nyilvánvalóvá tételének és felismerésének összetevői közül (1) a szociokognitív képességeknek a megadása (Komlósi előkészületben), illetve (2) a különböző nyelvi szintekhez köthető prototipikus szerkezetű kulcsingereggyűttesnek a megadása (vö. Rosch 1978, 2009). Jelen tanulmányban az egyes nyelvi szintekhez köthető kulcsingerek bemutatását kísérelem meg.

1.1. A tanulmány szerkezete

A tanulmány a három fő részre tagolódik. A bevezetésben röviden áttekintettem az irónia megértésének a tanulmány szempontjából releváns részeit, indokolva ezzel az iróniát jelző kulcsingereknek a számbavételét, valamint az irónia elválasztásának jelentőségét ezektől a kulcsingerektől. A tanulmány első részében meghatározom az irónia fogalmát (1.2.), amely alapján a kulcsingereket keresem hozzá. A kulcsingerek fogalmát és a relevanciaelmélet osztenzív-következtetési kommunikáció definícióját (Sperber–Wilson 1986/1995: 63) tárgyalom az 1.3. részben, amelyben lehetővé teszi a kommunikatív és informatív szándék megkülönböztetésével az **irónia** elkülönítését az **iróniát jelző nyomoktól**. A tanulmány második részében a nyelvi szintekhez köthető kulcsingerekre hozok példákat spontán szóbeli és írásbeli diskurzusokból, intuitív példákból, saját megfigyelésből és mások publikált példáinak használatával (2.1–2.6), végül a tanulmány zárásaként összegzem az eredményeket (3.).

1.2. Az irónia meghatározása

Az iróniára elsősorban mint kognitív műveletre tekintek, amely a nyelvhasználatban ironikus megnyilatkozásként jelenik meg. Az iróniának a nyelvhasználatban többféle társalgási (pl. ugratás, gúny), szociális funkciója (pl. csoportba tartozás vagy kirekesztés) lehet (l. bővebben Ivaskó–Komlósi előkészületben). Az egyes ironikus nyelvhasználati formák mögött meghúzódó közös kognitív funkciónak a kommunikatív használatban való érvényesülésére javasoltam prototipikus

definíciót (Komlósi 2012, 2013). Az ironikus megnyilatkozás kognitív funkciója az, hogy két dolog között különbséget állítson, és erre az eltérésre felhívja a figyelmet. Ez a kognitív művelet kategóriaváltás a megnyilatkozás és perspektíva-váltás a beszélő tekintetében. A beszélő azért használ ironikus megnyilatkozást, hogy rámutasson arra, elhatárolódik valamitől, illetve hogy a hallgatónak kételyeket ébresszen jelenlegi tudása, meggyőződése és kulturális elvárásai tekintetében. Az ironia korábbi szemantikai-pragmatikai vizsgálatával, amely elsősorban a negáció, oppozíció, ellentét és ellentmondás fogalmait vizsgálta (vö. Horn 1989), illetve az ironia alakzatához sok esetben társuló túlzás alakzataival foglalkozott az ironia prototípusát az alábbiakban határoztam meg (Komlósi 2012, 2013).

- (i) Az ironikus megnyilatkozással a beszélő metapragmatikai éberségre ösztönzi a hallgatót, ráirányítja a figyelmet az eltérésre, különbségségre a mondott jelentés és legalább egy (vagy több) sugallt jelentés között, fenntartva a pragmatikai jelentés többértelműségét.
- (ii) Ez a művelet a megnyilatkozás nézőpontjából a kategóriaváltás, a beszélő és a hallgató nézőpontjából pedig a perspektíva-váltás.
- (iii) A beszélő szándéka, hogy a hallgatót perspektíva-váltásra és perspektívaemelésre² ösztönözze, metapragmatikai éberségre készítetve.

Az ironia és az oppozíció viszonyának mélyebb vizsgálata alapján három csoportba sorolhatjuk az ironiamagyarázat alapjául szolgáló eredményeket. Az ironia működése a következő fogalmakhoz kapcsolható, amelyeket részletesen kifejtettem és indokoltam korábbi munkáimban (Komlósi 2012, 2013). Először is az ironikus megnyilatkozás magyarázatához az *eltérés*, *kategóriaváltás* és *perspektíva-váltás*, másodsorban a *kettős tagadás*, *negációemelés*, *ambiguitás*, harmadszor pedig a *hiperbola*, *litotész*, *tiszta és társult ironia* fogalmait játszottak szerepet az ironia prototipikus definíciójának megadásakor. Vegyük sorra ezeket a tényezőket.

Nézzük meg először azt, hogy az eltérés, kategóriaváltás és perspektíva-váltás fogalmak hogyan kapcsolódnak az ironia fogalmához. Az (1)-es példában láthatjuk, hogy az ironikus megnyilatkozással a beszélő metapragmatikai éberségre ösztönzi a hallgatót, ráirányítja a figyelmet az eltérésre a várt *virág* és a hozott *maci* között. Felhívja a figyelmet arra, hogy mást hozott, mint amit a másik várt (társadalmilag is elvárt módon).

- (1) *Hm, milyen szép virágot hoztál nekem!*

(Kontextus: Egy hatalmas játékmacival ácsorog a fiú a lány ajtajában.)

A fenti példa azt az esetet szemlélteti, amikor az ironia nem poláris (*fekete/fehér*) vagy logikai (*páros/páratlan*, *kopasz / nem kopasz*) ellentét, hanem csupán egyszerű ellentét (*fehér/zöld*, *maci/virág*) Horn (1989) terminológiájában (l. bővebben Komlósi 2012: 415–21). A példa jól illusztrálja, hogy az ironia lényegi természete nem a poláris és logikai ellentétben keresendő, amely a vele társuló hiperbola vagy litotész jelenlétének köszönhető (Komlósi 2013). Az ironia által teszünk különbözővé két dolgot. Ez a művelet a megnyilatkozás nézőpontjából a kategóriaváltás, a beszélő és a hallgató nézőpontjából pedig a perspektíva-váltás (Komlósi 2012: 423).

Másodszor nézzük meg röviden a **kettős tagadás**, **negációemelés**, **ambiguitás** fogalmak hogyan kapcsolódnak össze az ironia természetével. A negáció természetének és az ironiahasználat céljának köszönhetően a kontextuális információ nem egyértelműsíti a pragmatikai jelentést. Ez a folyamat hasonló ahhoz, ami a kettős negáció, illetve a negációemelés esetében történik (vö. Horn 1989: 339–41). Az ironia esetében a beszélő szándéka az is, hogy fenntartsa a pragmatikai jelentés homályosságát/többértelműségét (Komlósi 2012: 423). A tagadószó minél távolabb esik a tagadott kifejezéstől, illetve minél nagyobb egységre vonatkozik, annál bizonytalanabb az interpretációja. A bizonytalanság még nagyobb fokán áll az indirekt tagadás, amely jelöletlen, ezt példázza a (2)-es példában az ironikus megnyilatkozás (Komlósi 2012: 419).

² Az eredeti definíciót indokoltnak látom kiegészíteni, pontosítani a perspektívaemeléssel. Az ironikus megnyilatkozásban a beszélő nemcsak egyszerűen perspektíva-váltásra ösztönzi a hallgatót, hanem ezeknek a perspektíváknak az együttes mérlegelésére, ily módon egy külsőbb metaperspektívába kell helyezkednie a hallgatónak.

- (2) *Feltételezem, hogy nem szép a festmény, amit kinéztél.*
(Kontextus: egy Van Gogh árverésre menet.)

A fenti ironikus megnyilatkozásban a *feltételezem* indirekt tagadásáról van-e vajon szó, vagy a *nem szép a festmény* indirekt tagadásáról. Annyit mondhatunk, hogy többféle interpretációt is elképzelhetünk. Az egyik esetben a 'Nem feltételezem, hogy nem szép a festmény...', a másik esetben a 'Feltételezem, hogy nem az a dolgok állása, hogy nem szép a festmény...', a harmadik esetben pedig 'Nem az a dolgok állása, hogy feltételezem, hogy nem szép a festmény, amit kinéztél' (l. bővebben Komlósi 2012: 419–20). A példából jól látható, hogyan teszi bizonytalanná az interpretációt a tagadószó.

Végül harmadikként lássuk a **hiperbola, litotész, tiszta és társult irónia** jelenségét az irónia megértés tükrében. A legtöbb esetben az irónia a hiperbola és a litotész alakzataival társul, amelyek segítenek világossá tenni a beszélő nézőpontját. A litotésszel és hiperbolával társult iróniát számos esetben könnyebb felismerni, mint az ezen táulások nélküli ironikus megnyilatkozást (Komlósi 2013). Az irónia és hiperbola szoros kapcsolatára mutat rá korábban már, Kreuz–Roberts (1995), akik a hiperbolát útjelző táblának tartják az ironikus szándék felismerésében. Erre látunk példát a következő példa variációiban.

- (3) (a) *Jó volt a vacsora.*
(b) ***Pompás*** volt a vacsora.
(c) *Rossz volt a vacsora.*

(Kontextus: Vendégségben vannak nálam a barátaim, de sajnos az étel nem sikerült úgy, ahogyan szerettem volna. A vacsora végeztével az egyik vendégem a következő megnyilatkozást teszi.)

A példák kontextusát tekintve a (3b) megnyilatkozás elhangzásakor – mivel (3b) gyökeresebben szemben áll a valósággal, mint (3a) – vagy azt gondolom, hogy izlésficama van a vendégemnek, vagy pedig ironikusnak fogom értékelni a megjegyzését. A kontextus ismeretében, (3b) esetében az ironikus értelmezés jöhet szóba, hiszen én magam (a vendéglátó) is úgy érzem, hogy a felszolgált étel nem sikerült jól. A (3a) megnyilatkozás esetében is érthetem iróniaként a megnyilatkozást, de mivel a *jó* nem áll olyan gyökeresen szemben a valósággal, mint a *pompás* a vacsora minőségére vonatkozóan, ezért nehezebben és kevésbé egyértelműen vált ki ironikus interpretációt. Ennek okát a hiperbola jelenlétében látom, amely így poláris ellentétévé polarizálja az eltérést a kontextus (vacsora valósága: nem jó/odaégett) és a *jó* vagy *pompás* jelzők között. A példa tanulsága szerint, amikor az ironikus szándék hiperbolával társul, könnyebb nyilvánvalóvá tenni magát az iróniát is (l. bővebben 1.3. rész, Komlósi 2013). Kreuz–Roberts (1995) szerint néhány esetben maga a hiperbola az, amely ironikus szándékot sugall. Arra, hogy a hiperbola nem inherensen ironikus Wilson (2014)³ hoz példát.

1.3. Kulcsingerek

A kulcsingerek keresése ellentmondásban van az irónia természetével, amely ambiguitásra törekszik. Az irónia bizonyos típusa akkor tölti be funkcióját, ha nincsenek egyértelműen megmutatkozó kulcsingerei. Amolyan a Mátyás király mesékből ismert „hozzál is meg ne is” ajándékot. Elegendő, ha a római rétorok iróniahasználatának funkciójára, illetve a molière-i iróniára gondolunk, amikor az iróniát olyan csatornaként használták, amelyen az igazság kimondása lehetővé vált anélkül, hogy a hatalom tetten érhetné a beszélő szándékát. Megmarad a lehetőség a visszakozásra. A nyílt irónia funkcionálhat gúnyként, amely esetenként szarkazmus, és ez egyben azt is jelenti, hogy a szarkazmus és a gúnyként funkcionáló irónia kulcsingerei nyilvánvalóbbak és láthatóbbak, mint más

³ Wilson 2014. március 19.-én 17 órai kezdettel, Budapesten, a CEU-n tartott előadást. A közlésért köszönettel tartozom Ivaskó Líviának, aki érdeklődésemet ismerve, felhívta erre a figyelmemet, és rendelkezésemre bocsátotta az előadás handoutját.

formák (pl. a fent említett két forma).⁴ A szarkazmus az irónia nyíltan agresszív típusa, amelynek világos markerei/nyomai és céljai vannak, sok esetben hiperbola vagy litotész társul az iróniához, amikor az szarkazmusba csap át (l. bővebben Komlósi 2013).

Az ironikus helyzetben az ironikus kulcsingerek, stimulusok hívják fel a hallgató figyelmét arra, hogy most éppen ironikus megnyilatkozást hall. Ez sokszor nem egy kulcsinger, hanem kulcsingerek együttes előfordulása, illetve egy személyhez kapcsolódó (i. e. x szeret ironizálni) hozzáállásban mutatkozhat meg a hallgató oldaláról. A stimulusok, vagy másként kulcsingerek felismertetésének és felismerésének alapjául szolgáló elméleti keretként a relevanciaelmélet kommunikációdefinícióját veszem alapul. Az osztenzív-következtetési kommunikáció definíciója (Sperber–Wilson 1986/1995: 63), valamint a kommunikatív és az informatív szándékok megkülönböztetése lehetővé teszi az olyan ironikus megnyilatkozások értelmezését, amikor a kommunikátornak nincsen szándékában felfedni, nyilvánvalóvá tenni az ironikus szándékát a hallgató előtt, mégis szándékában áll ironikus tartalmat közölni.

Egy ironikus szándékkal elhangzó megnyilatkozás ironikus interpretációját elősegítő markerek (osztenzív stimulusok) számbavételéhez a relevanciaelmélet (Sperber–Wilson 1986/1995) osztenzív-következtetési kommunikációs keretét látom indokoltnak használni. A szerzők a humán-kommunikációra, mint a megismerés egyik lehetséges módjára tekintenek, amely összhangban van azzal a feltételezéssel, hogy a beszélő szándéka szerint, az irónia perspektívaváltó funkcióját kihasználva, a hallgató metapragmatikai éberségét felébresztve, új ismeretek elsajátítására ösztönzi a hallgatót (Komlósi 2012).

Az osztenzív-következtetési kommunikáció definíciója:

A kommunikátor létrehoz egy stimulust, amelynek segítségével mind a maga, mind a kommunikációs partner számára nyilvánvalóvá válik azon szándéka, hogy a létrehozott stimulusal nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá akar tenni a kommunikációs partner számára egy {I} feltevéshalmazt (Sperber–Wilson 1986/1995: 3).⁵

Németh T. Enikő (2013: 114) felhívja rá a figyelmet, hogy a Sperber- és Wilson-féle kommunikációdefiníció – saját reflexióik szerint is (Sperber–Wilson 1995: 63–4) – megengedi a nem szándékos (unintentional) kommunikációt. Ez ellentmond az *osztenzió* és a *kommunikatív szándék* sperber–wilsoni fogalmának (l. bővebben Németh T. 2013). Mivel tanulmányom célkitűzésének lényeges pontja, hogy szétválassza az iróniát az azt jelző kulcsingerektől, ezért fontos a szándékosság (intentional), illetve nem szándékosság (unintentional) szétválasztása, a speciálisan iróniát jelző osztenzív stimulusok megítélésénél. Ennek érdekében Németh T. (2013: 114–115) módosított osztenzív-következtetési kommunikációdefinícióját használok, amelyben a kommunikációnak szükséges feltétele a kommunikatív szándék.

Az osztenzív-következtetési kommunikáció módosított definíciója:

A kommunikátor létrehoz egy stimulust, amellyel kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi mind a maga, mind a hallgatóság számára, hogy ezen stimulus segítségével nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá szándékozik tenni a hallgatóság számára egy {I} feltevéshalmazt (Németh T. 2013: 114–115).⁶

A fenti definíció két szándékot rejt magában, a kommunikátor informatív és kommunikatív szándékát. Lássuk az egyes kulcsfontosságú terminusok jelentését hogyan határozza meg Sperber

⁴ A szarkazmusra mint az irónia nyílt típusára látunk példát – amelynek egyértelmű markere a hiperbola és a litotész – wif A *Modest Proposal* című pamfletjében, amelyet Giora (2003) és Attardo (2000: 815) is példának hoz az iróniára.

⁵ “Ostensive-inferential communication: The communicator produces a stimulus which makes it mutually manifest to communicator and audience that the communicator intends, by means of this stimulus, to make manifest or more manifest to the audience a set of assumptions {I}” (Sperber–Wilson 1986/1995: 63).

⁶ A módosított definíció angolul: “The communicator produces a stimulus by which she makes it mutually manifest to herself and audience that she intends, by means of this stimulus, to make manifest or more manifest to the audience a set of assumption I” (Németh T. megjelenés alatt).

és Wilson. Az **osztentio**: olyan viselkedési forma, amely megmutat valamit. A kommunikációban a kommunikációt végrehajtó személy informatív szándékát és az {I} feltevéshalmazt.

Informatív szándék: A kommunikációs partner számára nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá tenni egy {I} feltevéshalmazt (Sperber–Wilson 1986/1995: 58).

Kommunikatív szándék: Kölcsönösen nyilvánvalóvá tenni a partner és a kommunikátor számára, hogy a kommunikátornak informatív szándéka van (Sperber–Wilson 1986/1995: 61).

Az irónia esetében az osztentio lehet az, amikor nyíltan ellentétes az állítás tartalma a valósággal. Amikor az anyuka a következőképpen dicséri a gyerkeket. *Látom, ma is ügyesen levittétek a szemetet.* – mondja miközben mindannyian a konyhában állnak a teli szemetesvödör társaságában. Ezt erősítheti az anyának más viselkedésjegye is (pl. kifejezéstelen arcot vág, hiperbola és litotézis használata, prozódiai kontraszt, szünet, 1. bővebben 2. rész) Az osztentív-következtetési kommunikáció definícióját specálisan a kommunikációs helyzetben elhangzó ironikus megnyilatkozásokra adaptálva a következőképpen képzelhető el.

Az ironikus osztentív-következtetési kommunikáció definíciója:

A kommunikátor létrehoz egy *speciálisan iróniát jelző* stimulst,⁷ amellyel kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi mind a maga, mind a hallgatóság számára, hogy ezen *speciálisan iróniát jelző* stimulus segítségével nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá szándékozik tenni a hallgatóság számára egy {I} feltevéshalmazt.⁸

A dolgozat kérdésfeltevése éppen az, hogy vannak-e ilyen speciális stimulusok, és ha igen, milyen természetűek. Feltételezésem szerint saját és más kutatási eredményekre támaszkodva, nincsenek minden körülmények között egyértelműen ironikus szándékot jelző stimulusok. Ez alól kivételnek tűnik a kifejezéstelen arc vagy pléhpofa (blank face) (l. Attardo at al. 2003). Sokkal inkább stimulusok együttes előfordulásáról (komplex stimulusokról) van szó, amelyek az adott környezetből kontrasztosan kiemelkedő stimulusok, ahogyan azt Bryant (2010) a prozódiai kontraszttal kapcsolatban megállapította. Az ironikus osztentív-következtetési kommunikáció definíciója lehetőséget ad arra, hogy kétféle szándékot különítsünk el. Az ironikus szándékkal elhangzó feltevéshalmaznak a kommunikálása közben kétféle szándék van jelen.

Iróniára irányuló informatív szándék:

A kommunikációs partner számára nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá tenni egy {I} iróniát magában foglaló feltevéshalmazt.

Iróniára irányuló kommunikatív szándék:

Kölcsönösen nyilvánvalóvá tenni a partner és a kommunikátor számára, hogy a kommunikátornak speciális, iróniát jelző informatív szándéka van.

Az ironikus megnyilatkozás esetében az informatív szándék az ironikus tartalom átadására irányul, amit nem feltétlen kísér kommunikatív szándék, vagyis az, hogy az ironikus tartalom átadására felhívja a kommunikátor a partnere figyelmét (l. Komlósi–Ivaskó előkészületben). A szándékok alapján történő különböző nyelvhasználati formák elkülönítését Németh T. Enikő (2008a, 2008b) teszi meg, aki a különböző szándékok megléte és hiánya alapján kategorizálja a nyelvhasználat különböző formáit. A manipulatív nyelvhasználat leírásához is megfelelő keretet szolgáltat ez a szétválasztás (l. Árvay 2003). Nézzünk, hogyan néz ki ez az ironikus megnyilatkozás esetében.

⁷ Tudomásom szerint az egyetlen univerzális címet kiérdemlő stimulus, amely speciálisan az iróniát jelzi az a kifejezéstelen arc (blank face) Attardo at al. (2003) munkája alapján.

⁸ Álláspontom szerint az {I} feltevéshalmaz már tartalmazza az iróniát. Az információ maga az irónia, az eltérés és a perspektívaváltásra ösztönzés.

- (4) *Misi, te mindig a legrosszabb helyeket fogod ki magadnak a lelátón.*

(Kontextus: Hárman beszélgetnek: Misi, Péter és Kinga. Misit ugratja Péter, mindketten tisztában vannak vele, hogy Misi mindig a legjobb helyeket fogja ki magának. Ezzel együtt Péter nem akarja jó színben feltüntetni Misit, inkább magát szeretné előtérbe helyezni Kinga előtt. A beszélgetést hallgató Kinga azonban nincsen tudatában ennek a ténynek, így fedve maradhat előtte az ironikus szándék.)

Az (4) példa esetében a beszélőnek van kommunikatív szándéka és informatív szándéka is Misi és Kinga felé is. Ám Misi felé van még ezen kívül speciálisan az iróniára irányuló kommunikatív és informatív szándéka is, míg Kinga felé nincsen jelen egyik sem. Ha a kontextust úgy módosítjuk, hogy Péter kíváncsi rá, Kinga vajon felismeri-e a barátok közötti ugratást, és ily módon középük tartozónak tekinthetik-e, akkor ebben az esetben Péternek iróniát jelző kommunikatív szándéka nem volt, csak iróniát jelző informatív szándéka, amellyel megnehezítette Kingának az irónia (ugratás) felismerését (l. bővebben Komlósi–Ivaskó előkészületben).

- (5) *Óh, egyáltalán nem megterhelő. Sohasem marad tovább hat-nyolc hétnél.*

(Kontextus 1: Mindezt kifejezéstartalattal mondja. A beszélő egy bizonyos illető látogatásáról beszél, amelyet az évente kétszer-háromszor tesz nála.

Kontextus 2: Nincs eltérés az arckifejezésben a beszélgetés megelőző részeihez képest. A beszélő egy bizonyos illető látogatásáról beszél, amelyet az évente kétszer-háromszor tesz nála.)

A (6) megnyilatkozásban a kommunikátornak van iróniát jelző kommunikatív szándéka és informatív szándéka is, ám a *Kontextus2*-ben vagy nincs speciálisan az iróniára irányuló kommunikatív szándék, vagy nagyon gyenge, éppen ezért a valóság és a megnyilatkozás közötti eltérést, ellentétet nem segít nyilvánvalóvá tenni. A hallgató korábbi ismereteire bízva ennek kikövetkeztetését. Az eddig tárgyaltakon kívül két esetről még nem esett szó. Az egyik eset, amikor sem kommunikációs, sem információs szándék nem társul a megnyilatkozáshoz, mégis önmagában véve ironikus, illetve a helyzet hordozza az ironikus értelmezést.

- (6) *A terembe való belépés az Emberi Jogok Ligájának tagjaira korlátozódik, a tagsági kártyát pedig a bejáratnál árulják majd.*

A fenti (6) megnyilatkozás elhangozhat anélkül, hogy eredetileg ironikus szándéka lett volna a beszélőnek, mégis ironikus hatást kelt a két mellékmondat közötti nyilvánvaló paradoxon, amely neveltségessé teszi magát az Emberi Jogok Ligájának gyűlését, ironikus hatást keltve ezzel. Végül lássunk egy példát arra, amikor a beszélő a kommunikatív szándékot nyilvánvalóvá teszi a hallgató előtt, de az ironikus információt nem. Erre a helyzetre tipikus példa, amikor éreztetni akarjuk az ironikus perspektívánkat a helyzethez kapcsolódóan, de úgy fogalmazunk, hogy azt a hallgató valamilyen műveltségi vagy érettségi szintjéből adódóan nem képes megérteni. Ilyen eset, amikor a hallgató által ismeretlen nyelven, például latinul hangzik el a megnyilatkozás, de intonációs és gesztikulációs kulcsingerek jelzik az iróniára utaló kommunikatív szándékot.

- (7) *Non vitae sed scholae discimus.*

(Kontextus: Egy tanár szájából hangzik el, gúnyos hangvétellel egy iskolai felmérés előtt.)

Ha a tanár tisztában van vele, hogy a diákok latin műveltsége hiányos, ezzel a megjegyzéssel jelzi ugyan, hogy most ironikus információt fog közölni, de szándékosan nem ad kulcsot annak tartalmi kibontásához. Végezetül fontosnak tartom felhívni a figyelmet arra, hogy a kommunikatív szándékot nem csak a hiány és a jelenlét (0/1) terminusaiban érdemes kezelni. Sok esetben intenzitásbeli különbségről van szó. Minél többféle osztrénv stimulus mutatja meg az ironikus szándékot, annál erősebb a kommunikatív szándék jelzése.

A következő fejezetekben arra hozok példákat, hogy milyen stimulussal teheti nyilvánvalóvá a beszélő az ironikus szándékát a hallgató számára.

2. Nyelvi szintekhez köthető kulcsingerek

A következőkben a teljesség igénye nélkül számot adok az ironikus interpretációt elősegítő kontextuális és nyelvi nyomokról – pragmatikai, morfolopragmatikai, szintaktikai-pragmatikai, szemantikai-pragmatikai és prozódiai szinteken. Céлом nem a kulcsingerek kimerítő felsorolása, hanem legtipikusabb kulcsingereknek a bemutatása. A szintek szétválasztása mindezek mellett sok esetben nehezen tethető meg. Az egyes nyelvi szintekre pragmatikai perspektívából tekintek, ami feltételezi, hogy szoros interakcióban van a pragmatika a többi nyelvi szinttel (vö. Németh T.–Bibok 2010, Németh T. 2006). A vizsgált kulcsingerek alátámasztják és tovább árnyalják a korábban megfogalmazott prototipikus iróniadefiníciót (l. korábban az 1.2. részben, valamint Komlósi 2012, 2013), illetve elkülönítik az iróniát az iróniát jelző kulcsingerektől.

2.1. Pragmatikai kulcsinger – kontextuális nyomok

A pragmatikai kulcsingerekre számos példát találhatunk (Komlósi 2013), amelyek közé a hiperbola és a litotész iróniát jelző előfordulásait sorolom. Erre láthattunk példát az 1.2. részben, amikor a hiperbola, litotész, tiszta és társult irónia szerepét fejtettem ki. Ezekhez kiegészítésül további iróniát jelző kontextuális nyomot mutatok be. Az alábbi (8) példában az ironikus kommunikatív szándékot a félmosoly és a komolyság egyvelege jelzi, illetve az, hogy az információ tartalma nem jelent megoldást a szülők problémájára, noha megoldással kecsegtet.

- (8) – *Na, szerintem egyeztetek meg abban, hogy télen fűtőtök a padlófűtéssel, nyáron meg nem.* (Kontextus: A szülők arról vitatkoznak, hogy a meglévő cserépkályhát vagy a padlófűtést érdemesebb-e használni. Az apa ellenzi a padlófűtés használatát, mert feleslegesnek tartja, amikor a kályhában is be van gyújtva. Az anya pedig szereti használni a padlófűtést, mert a komfortérzetét a langyos padló segíti. A fiúk, aki addig csak figyelte a parttalanra váló vitát, fél óra után megszólal, a következő kompromisszumot javasolja félmosollyal a szája sarkában, de közben próbál komoly arcot vágni.)

A javaslat nyilvánvalóan ugratás, de egyben figyelmeztetés a szülők felé, hogy egy egyszerűen megoldható problémát felnagyítanak. Ezért javasol egy nyilvánvalóan kézenfekvő dolgot. Ebben az esetben nem abból fakad az irónia, hogy az ellenkezőjét érti annak, amit mond. Az állítás trivialisításából fakad, és abból, hogy azt sugallja, nem érdemel ennyi figyelmet és időt a téma. Nézzünk néhány példát arra, amikor a nincsen szükség fizikai kontextusra vagy diskurzuselözményre, hanem magában az elhangzó diskurzusegységben benne vannak az irónia kulcsingerei. Megismételve a (6) példát:

- (9) *A terembe való belépés az Emberi Jogok Ligájának tagjaira korlátozódik, a tagsági kártyát pedig a bejáratnál árulják majd...* (Le Monde 28/11/1973).

A fenti (9) megnyilatkozás arra példa, amikor az irónia forrása nem a példa külső kontextusa, hanem, magában az elhangzó diskurzusban rejlik. Kerbrat-Orecchioni (1976: 17–8) referenciális iróniának nevezi, amely ellentmondás (contradiction) egymás mellé helyezett tények között. A példát elemezve láthatjuk, hogy az iróniát előidéző kifejezések nem a fizikai kontextussal, a világról való enciklopédikus tudásunkkal vannak ellentmondásban, hanem magában a megnyilatkozásban a két mellérendelő mondatrész között feszül ellentmondás. A 'terembe való belépés az Emberi Jogok Ligájának tagjaira korlátozódik' és a 'a tagsági kártyát a bejáratnál árulják majd', tehát bárki beléphet. A 'tagjaira korlátozódik' kifejezés és a 'tagsági kártya árulása a bejáratnál' jelentésének ellentmon-

dásossága teszi nyilvánvalóvá az ironikus interpretációt, amely konkrétan az Emberi Jogok Ligája működésének ironikusságára hívja fel a figyelmet. A példában Martin (1992: 89) szerint az irónia indikátora a három pont a mondat végén. A három pont nyilvánvalóbbá teszi a megnyilatkozásban rejlő ironiát. A relevanciaelmélet terminusaiban átfogalmazva a három pont az ironikus információt jelző kommunikatív szándékot jelzi.

- (10) *Az alpári kritikákat azonnal töröljük... de a mélyen szántó gondolatok nem is a mi nézőinkre jellemzőek.*
(VNTV beszélgetős műsora).

A (10)-es példában két egymástól szélsőségesen (hiperbola!) eltérő jelző között feszülő ellentét erősíti az ironikus interpretációt. A 'mélyen szántó gondolat'-nak már önmagában (szemantikai jelentés, konvencionálizálódott jelentés) is ironikus interpretációja van, anélkül, hogy a kontextust figyelembe vennénk. A 'mély', 'tartalmas' gondolat és a 'mélyen szántó' közötti ellentétet idézi föl a *mélyen szántó* jelző. Erre erősít rá az *alpári kritika*.

2.2 Szemantikai-pragmatikai kulcsinger

Kategóriák ütközése fordul elő, ironikus hatást keltve, a zeugma esetében is, amely össze nem illő kategóriákat (konkrét és elvont fogalmakat kapcsol egy szintaktikailag jól formált szerkezetbe. Az irónia forrása az elvont és a konkrét kategóriák közötti váltás (l. korábban *kategóriaváltás* az 1.1. részben és Komlósi 2012).

- (11) *Felvette a kalapját és azt a szokást, hogy...*⁹
(12) *Krisztus könnyeit fogjuk inni a nádfödélű pajtában és szilvóriumot*¹⁰
(Kassák Lajos: A ló meghal, a madarak kirepülnek).

A (11)-es példában a zeugma forrása a *felvette* predikátum, amely egyazon megnyilatkozásban kétféle értelemben szerepel. A *felvette a kalapját* esetében a *felvette* kifejezésnek 'egy konkrét fizikai cselekvés' jelentése aktiválódik, míg ezzel egy időben a *felvette azt a szokást* esetében „*felvette*” kifejezésnek 'egy elvont cselekvés' jelentése társul (l. még *felveszi a kesztyűt, felveszi a harcot*). Ugyanez történik a (12)-es példában, ahol a zeugma forrása az *inni* predikátum, amelynek Kassák egyszerre kétféle jelentését használja ki. Konkrét értelemben a szilvapálinka az *inni* argumentuma, míg elvont értelemben az *inni* argumentuma *Krisztus könnyei*. Az ironikus hatást ennek a két jelentésnek (a konkrétnek és az elvontnak) az együttes használata, vagyis a szemantikai kétértelműsége adja, amelyet pragmatikai szinten sem tudunk feloldani. Kálmán–Trón–Varasdi (2002) szerint az egyértelműsítést szolgáló pragmatikai következtetések a zeugma esetében ellentmondanak egymásnak, mivel egyik következtetés alapja sem specifikusabb a másiknál, így nem tudunk választani az értelmezések közül. A zeugmaszerű hatást az okozza, hogy a pragmatikai folyamattal nem tudjuk feloldani a szemantikai többértelműséget (Kálmán–Trón–Varasdi 2002: 281). Ugyanez a fennmaradó többértelműség jellemzi az ironiát, sőt bizonyos eseteiben fenn is tartja a kétértelműséget (l. Komlósi 2012). Ezt a fennmaradó többértelműséget láthatjuk a következő két, (13) és (14) példában is, amelyeknek kontextustól függetlenül is ironikus színezete van, ám kontextustól függően ez felerősödhet.

⁹ Köszönettel tartozom Maleczki Mártának a példáért és azért, hogy felhívta a figyelmemet a zeugma és az irónia lehetséges összefüggéseire.

¹⁰ Ebben a példában még az is erősíti az ironikus hatást, hogy távol van egymástól a két argumentum, amelyek közé bővítmények ékelődnek. Ez hasonlít ahhoz, amikor az irónia forrása a tiszta csatolmány és az azt megelőző egység közötti eltérésben, perspektíva-váltásban van.

(13) *Feri szomorkás mosollyal és egy Hondával távozott.*

(14) *Megpróbáltam Chicagóig elvinni a gépet, de olyan nehéz volt, hogy félúton letettem.*¹¹

A első (13) példában a zegma forrása a *-val/-vel*. Mindamellet, hogy a *távozik* igének kétféle konvencionalizált (elvont és konkrét) jelentése kerül egyszerre használatba, *szomorkás mosoly* és az *egy Honda* közötti meglepő kapcsolat is erősíti az ironikus olvasat lehetőségét. Ha valaki egy Hondával távozik, attól azt várnánk, hogy örömteli mosollyal távozzon. Így nem csak a konkrét és elvont jelentések ütközéséről van szó, a kontraszt hatását felerősíti a *szomorkás* és a *Honda* közötti társadalmi várakozásokkal ellentétes kapcsolat. A második (14) példában az *elvisz* átvitt ('elvinni a gépet', azaz 'elnavigálni') és a konkrét ('elcipelni valamit') jelentése hívódik elő a *nehéz* jelző hatására.

(15) *Megpróbáltam Chicagóig elvinni a gépet, de félúton letettem.*

Ha a megnyilatkozás a következőképpen hangzik el, mint a fenti (15) példában, akkor nincsen zeugmahatás, mert az *elvinni* és a *letenni* igék konvencionálisan metaforikus jelentésben szerepelnek. A *nehéz* jelző az, ami bekapcsolja az értelmezésbe az *elvinni* konkrét jelentését, mint 'súlyos tárgyat elvinni'. Érdekes kérdés, hogy a *nehéz* miért az konkrét jelentést hozza előtérbe, amikor a jelző elvont jelentése (pl. 'nehéz probléma') is konvencionális.

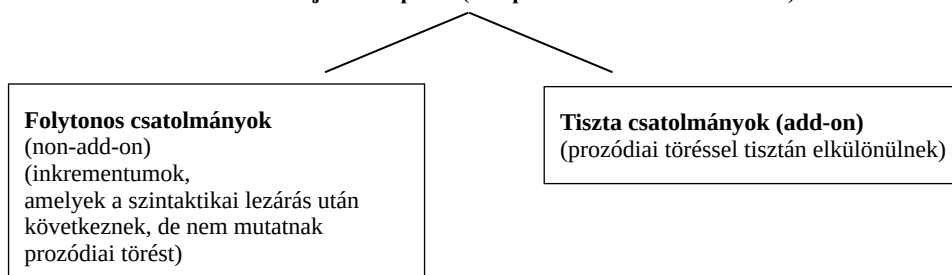
2.3 Szintaktikai-pragmatikai kulcsinger

Nézzük meg azt, hogy szintaktikai szinten mi jelezheti, hívhatja fel a hallgató figyelmét az ironikus szándékra, majd az ironikus értelmezésre. Ilyen például a szünet, amely a szintaktikai lezárás és a tiszta csatolmány között van a (16) példában. Az irónia kulcsingereként a megnyilatkozásban a szintaktikai lezárás és a tőle prozódiai töréssel titán elkülönülő úgynevezett tiszta csatolmány (add-on) jelentése közötti ütközés szolgál. Itt szintaktikai, pragmatikai és prozódiai lezárás is van egyszerre.

(16) *Nem iszik sokat... egyedül.*

A példa jobb megértéséhez szükség van néhány alapfogalom tisztázására, amelyet a konverzáció-elemzés használ. Ezek a forduló, a fordulókonstrukciós egység (FKE), illetve az FKE-kiterjesztés típusai. A forduló (beszédlépés, turn) a beszélgetés legkisebb egysége. A társalgásban részt vevő beszélő vagy befejezi a mondanivalóját szóátadás nélkül, vagy átadja a szót a következő beszélőnek (Sacks at al. 1974; hivatkozza Németh 2007–8). A fordulókonstrukciós egység (FKE) az a minimális egység, amely egy fordulót alkothat. Az FKE nem pusztán szintaktikai kategória, hanem prozódiai, szemantikai és pragmatikai szempontból is önálló egység (Ford al. 1996; Ford–Thompson 1996, hivatkozta Németh 2007–8).

Az FKE-kiterjesztés típusai (Couper–Kuhlen–Ono 2007: 516)

¹¹ Kálmán – Trón – Varasdi (2002: 279) példái.

Ironikus lehet akkor is a megnyilatkozás, ha nincsen szintaktikai törés. Fontoljuk meg az alábbi (17) példát.

(17) *Nem iszik sokat egyedül.*

Hogyan járul hozzá az ironikus értelmezéshez a szintaktikai törés a (16)-os példában? A szintaktikai törés nélkül – ahogyan a (1)-es megnyilatkozás esetében is – szükség van egy ironikus interpretációt segítő kontextura, vagy prozódiai nyomra, míg a szintaktikai törés esetében maga a törés (szünet) az, ami kulcsingerként szolgál. Természetesen minél több kulcsinger van jelen egyszerre, annál biztosabb, hogy felismeri a hallgató az ironikus szándékot. A (1)-es példa esetében a (16)-os példához hasonlóan az irónia forrása a megnyilatkozásban a szintaktikai lezárás, és a tőle prozódiai töréssel tisztán elkülönülő tiszta csatolmány jelentése közötti ütközésen alapul.

(18) B1: *A férfiak keveset isznak.*
B2: *Vizet.*

(Kontextus: Többórás tanácskozás után a férfiak előtt teli ásványvizet üvegek állnak. Két nő szemléli az eseményeket.)

A különbség abban rejlik, hogy az iróniát a két beszélő közösen építi fel egy úgynevezett konstrukcióban (kokonstrukciókról l. Haugh 2010). A B1 beszélő nem ironikusnak szánt megnyilatkozásához a B2 beszélő ironikus szándékkal hozzátette a *Vizet* tiszta csatolmányát, amellyel rámutat *A férfiak keveset isznak* megnyilatkozás lehetséges ironikus interpretációjára, illetve ironikussá is teszi azt. A *Vizet* tiszta csatolmány arra hívja fel a figyelmet, hogy másféle folyadékot viszont sokat isznak. Itt egyszerű ellentétéről (pl. fehér/rózsaszín/zöld) van szó, nem pedig poláris ellentétéről (fekete-fehér), mégis a kulturális tudásunk alapján feltételezhetően B2 az alkoholra gondolt, amikor szembeállította vele a vizet.

2.4 Morfopragmatikai kulcsinger

Nézzünk néhány példát az ironikus interpretációt segítő morfopragmatikai kulcsingerekre. Ezek a morfopragmatikai jelenségek, amelyek kulcsingerként szolgálhatnak az ironikus szándék érvényesüléséhez. Ilyen morfopragmatikai jelenség a magyar nyelvben a túlzófok kifejezésére használt felsőfok *leg+x+bb* (*legmeglepőbb*) és a *-cska/-cske* és a *-ka/-ke* kicsinyítő képző. A túlzófok a mindennapi nyelvhasználatban a hiperbola egyik megjelenési formája (Kiefer 2003).

Ha egy morfológiailag összetett szóban előforduló affixum a beszédhelyzetre utal, ebben az esetben a morfológia releváns pragmatikailag. A morfopragmatika a morfológiai szabályok által létrehozott derivátumok pragmatikai aspektusait vizsgálja. Kiefer szerint nem az a kérdés, hogy a kicsinyítő képzős *lábacska* használata milyen pragmatikai következményekkel jár, hanem az, hogy a kicsinyítő képzős alakokat létrehozó szabálynak az alapszavak meghatározott szemantikai körében (ha van) milyen pragmatikai következménye van. A morfológiai szabály bemenete az alapszó + képző jelentése, kimenete pedig a derivátum jelentése, amely kompozicionálisan jön létre (Kiefer 2003: 107–8). Kiefer szerint (2003: 108–9) elsősorban azok a morfopragmatikai jelenségek, ahol a morfológiai szabály(ok) (i) egymással versengők (*-(V)* és *-(V)l* domináns ige képzők), (ii) a szó denotatív jelentéshez kismértékben vagy nem járul(nak) hozzá (kicsinyítő képző szabálya), illetve (iii) nem prototipikus(ak). Nem prototipikus például a fokozás, sem a ragozás, sem a szóképzés szempontjából.

A felsőfok – *leg+x+bb* (*legmeglepőbb*) – és túlzófok között szemantikai különbség nincsen, csak pragmatikai különbség van. A felsőfok szemantikailag egy értékskála legfelsőbb fokát, egy végpontot jelöl. Az utolsó és legutolsó között nincsen szemantikai különbség, így a legutolsó és a legeslegutolsó között sem lehet (Kiefer 2003: 112). A túlzófok a beszédhelyzetről, a beszélő szándékáról közvetít információt. „A túlzófok használata csak abban az esetben lehet releváns, ha a beszélő a vele denotatív jelentéssel nem kifejezhető pragmatikai jelentést kíván közölni” (Kiefer

2003: 113). A túlzófok a mindennapi nyelvhasználatban a hiperbola egyik megjelenési formája (Kiefer 2003). Ezt láthatjuk a következő (19)-es és (20)-as példákban.

- (19) *Ez volt a legjobb koncert, amit valaha hallottam.*
(Kontextus: Egy borzalmas koncert után.)

- (20) *Hát, ez volt a legmeglepőbb hír, amit hallottam.*
(Kontextus: Egy mindenki számára nyilvánvaló, várható közlés után.)

A túlzófokon kívül a kicsinyítő képző morfémainak (-cska/-cske és a -ka/-ke) pragmatikai jelentései szolgálhatnak ironikus kulcsingerként, ahogyan ez az alábbi (21–23) példából látszik. A -cska/-cske és a -ka/-ke kicsinyítő képzők alapjelentése 'kicsi, kevés', ám ezt gyakran háttérbe szorítja a pragmatikai jelentése (Dressler–Kiefer 1990; Dressler–Merlini–Barbatesi 1993; Kiefer 2003). Amikor az alapszó és a kicsinyítő képző jelentése összeütközik, ironikus hatást keletkeztethet, mint a *pártocska*, *reformocska* esetében, de a *kis párt*, *kis reform* jelzős szerkezet nem hordozza a kicsinyítő képzős alakzat pragmatikai jelentéseit (Kiefer 2003).

- (21) *E pártocska büszkén hirdeti magáról milyen karakán, neki azután nincsen vajacska a kerekén, azt kizárólag a becsület forgatja! [...] Ezt követően kiderült: a pártocska e főtisztviséges képviselőcskéje milyen ügyes...* [Egypercesek: Pártocska, világszínvonal.hu].
- (22) *Ezt követően kiderült: a pártocska e főtisztviséges képviselőcskéje milyen ügyes szőlősgazdácska is!* [Egypercesek: Pártocska, világszínvonal.hu]
- (23) *A francia konzervatív politikus leszögezte, átfogó kezelésre van szükség, ehhez pedig – mint fogalmazott – „reformokra és nem reformocskákra” van szükség. Ezért felszólította a bizottságot, dolgozzon ki akcióttervet az egységes piac megvalósítására.* [Reformocska helyett reformot várnak Barroától, hvg.hu].

Fontos különbség van a *kis párt*, *kis reform* jelzős szerkezet és a kicsinyítő képzős kifejezés között, a jelzős szerkezet nem hordozza a kicsinyítő képzős kifejezés pragmatikai jelentéseit (Dressler–Kiefer 1990; Dressler–Merlini–Barbatesi 1993; Kiefer 2003). A perspektíva-váltást ezekben az esetekben a kicsinyítő képző használata idézi elő, amely az alapszó (*párt*) pragmatikai jelentését kérdőjelezi meg. A (23)-as példában a *reformocska* a *reformokra és nem reformocskákra* közvetlen kontextusában jól érzékelhető az irónia működése, amely azon a különbségtételen alapul, hogy 'a reformocska az nem reform', 'A-cska' nem ekvivalens 'nem A'-val.

2.5. Prozódiai kulcsinger

Számos tanulmány járja körül az ironikus intonáció (ironic tone of voice) kérdését, mint az ironikus szándékot jelölő számos paralingvisztikai nyom (cue) egyikét. Az ironikus szándékot jelző prozódiai kulcsingerekkel foglalkozó irodalomnak csak e tanulmány célkitűzéséhez illeszkedő releváns részeit tekintem át a teljesség igénye nélkül. Az áttekintésem célja az, hogy képet adjak a prozódiai szintnek a szerepéről az irónia prototipikus kulcsingereinek a számbavételéhez. A tanulmányokból kiderül, hogy önmagában az ironikus hangvétel (ironic tone of voice) nem szolgál egyértelmű kulcsingerként az ironikus interpretáció nyilvánvalóvá tételére. Az ironikus hangvétel összetevőit Cutler (1974, 1976: 134) a következőkben határozza meg: hangsúly (heavy stress), lassú beszédtempó (slow speaking rate), és nazalizáció (nasalization). Ugyancsak Cutler szerint, ha a kontextusban található nyomok elég erősek, akkor nincsen szükség ironikus hangvételre (1974: 117).

Arra, hogy mennyire játszik szerepet az ironikus szándék megértésében az ironikus intonáció, egymással ellentétes kutatási eredmények állnak rendelkezésre Kreuz és Roberts (1995) erre vonatkozó összefoglaló munkája alapján. Az egyik nézet szerint az ironikus interpretációt segíti, a másik szerint nincsen különbség az értelmezésben, ha jelen van, ha nincs, az ironikus intonáció. Ackerman

(1982) szerint az ironikus intonáció segítségével lehet a gyerekeknek abban, hogy egy megnyilatkozást és annak kontextusát integrálják. Ackerman (1983) kísérletében – a 6 éves korosztálytól eltérően – a 8 éves korosztály már erősen támaszkodott az intonációs nyomokra az ironia felismerésében. Egy olvasásiidő-mérésen alapuló vizsgálat szerint a felnőttek gyorsabban felismerték az ironikus szándékot a gúnyos intonációs nyomok jelenlétében (Rosenblatt–Swinney–Gardner–Winner 1987, hivatkozza Kreuz–Roberts 1995), illetve arra is vannak adatok, hogy a szarkasztikus ironia felismerésében nagyobb szerepet játszanak az intonációs, mint a kontextuális nyomok (Capelli–Nakagawa–Madden 1990). Az ép nyelvhasználói adatokhoz kiegészítésként Tomkins és Mateer (1985) vizsgálatai arra mutatnak rá, hogy a jobbagyfélteke-sérültek esetében sem a kontextuális nyomok, sem pedig az intonációs nyomok nem segítik elő a páciensek ironiamegértését (l. Chiarello 1991). Végezetül egy kísérletben különböző életkorú gyerekeket és felnőtteket arról kérdeztek, hogy hogyan értékelik a potenciálisan ironiát jelző markereket. A kísérleti eredmények szerint az életkor előrehaladtával erősebben játszanak szerepet az intonációs és viselkedéses kulcsingerek az ironikus szándék felismerésében. Észrevehetjük, hogy ez utóbbi vizsgálat tárgya más, mint a korábbi vizsgálatoké. Ez utóbbi, az ironia megértéséről való gondolkodást vizsgálja. Azt helyezi középpontba, hogy mit gondolnak a nyelvhasználók arról, hogy milyen kulcsingerek játszanak szerepet az ironiamegértésükben. Ez nem egyenlő azzal, hogy az online folyamatban, amikor éppen megértik az ironikus megnyilatkozást, valójában mi játszik szerepet.

Másrészt a fenti eredményektől eltérően más vizsgálatok arra mutatnak, hogy az ironikus intonáció nagyon kevésbé játszik szerepet az ironikus szándék megértésében. Ackerman (1983) már említett kísérletéből úgy tűnik, hogy az ironikus intonáció kevésbé játszik szerepet a 6 éves gyermekek esetében, mint a kontextuális információk. Winner és Gallagher (1983, hivatkozza Kreuz–Roberts 1995: 23) felnőttekkel végzett kísérlete szerint az olyan viselkedéses nyomok, mint a rámutatás és a nevetés, informatívabbak, mint az intonációs nyomok. Winner et al. (1987) 8–10 éves gyerekekkel végzett kísérletei szerint, 8 éves kortól az ironikus szándékot éppen úgy felismerik az ironikus intonációval kísérve, mint a nélkül.

Kreuz és Roberts (1995) – mások és saját eredményeik alapján – arra következtetésre jutnak, hogy az ironikus intonáció explicit nyomként (cue) nem specifikusan az ironikus szándék felismerésére, hanem a nem szó szerinti értelmezés elősegítésére szolgál (l. még Bryant 2010). A beszélő valószínűleg akkor használ ironikus intonációt, ha kevés a közös tudás (common ground), amelyben osztoznak a hallgatóval (Kreuz–Roberts 1995: 28). Abban az esetben pedig, amikor a beszélő és a hallgató közös tudása elég magas szintű, Kreuz és Roberts szerint (1995: 28) főleg és hátrányos az ironikus hangvétel használata az ironikus interpretációra nézve.

(24) *That was simply the most incredible dining experience in my entire life.*

Ha valaki pléhpfával mondja mindezt (24), akkor azt finom kritikának vagy enyhén mulatságosnak érezzük. Ha nagy nyomatékkal (heavy stress) mondja valaki ugyanezt, akkor erősebben negatív értékelést fejez ki vele (Kreuz–Roberts 1995: 28). Ha az ironia túl nyilvánvaló, akkor veszít abból a képességéből, hogy élvezetes és szórakoztató legyen, és nagyon másfajta érzelmeket vált ki (l. még Capelli et al. 1990: 1825).

Bryant (2010) az ismerősök közötti spontán diadikus diskurzusokban vizsgálta a prozódiai kontraszt¹² szerepét az ironikus szándék felismertetésében. Eredményeiből kitűnik, hogy az ironikus megnyilatkozás és az azt közvetlenül megelőző rész legtöbb esetben prozódiai kontrasztban volt egymással. A beszédtempó-lassulás, a hangmagasság-változás, és az amplitúdó variabilitásának csökkenésén (Bryant–Fox Tree 2005) kívül nem mutatkoztak szignifikáns eltérések az ironikus és nem ironikus beszédmodok között (Bryant 2010: 556). A különböző beszélők között konzisztencia csak a beszédtempóban mutatkozott. Az egyes ironikus megnyilatkozások lassabb beszédtempóban hangzottak el, mint az őket közvetlenül megelőző részek. Az egyes nyelvhasználókra vonatkozóan

¹² A prozódiai kontrasztot úgy definiálta, mint statisztikailag kiemelkedő váltás szomszédos nyelvi egységek (phrasal units) között, az ötből legalább egy akusztikus dimenzióban. Az öt akusztikus dimenzió: alaphérvencia (fundamental frequency [pitch]), alaphérvencia-variabilitás (fundamental frequency standard deviation [pitch variability]), amplitúdó [decibels], amplitúdóvariabilitás [decibel standard deviation] és a szótagidőtartam-átlag (mean syllable duration [speech rate]).

relatív prozódiai változást állapított meg, emellé azonban abszolút kontraszt nem társult, illetve kevés konzisztencia mutatkozott az egyes nyelvhasználók között. A szerző arra megállapításra jut, hogy a prozódiai kontraszt, amely az ironikus szándékot jelezheti, nem kapcsolódik egyértelműen és minden esetben az ironikus megnyilatkozáshoz. Összességében nagyobb kontraszt és több szimultán kontraszt mutatkozik, amikor a beszélő ironiát használ, variabilitás és érték tekintetében, mint amikor nem használ ironiát. Nem társul gyakoribb hangmagasságváltással, csupán nagyobb és drámaibb a kontraszt az ironikus résznél az azt közvetlenül megelőzőhöz képest. Prozódiai regulativitásként a lassú beszédtempót állapítja meg, ahogyan azt már korábban a szarkazmussal kapcsolatban tette Cutler (1984), Anolli et al. (2000) és Rockwell (2000). Ennek okaként két egymással kompatibilis lehetséges magyarázatot ad. Egyfelől felélel, hogy a beszédtempó lassulása (kontrasztban van az azt megelőző gyorsabb beszédtempóval) az artikulációs erőfeszítés optimalizálásával van összefüggésben. A kontrasztot a beszélő azért a lassabb beszédtempóval idézi elő általában, és nem a növekvő beszédtempóval, mert így optimalizálja az artikulációs erőfeszítéseit, és ezzel együtt több időt hagy a feltételezhetően összetettebb folyamatra, amellyel az irónia mint nem szó szerinti¹³ jelentés megértése jár.

Fontos kiemelni, hogy Bryant vizsgálatai újdonságot hoznak az ironiához társuló úgynevezett ironikus hangvétel vizsgálatába, több tekintetben is. Egyrészt nem elszigetelten tekint az ironikus megnyilatkozásra, hanem spontán szóbeli diskurzus összetevőjeként, valamint a prozódiai változást az egyes beszélők diskurzusain belül is értékeli, nem csak a különböző beszélők között keres egységes mintázatot. Ily módon lehetőség van a diskurzus egyéb elemeinek akusztikus jellemzőihez képest értékelni a prozódiai változásokat, és nem csak az abszolút változásokat, általában véve ironikus prozódiai mintázatokat keresni. Eredményei alátámasztják azt, hogy nincsen egy speciálisan az ironiára jellemző prozódiai mintázat (prosodic pattern) a különböző nyelvhasználók és a különböző típusú ironikus beszédmódok között. Két példával szemléltetve, a prozódiai kontraszt nemcsak az ironikus szándék jelölésétől függ, hanem attól is, hogy milyen (a) környezetben van az ironikus megnyilatkozás, illetve, hogy milyen egyéb (b) multimodális csatornán érzékelhető az ironikus szándék. Elsőként nézzük, a közvetlen kontextus befolyásoló szerepét. Ha az amerikai angolban az ironikus megnyilatkozást egy kérdő mondat előzi meg közvetlenül, akkor a kérdő mondat végének meredeken emelkedő (terminal high-rise) intonációja az, ami meghatározza melyik típusú hangmagasság-mozgató (pitch movement) használja a beszélő azért, hogy kontrasztba állítson két szomszédos nyelvi egységet egymással. A kérdő mondatot követő irónia esetében alacsonyabb alaphangfrekvencia mutatkozott csökkenő kontúrral a kérdő mondatához képest. Másodszor nézzük, hogyan befolyásolhatja az ironikus szándék felismerését segítő multimodális információ a prozódiai kontraszt mértékét. A hallgató sokféle információforrást használ annak érdekében, hogy felismerje az ironikus beszédet (l. még Attardo et al. 2003; Bryant–Fox Tree 2002), amelyekből az adott helyzetben kiválasztja a számára relevánsakat. A prozódiai kontraszt mértékét az is befolyásolhatja például, hogy milyen nagy az inkongruencia a megnyilatkozás és a fizikai kontextus között. Ha nem szembetűnő az eltérés, akkor a prozódiai kontraszt élesebb lehet (Gibbs–Bryant 2008; Bryant 2010: 558). Azaz ha kontextuális szinten nincs vagy gyenge az ironikus szándékot nyilvánvalóvá tévő kulcsinger, akkor prozódiai szinten használhat a beszélő nyilvánvalóbb kulcsingert, erősebb kontraszt használatával.

Fontos megjegyezni, hogy az egyéni beszélgetési stílus változékonysága kiegészül a kultúra-specifikussággal (Tannen 2001: 52). A dallamváltások, a hangerővel és a beszédtempóval nemtől, kortól, népcsoporttól függően változhatnak. Ennek alapján más adatokkal egybehangzóan (Balogh 2007) feltételezhetjük, hogy egy megnyilatkozás ironikus interpretációját segítő prozódiai mintázata nemhogy nem univerzális jellegű, hanem kultúrspecifikus és erősen egyénfüggő lehet. Az ironiahasználat kultúrspecifikusságát támogatja még az a megfigyelés, hogy bizonyos közösségekben az ironikus nyelvhasználat kiemelt társadalmi jelentőséggel bír (l. gyimesek, Balogh 2007).

Ugyanakkor Bryant (2010) maga felhívja rá a figyelmet, hogy kétirányú (bidirectional) változás legtöbb esetben van az akusztikus jelzések tekintetében.

¹³ Bryant terminusát használom, amely nem tesz különbséget a konvencionális, nem konvencionális és nem szó szerinti jelentés között.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Bryant (2010) eredményei összhangban vannak azzal az elképzeléssel, hogy az irónia legalább eltérést fejez ki, de sok esetben poláris oppozícióként jelenik meg. Az akusztikus dimenziókban mért eltérés az ironikus összetevő és az azt közvetlenül megelőző összetevő között összhangban van a korábban a különböző nyelvi szinteken bemutatott ütközések természetével. A prozódiai szinten az összeütközés, amely jelezheti az iróniát, eredhet a hangmagasság relatív kontrasztjából az egyes beszélők viszonylatában, illetve eredhet a lassuló beszédtempó és az azt megelőző rész közötti kontrasztból. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy önmagában ez a kontraszt nem jelent egyértelmű kulcsingert az ironikus szándék felismeréséhez, hanem feltételezhetően a „jobban figyelj erre a részre” figyelemirányításként tekinthetünk rá. Amely elősegítheti más ironikus szándékot jelző kulcsinger felismerését. Bár nincsen egy, kifejezetten csak az iróniához kapcsolódó prozódiai mintázat (ironikus hangvétel), mégis más kulcsingerekkel együtt előfordulva bizonyos prozódiai kontrasztok elősegíthetik az ironikus interpretációt.

2.6. Gesztikulációs kulcsingerek

Attardo et al. (2003) a vizuális és auditív nyomait (cue) az ironikus szándéknak vizsgálta. Bryant (2010) vizsgálataival megegyezően nem találtak az ironikus hangvételre tipikus prozódiai mintázatot, úgy tűnik azonban, hogy van egyértelműen az iróniához kapcsolódó arcfejezés úgynevezett fapofával/pléhpofával (blank face), kifejezéstelen arccal. Mindezek mellett az irónia felismerésében hangsúlyozzák a multimodalitás szerepét.

3. Összegzés

A dolgozat célkitűzése szerint megmutatta az ironikus szándékot jelző kulcsingereket, amelyek elméleti alapozása a módosított sperber–wilsoni osztenzív–következtetési kommunikációdefiníció (Németh T. 2013) alapján történt. Ezek alapján láthatóvá vált, hogyan választható el az irónia az iróniát nyilvánvalóvá tévő osztenzív stimulusoktól (kulcsingerektől). Először példákat hoztam az *iróniára irányuló* informatív és kommunikatív szándékok hiányára és meglétére (1.3. rész), majd bemutattam az irónia különböző nyelvi szintekhez kapcsolható, valamint gesztikulációs kulcsingereit.

Az ironikus interpretáció felismerését segítő nyelvi nyomok vizsgálata alátámasztja azt az elképzelést, hogy az irónia kategóriaütközésen alapszik, hasonlóan ahhoz, amikor az ironikus megnyilatkozás a kontextussal ütközik (vö. Attardo 2000). Az alábbi táblázatban a 2. frészben tárgyalt nyelvi szintekhez kapcsolódó ütközéseket foglaltam össze.

1. táblázat

	Ütközés/kontraszt		Megjegyzés
megnyilatkozás	→←	kontextus	
konkrét	→←	elvont	
tiszta csatolmány előtti rész	→←	tiszta csatolmánnyal együtt	
szó	→←	morféma	
felsőfokmorféma	→←	kontextus	
megelőző rész tempójához képest	→←	lassabb beszédtempó az ironikus résznél	
megelőző rész hangmagassága	→←	ironikus rész hangmagassága	relatív kontraszt, az egyes beszélők viszonylatában

Az iróniának és nyomainak analízise is alátámasztja az irónia kategóriaütközésen alapuló magyarázatát, és elválasztja az iróniát annak nyomaitól. A kategóriaütközés önmagában még nem az irónia sajátja. A figyelem ráirányítása a kategóriaütközésre perspektívaváltással viszont már az irónia sajátosságának tekinthető. A figuratív nyelvhasználatra gondolhatunk, úgy, ahogy a különböző dolgok, kategóriák speciális módú egymás mellé helyezése történik. A metafora esetében ez a különböző kategóriák (pl. konkrét/elvont) egymás mellé helyezéséről, azonosításáról szól. Az olyan alakzat, mint a metonímia (*zörgő kabát az utcasarkon*) két dolog érintkezésén alapul. Nem azonosságról és nem is ütközésről, ellentétéről van szó, hanem a különböző minőségek (*ember – kabát*) térbeli érintkezéséről, kapcsolódásáról. Az irónia sajátja, hogy magára az eltérésre, az össze nem illőségre hívja fel a figyelmet.

Végül fontos kiemelni, hogy másokkal egyetértésben (l. Bryan 2010), az iróniának nincsen egyértelmű, csak az iróniát jelző kulcsingere. Sokkal inkább a különböző multimodális kulcsingerek együttes előfordulásai hívják fel a figyelmet az ironikus tartalmat közlő informatív szándékra. Bryant és Gibbs (2008) alapján úgy tűnik, hogy egyik kulcsinger erősebb, illetve gyengébb a másikat kiegészítve, azaz ha például kisebb a kontextuális kulcsinger, akkor erősebb prozódiai kulcsingert (kontrasztot) fog alkalmazni a beszélő. Ha kisebb a fizikai kontextusból adódó kulcsinger, akkor például hiperbolát alkalmazhat a beszélő.

SZAKIRODALOM

- Ackerman, Brian P. 1982. Contextual integration and utterance interpretation: the ability of children and adults to interpret sarcastic utterances. *Child Development* 53: 1075–83.
- Ackerman, Brian P. 1983. Form and function in children's understanding of ironic utterances. *Journal of Experimental Child Psychology* 35: 487–508.
- Árvay Anett 2003. A manipuláció és meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 11–35.
- Attardo, Salvatore 2000. Irony as relevant inappropriateness. *Journal of Pragmatics* 32: 793–826.
- Attardo, Salvatore – Eisterhold, Jody – Hay, Jennifer – Poggi, Isabella 2003. Multimodal markers of irony and sarcasm. *Humor* 16: 243–60.
- Barbe, Katharina 1995. *Irony in context*. John Benjamins, Amsterdam.
- Balogh Flóra 2007. *A humor megjelenése Csehétfalva mindennapi beszédaktusaiban, különös tekintettel a tré-fálkózási szokásokra*. Kézirat. Szeged.
- Bryant, Gregory A. – Fox Tree, J. E. 2005. Is there an ironic tone of voice? *Language and Speech* 48: 257–77.
- Bryant, Gregory A. 2010. Prosodic Contrasts in Ironic Speech. *Discourse Processes* 47: 545–566.
- Capelli, Carol A. – Nakagawa, Nooren – Madden, Cary M. 1990. How children understand sarcasm: The role of context and intonation. *Child Development* 61: 1824–41.
- Chiarello, C. 1990. Interpretation of word meanings by cerebral hemispheres: One is not enough. In: O. J. Schwanenflugel (ed.): *The psychology of word meanings*. Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Hillsdale, NJ. 251–78.
- Claire Colebrook 2004. *Irony*. Taylor & Francis e-Library.
- Couper-Kuhlen, Elisabeth – Ono, Tsuyoshi 2007. 'Incrementing' in conversation. A comparison of practices in English, German and Japanese. *Pragmatics* 17: 513–52.
- Cutler, Anne 1974. On saying what you mean without meaning what you say. In: Galy, M. – Fox, R. – Bruck, A. (eds.): *Papers from the Tenth Regional Meeting*. Chicago Linguistic Society. Chicago, Ill.: CLS, 117–27.
- Cutler, Anne 1979. Beyond parsing and lexical look-up. In: Wales, R. J. – Walker, E. C. T. (eds.): *New approaches to language mechanisms; a collection of psycholinguistic studies*. North-Holland, Amsterdam, 133–44.
- Csibra Gergely – Gergely György 2009. Natural Pedagogy. *Trends in Cognitive Sciences* 13/4: 148–53.
- Donald, Merlin 2001. *Az emberi gondolkodás eredete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Dressler, Wolfgang U. – Kiefer Ferenc 1990. Austro-Hungarian morphopragmatics. In: Wolfgang U. Dressler – Hans C. Luschützky – Oskare Pfeiffer – John R. Rennison (eds.): *Contemporary morphology*. Mouton de Guyter, Berlin–New York, 69–78.
- Dressler, Wolfgang U. – Merlini-Barbatesi, Lavinia 1993. *Morphopragmatics*. Mouton de Guyter, Berlin–New York.
- Ervas, Francesca 2011. Perché l'ironia riguarda il pensiero. *Esercizi Filosofici* 6: 64–75.
- Ford, Cecilia E. – Fox, A. Barbara – Thompson, Sandra A. 1996. Practices in the construction of turns. The TCU revisted. *Pragmatics* 6: 427–54.
- Ford, Cecilia E. – Thompson, Sandra A. 1996. Interactional units in conversation. Syntactic, intonational and pragmatic resources for the management of turns. In: Elinor Ochs – Schegloff, Emanuel A. – Thompson, Sandra A. (eds.): *Interaction and grammar*. Cambridge University Press, Cambridge, 134–84.

- Gergely, György–Csibra, Gergely 2005. A kulturális elme társadalmi konstruálása: az utánzásos tanulás mint humánpedagógiai mechanizmus. In: Gervain, Judit–Kovacs, Kristóf–Lukacs, Ágnes–Racsmany, Mihály (eds.): *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 371–7.
- Gibbs, Raymond W. – Herbert L. Colston (eds.) 2007: *Irony in Language and Thought*. Lawrence Erlbaum Associates, Taylor – Francis Group, New York, London.
- Gibbs, R. W. – Bryant, Gregory A. 2008. Striving for optimal relevance when answering questions. *Cognition* 106: 345–69.
- Giora, Rachel 1995: On Irony and Negation, *Discourse Processes* 19: 239–64.
- Giora, Rachel 1998: Irony. In: Jeff Verschueren – Jan-Ola Östman – Jan Blommaert – Chris Bulcaen (eds.): *Handbook of Pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam, 1–21.
- Giora, Rachel – Ofer Fein 1999: Irony: Context and salience. *Metaphor and Symbol* 14/4: 241–57. Újra kiadva: in: Raymond W. Gibbs, Jr. – Herbert L. Colston (eds.) 2007: *Irony in Language and Thought*, Lawrence Erlbaum Associates, Taylor – Francis Group, New York, London, 201–16.
- Giora, Rachel 2003. *On our mind: Salience, context, and figurative language*. Oxford University Press, New York.
- Giora, Rachel 2009. Irony. In: Cummings, L. (ed.): *Pragmatics Encyclopedia*. Routledge, London, 265–67.
- Giora, Rachel 2011. Will anticipating irony facilitate it immediately? In: Dynel, M. (ed.): *The Pragmatics of Humour across Discourse Domains*. John Benjamins, Amsterdam, 19–31.
- Grice, H. Paul 1975/1989. Logic and conversation. In: H. Paul Grice 1989: *Studies in the way of words*. Harvard University Press, Cambridge (MA), 22–40. [Első megjelenés: in: Peter Cole – Jerry L. Morgan eds.: *Syntax and semantics*. Vol. 3: *Speech acts*. Academic Press, New York. Magyarul: A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Siklaci István – Terestyéni Tamás szerk. 2001: *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 213–27.]
- Grice, H. Paul 1978/1989. Further Notes on logic and conversation. In: H. Paul Grice 1989: *Studies in the way of words*. Harvard University Press, Cambridge (MA), 41–57. [Első megjelenés: in: Peter Cole (ed.): *Syntax and semantics*. Vol. 9: *Pragmatics*. Academic Press, New York, 113–28.]
- Horn, Laurence R. 1989: *A natural history of negation*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Haug, Michael 2010. Co-construction in interaction. In: Németh T. Enikő – Bibok Károly (eds.): *The Role of Data at the Semantic-Pragmatics Interface*. Mouton de Gruyter, Berlin, 349–80.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*. Longman, London.
- Kálmán László – Trón Viktor – Varasdi Károly 2002. *Lexikalista elméletek a nyelvészetben*. Segédkönyvek a Nyelvészeti Tanulmányozásához XIII. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Katz, Albert N. (ed.) 2000. *Metaphor and Symbol* 15 (1–2).
- Katz, Albert N. – Pexman, P. M. 1997. Interpreting figurative statements: Speaker occupation can change metaphor to irony. *Metaphor and Symbol* 12: 19–41.
- Kerbrat-Orecchioni, Catherine 1976. Problèmes de l'ironie. *Linguistique et sémiologie* 2: 10–47.
- Kiefer Ferenc 2003. Morfopragmatikai jelenségek a magyarban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Komlósi Boglárka 2007–2008. Az ironiakutatás dilemmái a pragmatikában. Nyelvtudomány III–IV. *Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica*, 95–128.
- Komlósi Boglárka 2010. *Irony and humour as building stones of identity*. Interdisciplinary Humor Conference: “San Zen che ride”. Ca’ Montagna, Council of San Zeno di Montagna, Verona, Italy. 2010. augusztus 26–28.
- Komlósi Boglárka 2012. Az ironia mint „kategóriaváltás” és „perspektíva-váltás” a szemantika és pragmatika határán. *Magyar Nyelv* 108: 410–25.
- Komlósi Boglárka 2013. A polarizációs tendencia szerepe az ironia felismerésében. A hiperbola és litotész mint nyom az ironia nyilvánvalóvá tételében. *Magyar Nyelv* 109: 409–20.
- Komlósi Boglárka (előkészületben). *A verbális ironia szociokognitív modellje*.
- Komlósi Boglárka – Ivaskó Livia (előkészületben). *Ironical speech as initiation to a social group*.
- Kreuz, Roger J. – Roberts, Richard. M. 1995. Two cues for verbal irony: Hyperbole and the ironic tone of voice. *Metaphor and Symbolic Activity* 10: 21–31.
- Kreuz, Roger J. – Roberts, Richard. M. – Johnson, Brenda. K. – Bertus, Eugenie. L. 1996. Figurative language occurrence and co-occurrence in contemporary literature, In: Kreuz, Roger J. – M. S. MacNealy (eds.): *Empirical approaches to literature and aesthetics*. Ablex, Norwood (NJ), 83–97.
- de Man, Paul 1996. *Aesthetic Ideology*. Ed.: A. Warminski. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Pexman, P. M. – Glenwright, M. 2007. How do typically-developing children grasp the meaning of verbal irony? *Journal of Neurolinguistics* 20: 178–96.
- Martin, Robert 1992. Irony and universe of belief. *Lingua* 87: 77–90.
- Nemesi Attila László 2005: Az alakzatprodukciónak empirikus kutatásának dilemmái, In: Ivaskó Livia (szerk.): *Érthető kommunikáció*. Szegedi Tudományegyetem Média- és Kommunikációs Tanszék, Szeged, 62–76.
- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Könyvkiadó, Budapest.
- Németh T. Enikő 2006. Pragmatika. In: Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 222–61.

- Németh T. Enikő 2008a. Verbal information transmission without communicative intention. *Intercultural Pragmatics* 5: 153–76.
- Németh T. Enikő 2008b. Intenciók a pragmatikában. A nyelvhasználat különböző formái. In: Bibok Károly (szerk.): *A morfológiától a pragmatikáig. Tanulmányok Pete István 80. születésnapjára*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 85–103.
- Németh T. Enikő–Bibok Károly 2010. Interaction between grammar and pragmatics: The case of implicit arguments, implicit predicates and co-composition in Hungarian. *Journal of Pragmatics* 42: 501–24.
- Németh T. Enikő 2013. Intenciók és nézőpontok a nyelvhasználatban. In: Kugler Nóra–Laczkó Krisztina–Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Tinta Kiadó, Budapest, 112–26.
- Németh T. Enikő megjelenés alatt. The role of perspectives in various forms of language use. *Semiotica*.
- Németh Zsuzsanna 2007–2008. A forduló (beszédlépés) kiterjesztésének grammatikája a magyarban. *Nyelvtudomány III–IV. Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica*, 149–84.
- Noveck, Ira A. – Sperber, Dan (eds.) 2004. *Experimental Pragmatics*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke–New York.
- Quintilianus, Marcus Fabius 2008. *Szónoklattan (Institutio Oratoria)*. Kalligram, Pozsony.
- Rosenblatt, E. – Swinney, D. – Gardner, H. – Winner, E. 1987. *On-line processing of metaphor and irony*. Unpublished raw data.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of categorization. In: E. Rosch – B. B. Lloyd (eds.): *Cognition and categorization*. Hillsdale NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 27–48.
- Rosch, Eleanor 2009. Categorization. In: Sandra Domíniek – Jan-Ola Östman – Jef Verschueren (eds.): *Cognition and Pragmatics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 41–52.
- Sacks, Harvey – Schegloff, Emanuel A. – Jefferson, Gail 1974. A Simplest Systematics for the Organisation of Turn-Taking for Conversation. *Language* 50: 696–735.
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre 1986/1995. *Relevance: Communication and Cognition*. Blackwell, Oxford.
- Tannen, Deborah 2001. *Miért értjük félre egymást?* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2008. Irónia. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 311–20.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tomkins, C. A. – Mateer, C. A. 1985. Right hemisphere appreciation of prosodic and linguistic indications of implicit attitude. *Brain and Language* 24: 185–203.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Utsumi, Akira 2000. Verbal irony as implicit display of ironic environment: Distinguishing ironic utterances from nonirony. *Journal of Pragmatics*, 32 (12): 1777–806.
- Wilson, Deirdre – Dan Sperber 1992. On Verbal Irony. *Lingua* 87: 53–76. [Újra kiadva: in: Raymond W. Gibbs, Jr. – Herbert L. Colston eds.: 2007: *Irony in Language and Thought*. Lawrence Erlbaum Associates, Taylor & Francis Group, New York, London, 35–55.]
- Wilson, Deirdre 2006. The pragmatics of verbal irony: echo or pretence? *Lingua* 116: 1722–43.
- Wilson, Deirdre – Sperber, Dan 2012. *Meaning and Relevance*. Cambridge UP.
- Wilson, Deirdre 2013. Irony comprehension: A developmental perspective. *Journal of Pragmatics* 59: 40–56.
- Winner, Ellen – Gallagher, E. 1983. *The role of behavioral and intonational cues in the understanding of irony*. Unpublished manuscript.
- Winner, Ellen – Windmueller, G. – Rosenblatt, E. – Bosco, L. – Best, E. – Gardner, H. 1987. Making sense of literal and nonliteral falsehood. *Metaphor and Symbolic Activity* 2: 13–32.

Komlósi Boglárka

ösztöndíjas

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Komlósi, Boglárka

Are you being ironic? Analysis of irony and its cues at the distinct linguistic levels

In this paper I concentrate on linguistic cues which may indicate the speaker's ironical intention. I present contextual and linguistic cues at various linguistic levels (e.g. the role of hyperbole and litotes; the pragmatic meanings of the Hungarian extreme degree prefix and diminutive derivational suffixes; zeugma; an add-on type of expansion of turn-constructive units (TCU), and prosodic

contrast. In order to account for markers (ostensive stimuli) of the intended ironical utterances, it is worth describing these stimuli within the framework of ostensive-inferential communication (Sperber and Wilson 1995). Two types of intentions (i.e., communicative and informative intentions) help us separate irony from its cues.

Keywords: irony, ostensive stimuli, communicative intention, informative intention, ironical intention

Erdei gyümölcsök II. 2. Fajnevek a Rosa nemzetségben

erdei rózsza J. Rosa arvensis (P. 482). Dél-és Közép-Európában honos, régebben termesztették is. Gyümölcse kis bogyó, színe élénkpiros, madarak, emlősök is eszik.

A fajt 1807-ben még *pallagi Rózsza* (MFüvK. 302), 1924-ben (MF. II: 543) és 1952-ben már *erdei rózsza* 'Rosa arvensis' (Növhat. 322). néven említik, minden bizonnyal a ném. *Wald-rose* 'ua.' (W.; R. 1890: Meyers 963) alapján, ennek tükörfordítása; vö. még sp. *rosa silvestre* (W.), azaz 'erdei rózsza'. A faj más nyelvi nevei és a latin szaknyelvi *arvensis* faji jelző ugyanis nem 'erdei', hanem 'szántóföldi, vetési' jelentésű, a lat. *arva* 'szántóföld, vetés' szóból való. *Erdei* faji jelzőjét az indokolja, hogy bükkösök és gyertyános-tölgyesek, ritkán túlevelű vagy vegyes erdők aljnövényzeteként fordul elő. Idegen nyelvi nevei közt ugyancsak élőhelyre utal a ném. *Feldrose* (AFE. 102; R. 1890: Meyers 963), ang. *field rose* (W.), fr. *rosier des champs* (uo.; R. 1887: CA. 53), sv. *fältros* (GRIN.), szln. *njivni šipek*, ol. *rosa dei campi* (ALP.), *rosa arvense*, sp. *rosal de potrerros*, or. *poza paštenna* (AFE. 102), azaz 'mezei rózsza' is. Társneve a ném. *kriechende Rose*, *Kriechrose*, *wilde Kletterrose* (uo.), *Ranken-rose* (W.; R. 1890: Meyers 963), azaz 'kúszó v. mászó rózsza', valamint a *weisse Wildrose* (AFE. 102), *große Hunds-Rose*, *Hundsorn* (W.), vagyis 'fehér vadrózsza', 'nagy kutyarózsza', illetve 'kutyatüske'.

illír rózsza J. Rosa polyacantha (P. 484). Nálunk is honos. Tojásdad termése piros. Az *illír* faji jelző a botanikában nem népnév, hanem egy taxon (faj, alfaj) területi elterjedését jelzi. Ezt a fajt Borbás Vince nyilván az *illír* flórávidékbe sorolta (Borbás 1880: 490), a nyugat-balkáni flóratartomány (Illyricum, illetve Illyricum) flóraeleme. Társneve a latin szaknyelvi binómen tükörfordítása, a *sok-tüskéjű rózsza* (uo.). A latin faji jelző a már Theophrasztnál olvasható ókori gör. *polyákanthosz* kifejezéssel alkotott (< gör. *polý* 'sok, számos' és *ákantha* 'tüske, tövis').

berki rózsza J. Rosa corymbifera (P. 483). Európában, Észak-Afrikában és Délnyugat-Ázsiában honos. Ősszel fényes skarlátvörös az ovális csipkebogyó színe, teljesen éretten édes és finom, különösen, ha már megcsípte a fagy.

1952-ben a *berki rózsza* a Rosa dumetorum (Növhat. 324). A latin szaknyelvi *corymbifera* faji jelző 'borostyánvirágzatot viselő' értelmű, a gör. *korymbophórosz* 'ua.' fordítással átvett megfelelője. A Pliniusnál olvasható lat. *corymbus* 'borostyánvirágzat' (< gr. *kórymbosz* 'ua.' [G. 180]) és a lat. *-fer* 'hordoz' végződés összetétele. Ezzel alkotott a berki rózsza ang. *corymb rose* (EL.), fr. *églantier en corymbe* (TB.), *rosier corymbes* (AFE. 103), *rosier corymbifère*, ol. *rosa corimbifera* (ALP.) és észt *kännas-kibuvits* (LH.) elnevezése is. Társneve a *Déségglise-rózsza* (D.), a latin Rosa deseglisei szinonima tükörfordításával jött létre, akárcsak a ném. *Déségglise-rose* (GRIN.), ol. *rosa di Déségglise*, sp. *rosal de Déségglise* és a fr. *rosier de Déségglise* 'ua.' (AFE. 103). A holl. *heggenroos* (uo.), ném. *Hecken-rose* 'ua.' (GRIN.) 'sövényrózsza', az ang. *thicket dog rose*, a ném. *Busch-rose* (ALP.) és a dán *krat-rose* (LH.) 'bozót-(kutyarózsza)', a dán *håret hunde-rose*, sv. *hårig stenros*, norv. *lodnesteinnype* 'szőrös (kutyarózsza)' (uo.).

mocsári rózsza J. Rosa palustris (P. 483). Származási helye Észak-Amerika. Hosszú és késői, illatos virágzását követi az ovális alakú, piros bogyós gyümölcsök érése.

A latin szaknyelvi binómen tükörfordítása a magyar név, akárcsak a faj ang. *swamp Rose*, ném. *Sumpfrosee* (WR. 78), sv. *sumpros* (GRIN.), fr. *rosier des marais* (W.) elnevezése. Arra utal, hogy jól tűri a nedves, vizes, ingoványos talajt.

keménylevelű rózsza J. Rosa caesia /coriifolia/ (P. 483). Egész Európában és Törökországban honos. Virága élénk rózsaszín, a csipkebogyó piros és gömbölyű.

1952-től adathozható (Növhat. 324), a børszerű levelekre utal a név. A latin szaknyelvi *coriifolia* faji jelzőnek 'bőrlevelű' a jelentése, a lat. *corium* 'bőr' és a *-folius* '-levelű' szavak összetétele. Dán *stivbladet rose*, cs. *riže kožolistá* (LH.), ném. *lederblättrige Rose*, or. *роза кожистолистная* (AFE. 102), fr. *rosier à feuilles coriaces*, ol. *rosa con foglie coriacee* (AA.), szln. *usnjatolistni šipek* (ALP.) nevének is 'bőrlevelű rózsza' a jelentése. A ném. *Leder-rose* 'ua.' (uo.) pedig egyszerűen 'bőr-rózsza'. Levelei ugyanakkor fényesen kékeszöldek, ez az alapja latin szaknyelvi *caesia* 'kékeszöld' faji jelzőjének, valamint ol. *rosa bluastra*, fr. *rosier bleuâtre* (uo.), *rosier bleu-gris*, ang. *glaucous-leaved rose* (AFE. 102) és dán *blågrøn rose* (LH.) elnevezésének.

vogézeki rózsza J. Rosa vosagiaca (P. 484). Gyógynövényként a vadon élő fajok közül ez a legértékesebb, 3–4 bogyója már fedezi a napi C-vitamin-szükségletet.

Földrajzi névvel alkotott terminus, a *Vogézek* Nyugat-Európában, a Rajnánál húzódó hegy-lánc, a faj ott igen elterjedt. Latin szaknyelvi *vosagiaca* faji jelzője és a ném. *Vogesens-Rose* (WR. 28), ol. *rosa dei Vosgi*, cs. *riže vogézká* (LH.), or. *роза vogезская* (AFE. 106), fr. *rosier des Vosges* (uo.; R. 1828: *égantier des Vosges* [TB.]) megfelelők ugyancsak erre utalnak. 1952-ben a *szürke rózsza* (Növhat. 324) neve olvasható, 1981-ben ezt a társnevét szótározta Priszter is (AFE. 106). Ennek nyilván a ném. *graugrüne Rose* 'ua.' (uo.) név volt a mintája. Ugyancsak színre utaló neve a ném. *blaugrüne Rose* (uo.), azaz 'kékeszszürke rózsza'.

gyepűrózsza J. Rosa canina (P. 217). Eurázsiai flóraelem, Észak-Amerikában is meghonosították. A húsos vacokból keletkezik az éretten fénylő, piros csipkebogyó, amelynek belsejében több kőkemény mag található. Nagy a C-vitamin-tartalma.

A vadon előforduló hazai rózsafajok közül legismertebb a gyepűrózsza. Nem régi terminus, 1966-tól adathozható (MNöv. 71). Az összetett növénynév *gyepű-* előtagjának a középkori Magyarországon az ország vagy valamely birtok határait védő, járhatatlanná tett területsáv, árok, sövény, földhányás a jelentése, tehát a *gyepűrózsza* ennek a vadrózsafajnak az élőhelyére utaló elnevezés.

Jóval régebbi a magyar írásbeliségben *csipkebokor* (uo. 200; N. *csipkebukor*, *csitkebokor*, *sipkebokor*, *csipkebakar*, *csipkefabukor* [ÚMTsz.]) társneve. Mint növénynév, okiratokban már 1246-ban felbukkan: „meta incipit ab vna dymo, que wlgariter *chipkebokor* appellatur”, 1291-ben *chypkebokor* (Oklsz.), majd 1405 k.: „rubus, *chipke*” (SchlágSzj.), akkor a földi szeder neve. A régi oklevelekben a csipkefa szinte minden tuskés fa vagy bokor neve, így 1284-ben *frutices spinarum*, 1305-ben *dumus*, 1435-ben *dumus spinetus* (Oklsz.) a fordítása. Egy 1477-ből való oklevélben a csipkebokor jelentése már 'rosea silvestres' is (uo.). 1517-ben a Jordánszky-kódexben és 1578-ban Meliusnál *czipke* 'cynosrhodos, az az Rubus Vngaricus' (Herbarium fol. 24). 1590-ben a Károli Gáspár-féle Vizsolyi Bibliában *cypke bokor*, ugyanebben az évben *czipke rosa* (SzikszF.). Ez utóbbi hasonneve máig szerepel a szakirodalomban, a *csipkerózsza* (P. 217; N. *csipkerózsza*, *csüknyerózsza* [ÚMTsz.]) jelentése 1585-ben 'tüskerózsza': *coroneola – Tsipke-rosa* auagy *rusa*; illetve cynorrhodon – Parlagi *rosa* auagy *tsipke rosa* (Cal.). 1807-ben *tsipke Rózsza* (MFüvK. 302) a *Rosa canina*. Kassai József „Szármatató 's gyökerészó magyar-diák szókönyv” (Pest, 1833–36) című szótárában *tsipke rósa*, 1881-ben *csipkerózsák* 'Caninae' (MTtK. XVI: 312), 1893-ban *csipke-rózsza* (PallasLex.), 1911-ben *csipkerózsza* (Nsz. 75), 1966-ban ua. 'Rosa p.p.' (MNöv. 200). A *csipke* a TESz. szerint szláv eredetű szavunk, a blg., mac. *sipka*, szlk., szorb *šipka* megfelelője, ezek a 'tüske, tövis; nyíl' jelentésű szláv *šipъ* szó származékai. A szbhv. *šipak*, cs. *šipek* ugyanebből a töből, de más képzővel alakult. Erdélyben néhol ma is *csipkét* mondanak a tükére, tulajdonképpen annak szinonimája. A népnyelvben *csipkefa* (R. 1893: PallasLex., *csitkefa*, *csüpkéfa*, *csipkenyefa* [ÚMTsz.]), *bicskafa* (R. 1911: Nsz. 259, 1966: MNöv. 200), *bicskafa* (R. 1902: MVN. 103) és *csipkevirág* (ÚMTsz.). A *csipke* szó mindkét értelmezése jól látszik a *Csipkerózsika* néven, amely a német *Dornröschen*, azaz Tüskésrózsácska fordítása.

Megvan a *csipke* szó a gyepűrózsza *ebcsipke* 'Rosa p.p. a kerti fajok kivételével' (MNöv. 200) társnevében is. 1584-ben Beythe István szerint: „Rosa canina, *eb chypke*; hoc est caninus rubus” (NomPann. 364). 1902: *ebcsipke* (MVN. 103), 1908: ua. 'Rosa canina' (Zelenyák 29), 1911: ua. (Nsz. 259), 1924: ua. (MF. II: 543). Az *eb-* pejoratív jelzői előtag a növény szúróságára utal. További

társneve is hasonló, az *ebrozsa* (1578: *ebrosa* 'cynosrhodos' [Melius: Herbarium fol. 24], 1894: *ebrozsa* [PallasLex.], 1924: ua. [MF. II: 543]) vagy *kutyarózsa* (MNöv. 200) a gyeptürosza latin szaknyelvi *Rosa canina* nevének tükörszava. A latin fajnevet először Linné tette közzé, 1753-ban (Sp.pl. I: 491), megfelelője a ném. *Hundsrose* (M. 235), dán *hunde-rose*, fi. *koiranruusu*, észt *koer-kibuvits*, izl. *hundarós*, holl. *hondsroos* (W.), ang. *dog rose*, ol. *rosa canina*, fr. *églantier des chiens*, *rosier de chien*, port. *rosa de cão*, *roseira de cão* 'ua.' (LH.) név is.

Skarlápiros gyümölcsre *csipkebogyó* (MNöv. 200; R. 1893: PallasLex., N. *csipkerózsabogó* [ÚMTsz.]) néven közismert, mert bogyóra emlékeztető a termés. Erre utal fi. *ruusunmarja* (W.), azaz 'rózsabogó' elnevezése is. Nálunk a népnyelvben *csiggenye* (R. 1893: PallasLex.), *csicskenye*, *csitkenye* (ÚMTsz.), 1924: N. *bicske*, *csirke*, *csipkenye* (MF. II: 543), illetve *bugya* és *szaragógya* (uo.). A *csipkenye* elnevezés a *csipke* 'ua.' + *gelegenye* 'galagonya' szavakból alakult. Gyakran előforduló növény, ezért fontos szerephez jut a helynévadásban is a csipkebokor. Számos terület, határész elnevezésének alapja. Gyakori a valamivel ellátottságot kifejező -s képzős megoldás, majd a név kaphat további -i képzőt. Ilyen földrajzi név a *Csipkés*, *Csipkés gödre*, *Csipkési verő* (verő 'a domboldal déli lejtője'), *Csipkési orom*, *Csipkés-tető*, *Kis-csipkési-erdő*.

A faj jól ismert társneve a megkülönböztető jelzős *vadrózsa* (P. 217; 1897: ua. [PallasLex.], 1902: ua. [MVN. 103], 1911: ua. [Nsz. 259], 1966: ua. [MNöv. 71]), szó szerinti megfelelő a ném. *wilde Rose* (PbF. 119), alsószász *wilde roze*, felsőszász *džiwijsa rōza*, le. *rōza dzika*, hv. *divlja ruža* (W.), afrikaans *wilderoos* 'ua.' (GRIN.). További társneve a *tüskefa* (R. 1902: ua. [MVN. 103], 1911: ua. [Nsz. 322], 1924: ua. [MF. II: 543], 1966: ua. [Vas megye / MNöv. 195]) és az *istenátkozta tüske* (NéprLex.; R. 1924: *istenátkoztafa* [MF. II: 543]). A szörnyen tüskés, szúrós vadrózsa neve az olaszban is *rosa spina* (ME. 380), azaz 'tüskés rózsá'. Szúrós, tüskés növény voltára utal a lat. *Cynosbaton* (< gör. *kynosz* 'a kutyáé'; *batosz* 'szeder'). A régi görög név azonban nem a szeder volt, hanem egy szintén tüskés növényé, egy vadrózsa fajtáé: *kynoszbatosz* 'Rosa sempervirens' (PbF. 143; R. 1578: *Cynosbatus* [Herbarium 23], 1590: ua. [SzikszF.]). A németben ugyancsak *Heckenrose* (PbF. 119), illetve *Hagrose*, *Hagerose* (W.), *Hagebutte* (DWb. 1623), ezek első tagja azonos a *Hagedorn* 'galagonya' előtagjával, és a kfn. *hagen* 'tüskebokor' (uo.) szóból származik. A *Hagebutte* ennek, és a *butte* 'a csipkebokor gyümölcse' (uo.) szavaknak az összetétele. Ezt szintén átvette a magyar, délnémet módosulataiból lett a tájszótárakban olvasható *hécseđli*, *hécslí*, *hécseđli*, és a Pallas lexikonban a *hecseđli*, *hecserli*, *hecsepecs*. A ném. N. *Hetscherl*, *Hetschal*, *Hetschepetsch*, *Hetschepetsche* 'ua.' (W.) átvétele, a magyar kicsinyítő képzős alakok pontosan követik a bajor-osztrák szóalakot. A csipkebogyót magas vitamintartalma miatt *észak-narancsa* néven is említették, Erdélyben *istengyümölcs* (NyIrK. 4). A *kakadér* (uo.) neve az aranyosszéki nyelvjárásban a ro. *cacadar* 'ua.' átvétele. A ro. *ă*-nek megfelelő é, ě fokon keresztül nyúlhatott meg az *r* hatására.

A népnyelvben nem tüskés ágaira, hanem a gyümölcsre vonatkozik a Balatonnál, Kemenes-alján és a Székelyföldön használatos *seggvakaró* (R. 1783: NclB., 1893: PallasLex. *álgyümölcs* a.), a moldvai Bogdánfalva környékén a csángó *szegvakaró-cipke* (Zelnik), Erdélyben, Háromszék határán *seggvakarcs*, *seggvakarou* (NyIrK. 4), a Bakonyban a *seggviszkető*, Beregben a *seggvakarcs*, Somogyban a *seggböködő* (ÚMTsz.) neve. A németben az ugyanilyen értelmű N. *Arschkratzel* (R. 1854: Grimm:DWb. I: 567), *Arschkitzel* (R. 1482: *arskutzel* [uo.]), *Arschkitzelche* (W.) neve használatos. Mint Kassai József fogalmaz 1834-ben, szókönyvében: „e fának a' gyümöltse, és kotsánja szőrös, a' ki ezt eszi tsípi, és marja al-felét, és meg vakarja”. Népetimológiai átalakítással keletkezett fr. *gratte-cul* (G. 183), azaz szintén a 'hátsót karcoló' jelentésű neve, a galagonya lat. *crataegus* nevéből.

A csipkebogyó színére utal a népnyelvi *piroska*, *pirosccipke* (NyIrK. 4) elnevezés. A Szigetközben a szagosabb csipkebokrot *Mária-nyugotta-bukornak* (Nyr. 71: 79) hívják, mert amikor Mária Betlehemből Egyiptomba menekült, elfáradt, és leült a rózsabokor tövébe pihenni. Ennek emlékére szagosabb azóta ennek a fajnak a virága. A szintén szigetközi Dunakilitiben a *Mária-nyukta-bukor* (Irtört.Közl. 1948. 1: 27) hajtásával tűzkodik tele a sövénykaput, hogy a boszorkányok Szent-György-nap éjjel be ne repülhessenek az istállóba a teheneket megfiejni. Ismeretes azon a vidéken *Máriafogta rózsá* (uo.) néven is. Tájszótárunk szerint egyik népi neve egy-két helyen a *mecsiás*, *mecsies*, *macsiás*, a gyeptüroszásnak a népi hiedelemvilágban betöltött jelentős szerepe alapján nyilván a *Messias* nevével függ össze. Az etnobotanikai *szarkatövis* (R. 1604: *szarkatövis* 'Cynosbaton' [MA.], 1762: *izarka-tövis* 'ua.' [PP. 988]) az erdélyi Csíkszereda környékén a *Rosa*

canina neve (Gyógyn. 8). Az ol. *N. rosa matta* nevének 'bolondrózsa', a *spina novella* nevének 'új tüske' (ME.) a jelentése.

érdeslevelű rózsza J. *Rosa scabriuscula* (P. 484). Elterjedési területe az északi tájak és a mediterrán területek kivételével egész Európa. Gömb alakú bogyója élénkpiros.

1881-ben **érdes rózsák** 'Scabratae' (MTtK. XVI: 324). A latin szaknyelvi binómen volt a mintája, a *scabriuscula* faji jelző a lat. *scaber* 'érdes, karcos' szó kicsinyítő képzős alakja (< lat. *scabere* 'karcolni'), az érdes levelekre utal; vö. fr. *rosier scabriusculé* (AA.), ném. *Kratzrose* (G. 564), azaz 'érdes rózsza'.

magyar rózsza J. *Rosa hungarica* (*micrantha* var. *hungarica*) (P. 483). Alacsony, tüskés cserje, bogyója tojásdad alakú, a csészelevelek visszahajlók, korán lehullók.

Magyar és latin faji jelzőjét élőhelyéről kapta, a magyar rózsza Közép- és Kelet-Magyarországra, valamint Erdély növényzetének része. Szó szerinti megfelelője a le. *róza węgierska* 'Rosa zalana' (W.). A Rosa hungarica fajt Anton Joseph Kerner írta le először, 1869-ben, Bécsben publikált *Die Vegetations-Verhältnisse des mittleren und östlichen Ungarns und angrenzenden Siebenbürgens* című nagy összefoglalásának 26. részében (Österreichische Botanische Zeitschrift 19: 234).

piroslevelű rózsza J. *Rosa glauca* (*ferruginea*, *rubrifolia*) (P. 483). Közép- és Dél-Európában honos vadrózsa. Gyümölcse fényesen piros, gömbölyded csipkebogyó.

Hasonneve a **vöröslőlevelű rózsza** (uo. 217). Latin szaknyelvi *Rosa rubrifolia* szinonimája ugyancsak 'piroslevelű rózsza' jelentésű. Megfelelője számos nyelvben használatos; vö. ném. *rotblättrige Rose* (AFE. 103; R. 1899: Alpf. 137), fr. *rosier à feuilles rougeâtres* (AFE. 103; R. 1887: CA. 49), ang. *red-leafed rose*, ol. *rosa paonazza*, észt *punalehine kibuvits* (LH.), fi. *punalehtiruusu*, le. *róza czerwonawa* (W.), szln. *rdečelistni šipek* 'ua.' (ALP.). A 'kékeszöld' jelentésű latin szaknyelvi *glauca* (< gör. *glaukósz* 'ua.') faji jelző alapja az, hogy vesszői és levélkéi kékesen ezüstösek; vö. ang. *glaucous dog rose* (uo.), holl. *rosier glauque*, dán *kobber-roseblågrøn rose*, le. *róza sina*, szlk. *ruža sivá*, cs. *růže sivá* (LH.), ang. *milky-green rose*, or. *poza cuzaya* (AFE. 103), fr. *rosier glauque* 'ua.' (GRIN.). További nevei közt a ném. *bereifte Rose*, sv. *daggros* (uo.) és a norv. *doggrose* (LH.) 'deres', illetve 'harmatos rózsza', a holl. *bergroos* (W.) 'hegyi rózsza', a ném. *Hecht-Rose* (uo.) pedig 'csukarózsza' jelentésű, a hal túhegyes fogai hasonlóak a faj tüskéihez.

oszlopos rózsza J. *Rosa stylosa* (P. 217). Európai flóraelem. Termése csipkebogyó álmérés, fényesen piros. Fontos tápanyagforrása sok madárnak és a vadméheknek.

Magyar neve a latin szaknyelvi *stylosa* faji jelző alapján keletkezett, amely 'oszlopjellegű' jelentésű, a gör. *sztylosz* 'oszlop' szóból való. A latin nevet először 1809-ben, Nicaise Auguste Desvaux tette érvényesen közzé. A névadás szemléleti háttere az, hogy a vacokkorong kúpos, rajta a bibék lazán összeforrt oszlopként kiállnak. A bibeoszlopot összetapadt bibeszálak alkotják. A faj idegen nyelvi nevei ugyancsak az oszlopos bibékre utalnak; vö. ang. *columned rose*, ol. *rosa stilosa*, sp. *rosal estiloso*, ném. *Säulengriffelige Heckenrose* (AFE. 106), *Griffel-rose*, fr. *rose stylée*, *rosier à styles unis* (www.bdflore05.org), *rosier à longs styles* (AFE. 106), *rosier à styles soudés* és ol. *rosa con stili saldati* (AA.).

molyhos rózsza J. *Rosa tomentosa* (P. 217). Európában és Észak-Amerikában nő. Bogyója piros, gömbölyded, igen magas a C-vitamin-tartalma: 1500–2000 mg / 100 g.

1881-ben **molyhos rózsák** 'Tomentosae' (MTtK. XVI: 312), 1952-ben **molyhos rózsza** 'Rosa tomentosa' (Növhat. 323), 1981-ben ua. (AFE. 106). A latin szaknyelvi *tomentosa* és a magyar **molyhos** faji jelző a dúsan molyhos, bársonyos levelekre utal, akárcsak fr. *églantier tomenteux* (TB.), or. *роза войлочная*, fr. *rosier tomenteux* (AFE. 106; R. 1887: CA. 51), ol. *rosa tomentosa*, sp. *rosal tomentoso*, ang. *woolly rose* (EL.), szln. *puhasti šipek* (W.), szlk. *ruža plstnatá*, cs. *růže plstnatá*, észt *viltjas kibuvits*, holl. *viltroos*, dán *filt-rose*, ném. *filzige Rose* [LH.; R. 1890: *filzblätterige Rose* (Meyers 963)], sv. *filtros* (GRIN.) neve. Az ang. *downy rose* (uo.) 'hamvas rózsza', *downy-leaved dog rose* (AFE. 106) 'hamvaslevelű kutyarózsza', *harsh downy-rose* 'durva hamvas rózsza', a dán *kortstillet filt-rose*, *langstillet filt-rose* (LH.) 'rövid/hosszú kocsányos nemezrózsza' jelentésű.

örökzöld rózsza J. *Rosa sempervirens* (P. 484). Dél-Európában és Észak-Afrikában honos. Nagyon illatos fehér virága, áltermése kis, narancs-piros csipkebogyó.

1807-től adatolható a *mindégzöld Rózsza* (MFüvK. 303), 1881-ben *télizöld rózsák* 'Sempervirentes' (MTtK. XVI: 315). A (majdnem) örökzöld fajnak Linné adta a *Rosa sempervirens* binómet (Sp. pl. I: 492), a lat. *semper* 'mindig' és a *virens* 'zöld, zöldell' szavakból való a faji jelző. A latin szaknyelvi név tükörfordítása a magyarban és számos európai nyelvben használatos megfelelője; vö. ang. *evergreen rose*, fr. *rosier toujours vert*, ol. *rosa sempreverde*, or. *роза вечнозелёный* (AFE. 105), ném. *immergrüne Rose* (uo.; R. 1890: Meyers 963), le. *róza wiecznie zielona* (W.), szln. *vednozeleni šipek* (ALP.). További neve a sp. *rosal mosqueta*, *rosal negro* (AFE. 105), vagyis 'pézsmarózsza', 'feketerózsza', az ol. *rosa di San Giovanni* (uo.), azaz 'Szent János rózsája', a port. *roseira-brava* (W.) 'mérges rózsza' és a fő elterjedési helyére utaló sv. *medelhavsros* (GRIN.), vagyis 'földközi-tengeri rózsza'.

illattalan rózsza J. *Rosa inodora* (P. 483). Nyugat-Európában és Bulgáriában honos. Fényes piros, sima csipkebogyói tojásdad alakúak.

A magyar terminus faji jelzője a latin szaknyelvi *inodora* faji jelző tükörfordítása, amely a lat. *odor* 'illatos, szagos' (< lat. *odor* 'illat, szag') antonimája. A ném. *Duft-rose* (AA.) neve pedig éppen ellenkezőleg, 'illatos rózsza' jelentésű. A magyarban is volt 1981-ben *illatos rózsza* (AFE. 103) társneve. Társneve még az *elliptikus rózsza* (www.terra.hu), a latin szaknyelvi *Rosa elliptica* szinonima megfelelőjeként. A lat. *elliptica* 'ellipszis alakú' faji jelző a levelek formájára utal. Megfelelője még a le. *róza eliptyczna* (W.), fr. *rosier à feuilles elliptiques* (AA.), ol. *rosa ellitica*, ang. *elliptical rose*, sp. *rosal elíptico*, or. *роза эллиптическилистная*, ném. *elliptische Rose* 'ua.' (AFE. 103). Ennek fordítása a ném. *ovalblättrige Rose* 'ua.' (uo.) terminus. Szintén a levelek alakja volt a névadás szemléleti háttere ném. *Keilblättrige Rose* (WR. 52), azaz 'éklevelű rózsza' neve esetében.

fénylő rózsza J. *Rosa blanda* (P. 482). Nyugat-Európa és Észak-Afrika az elterjedési területe. Bogyója fényesen vörös héjú, ovális alakú.

Már 1730 előtt leírták és megnevezték a rendszertanban. A 'fénylő' jelentésű latin szaknyelvi *nitidula* (< lat. *nitens*, *nitidus* 'fénylő, csinos' < lat. *nitere* 'fényleni') faji jelzője a név mintája. A levelek felső felének fénylően zöld színe volt a névadás szemléleti háttere. A faj hasonneve az ang. *shining rose*, fr. *rosier brillant*, ol. *rosa nitidola*, sp. *rosal brillante*, or. *роза блестящелистная*, ném. *glänzende Rose* (AFE. 104), azaz 'fénylő rózsza, fénylő kutyarózsza'.

enyves rózsza J. *Rosa pulverulenta* (P. 217). Észak-Afrikában, Nyugat-Ázsiában és Délkelet-Európában honos. Virágai rózsaszínűek, érett gyümölcsei sötétvörösek.

A latin szaknyelvi *Rosa glutinosa* szinonima tükörfordítása, a faji jelző a lat. *glutinous* 'ragadós' szóból való, a *glutinosus* 'csupa enyv' (< lat. *gluten* 'enyv'), a ragacsos lomblevelekre és gyümölcsökre utal. A latin binómen szó szerinti megfelelője a sv. *klibbros* (GRIN.), ang. *glutinouse rose*, fr. *rosier glutineux*, ném. *klebrige Rose*, sp. *rosal aglutinante*, or. *роза клейкая* (AFE. 103), szerb *лепљива ружа* 'ua.' (W.). Társneve az *illatoslevelű rózsza* (P. 484; R. 1881: MTtK. XVI: 312), ugyancsak szagára utal ang. *pine-scented rose* (W.), *pine fragrant rose* (www.rareplants.de), azaz 'fenyőillatú rózsza' elnevezése.

havasalji rózsza J. *Rosa pendulina* (P. 217). A legtöbb európai hegyvidéken honos cserje. Rendszerint kevés és hamar lágyuló bogyókat hoz, gyűjtése nem gazdaságos.

1881-ben *alhavasi rózsák* 'Alpinae' (MTtK. XVI: 330), 1924-ben *havasalji rózsza* (MF. II: 543). A faj gyakori előfordulási helyére utal a faji jelző. Hasonneve a *bérci rózsza* (AFE. 105; R. 1952: Növhat. 323). Szintén havasi élőhelye az alapja a Linnétől kapott latin szaknyelvi *Rosa pendulina* (1753: Sp. pl. I: 492) *Rosa alpina*, azaz 'alpesi rózsza' szinonimájának. Ennek tükörszava a le. *róza alpejska* (LH.), ang. *alpine rose*, ném. *Alpen-rose* (GRIN.), fr. *rosier des alpes* [uo.; R. 1887: ua. (CA. 48)], *églantine des Alpes* (AFE. 104), ol. *rosa alpina*, sp. *rosal alpino*, or. *роза альпийская* (uo. 105), illetve bővítménnyel a ném. *Alpenhagrose* (uo.), *Alpenheckenrose*, *Alpen-Handrose* 'ua.' (WR. 79). Hasonló, 'hegyi rózsza' jelentésű a ném. *Gebirgsrose* (uo.), *Berg-rose* (W., R. 1899: ua.

[Alpf. 137]), dán *bjergrose* (LH.), ang. *mountain rose*, sv. *bergros* (GRIN.), fr. R. 1887: *rosier des montagnes* (CA. 49), illetve a Pireneusokra utaló sp. *rosal pirenaico* 'ua.' (AFE. 105) terminus.

Társneve az *árva rózsza* (P. 217). Kocsánya az éressel lehajlik, bóköl, a lekonyuló, csüngő gyümölcsre utal a latin szaknyelvi *pendulina* (< lat. *pendulus* 'lógó') faji jelző, és magyar *függő rózsza* (R. 1809: Term.hist. X, 9: 15) neve, amely Márton József fordítása a németből; vö. ném. *Hängeroose* 'ua.' (uo.), *Hängefrucht-rose* (GRIN.; R. 1899: *hängende Rose* [Alpf. 137]), valamint fr. *églantier à fruits pendants* (TB.), ang. *drooping rose* (AFE. 104), ol. *rosa pendolina* (uo. 105), cs. *říže převislá* (<http://botany.cz>), azaz 'függőgyümölcsű / függő rózsza'.

berzedt rózsza J. *Rosa squarrosa* (R. *canina* var. *squarrosa*) (P. 484). Nálunk is honos tüskés, lombhullató cserje. Szeptembertől érő gyümölcse ovális alakú.

A ném. *sparrige Rose* 'ua.' (AFE. 106) tükörfordítása. A *berzedt* faji jelző a köznyelvben ritka kifejezés (az ÉKsz. anyagában nem is szerepel). A botanikában a *berzedt* (PallasLex., RévaLex.; ném. *sparrig*) olyan növényrészekre utal, amelyek több oldalról is szétterpednek, számos faj nevében szerepel: *berzedt sás*, *berzedt tőzegmoha*, *berzedt gólyaorr*, *berzedt rozsnok* stb. A *Rosa squarrosa* esetében a jellegzetes fellevelécsúcs az alapja. Latin *squarrosa* faji jelzője (< lat. *squarrōsus* 'varas, ragyás') a levélfoltokra utal. A *berzedt rózsza* fr. *églantier rude* (www.tela-botanica.org), *rosier rude* (AFE. 106) neve 'durva (vad)rózsza' jelentésű. Egyik élőhelye az alapja a faj földrajzi névvel alkotott korábbi latin szaknyelvi *Rosa istriaca* DEGEN, valamint ol. *rosa d'Istria*, sp. *rosa de Istria* (uo.) elnevezésének.

kőrislevelű rózsza J. *Rosa blanda* (P. 482). Észak-Amerikában honos, átermése gömbölyű, piros csipkebogyó, vékony réteg gyümölcshús veszi körül a sok magot. Igen gazdag vitaminokban és ásványi anyagokban, egyéb bioaktív vegyületekben.

Neve a ném. *eschenblättrige Rose* 'ua.' (W.) tükörfordítása, a ném. *Eschen-rose* 'ua.' (uo.) 'kőrisrózsza' jelentésű. Az ang. *smooth rose* (EL.) és *smooth wild rose* (LH.), azaz 'sima (vad)rózsza' megkülönböztető nevének az a szemléleti háttér, hogy vesszői – szemben a legtöbb vadrózsával – teljesen tüskétlenek. Erre utal a latin szaknyelvi *blanda* (< lat. *blandus* 'hízelgő, simogató, vonzó') faji jelző is, nem pedig a virágokra, mint számos magyarázatában (pl. W.) fölteszik.

Egyik fontos termőhelyéről, a kanadai Labrador félszigetről kapta ném. *Labrador-rose*, sv. *labradorros* (GRIN.), ang. *Labrador rose*, dán *labradorrose*, észt *labradori kibuvits* (LH.), le. *róža labradorska*, fr. *rosier du Labrador* (W.) nevét. Száraz domboldalakon, akár homokos vagy köves talajon nő, további nevei közt szintén a gyakori előfordulási helyre utal az ang. *prairie rose* (uo.), ném. *Prärierose* (R. 1890: Meyers 963), azaz 'préirózsza', *meadow rose* és a ném. *Wiesenrose* 'réti rózsza' és az ang. *Hudson-bay rose* (WR. 12), vagyis 'Hudson-öböl rózsza' elnevezése. A fi. *rönsyrusu* nevének 'futórózsza', a cs. *říže pívabná* (LH.) nevének 'kecses rózsza' a jelentése.

Carolina rózsza J. *Rosa carolina* (P. 483). Az Amerikai Egyesült Államokban honos kétszikű cserje. Gömbölyded, szőrös, piros a bogyója, a nyár végén érik be.

Földrajzi névvel nevezték el származási helyéről, az USA Karolina államának nevével. Nyilván a latin szaknyelvi *Rosa carolina* binómen tükörfordítása számos európai nyelvben a neve; vö. dán *Carolinarose*, izl. *Karolínu-rós*, észt *Karoliina kibuvits*, cs. *říže karolinská* (LH.), le. *róža karolińska* (W.), ném. *Carolina-rose*, sv. *Carolinaros* (GRIN.), ang. *Carolina rose* 'ua.' (EL.). Ugyancsak földrajzi névvel alkotott ang. *Pennsylvanian rose* (WR. 19) neve. A ném. *Sandrose* (uo.) 'homoki rózsza', az ang. *pasture rose* (EL.) nevének 'legelőrózsza' a jelentése.

Gizella-rózsza J. *Rosa gizellae* (P. 483). Közép-Európában endemikus faj. Alacsony termetű, tüskés cserje, csipkebogyója tojásdad, a csészelevelek visszahajlók.

Borbás Vince szeretett feleségéről, akivel 28 évig élt boldog házasságban, Csörghey Gizeláról nevezte el ezt a fajt. A latin szaknyelvi nevet 1880-ban tette érvényesen közzé: *Rosa gizellae* Borb. (Borbás 1880: 486).

ligeti rózsza J. *Rosa afzeliana* (dumalis) (R. 482). Európában és Délnyugat-Ázsiában őshonos. Szeptembertől érő, ovális és nagyon puha bogyóját kedvelik a madarak is.

Nevének szó szerinti megfelelője a szlk. *ruža hājna* (LH.) és az ol. *rosa delle boscaglie* 'ua.' (ALP.). A fr. *rosier des buissons* (uo.) 'bokrok rózsája' jelentésű. Leveleinek színére utal szln. *sinjezeleni šipek* (uo.), ang. *glaucous dog rose* (W.), ném. *blau-grüne Rose, graugrüne Rose* (WR. 28), dán *blågrøn rose*, észt *hallikasroheline kibuvits* (LH.), azaz 'kékeszöld v. szürkészöld vadrózsa' neve. A latin szaknyelvi *afzeliana* faji név a svéd botanikus, Adam Afzelius (1750–1837) nevét őrzi. A sv. *kal nypon* és a holl. *kale struweelroos* (uo.) neve 'csupasz csipkebogyó' értelmű. A faj nevei közt a sv. *höstnypon* 'őszi csipkebogyó', a dán *tidlig hunderose* 'korai kutyarózsa', az ang. *short pedicelled rose* 'rövid kocsányú rózsza, a norv. *kjøtttype* pedig 'hús-csipkebogyó' (uo.) jelentésű.

kisvirágú rózsza J. *Rosa micrantha* (P. 483). Nyugat- és Közép-Európában őshonos. Termése ovális, élénkpiros bogyó, gazdag C-vitaminban és ásványi anyagokban.

A latin szaknyelvi *micrantha* faji jelzőnek 'kisvirágú' a jelentése (< gör. *mikrósz* 'kis, kicsi' és *anthosz* 'virág'). A magyar név a latin binómen tükörfordítása, akárcsak a faj legtöbb európai nyelvi neve; vö. ném. *kleinblütige Rose* (GRIN.), ang. *smallflower rose* (EL.), ol. *rosa parviflora*, or. *роза мелкоцветковая*, fr. *rosier à petites fleurs* (AFE. 104), le. *róza drobnokwiatowa* (W.), dán *småblomstret rose*, holl. *kleinbloemige roos*, szlk. *ruža drobnokvetá*, észt *väikeõieline kibuvits*, cs. *růže drobnokvětá*, *růže malokvětá* és szln. *šipek drobnocvetni* (LH.).

parlagi rózsza J. *Rosa gallica* (austriaca, pumila, rubra) (P. 483). A legtöbb kerti rózsza őse, telt virágú, illatos változatait már régen termesztésbe vonták. Bogyója kerekded alakú, apró mirigyszőrökkel borított, téglavörösre vagy barnáspirosra érik.

Igen korai felbukkanású a magyar írásbeliségben, már Calepinus szótárázta 1585-ben: *parlagi rosa*, auagy tsipke rosa (Cal.). 1881-ben *parlagi rózsák* vagy *futó rózsák* 'Arvenses' (MTtK. XVI: 342), 1896-ban a *parlagi rózsza* a csarabfü és a hérics népnyelvi neve (PallasLex.). 1902: *parlagi rózsza* 'Rosa gallica' (MVN. 103), 1911: ua. (Nsz. 259), 1952: ua. (Növhat. 323), 1966: ua. (MNöv. 149). A faj gyakori előfordulási helye a névadás szemléleti háttére. Ugyancsak élőhelyére utal *gall rózsza* (W.) társneve, amely a Linné adta latin szaknyelvi *Rosa gallica* binómen alapján tükörfordítással keletkezett, akárcsak az ang. *gallic rose*, sv. *gallicarosor*, izl. *galla-rós*, szlk. *ruža galská*, cs. *růže galská* (LH.), ol. *rosa gallica*, or. *роза галльская* (AFE. 103), ném. *gallische Rose* 'ua.' (WR. 38).

1807-ben körtvélyes Rózsza (MFüvK. 303) a neve, mint Diószegiék írják, „gyüm. körtvélyformák”. Társneve a *bársonyrózsza* (P. 217; R. 1966: MNöv. 149), a *tarka rózsza* (R. 1902: MVN. 103), a *törpe rózsza* (R. 1902: ua.), és a *földi rózsza* (R. 1966: MNöv. 149). Tükörfordítással átvett *ecetrózsza* (uo.) társneve; vö. ném. *Essigrose* 'ua.' (WR. 38). Megvan az oroszban is: *роза уксыная* 'ua.' (AFE. 103). Ezek a nevek, valamint ném. *Zuckerrose* (uo.), azaz 'cukorrózsza' neve azt jelzi, hogy e faj konyhanövényként jutott szerephez. A fr. *petit Provins* (WR. 38), *rosier de Provins* (uo.; R. 1887: CA. 49) elnevezését a Párizstól 50 km-re délre fekvő francia város, *Provins* nevével alkoták, az az alapja, hogy e város vidéké a 13–18. században igen jelentős rózsaujtatványok területei. Tükörfordítással átvette több más nyelv is; vö. ang. *Provins-rose* (ALP.) *rose of Provins* (WR. 38), sv. *provinsros*, sp. *rosal de Provins* (LH.). Tehát nem a Provence vidékére utal a név, noha e földrajzi nevek hasonlósága miatti félreértés következtében használatos dán *provenceroose*, port. *roseira-de-provença*, sőt fr. *rosier de Provence* (uo.), *provençal rose* (AFE. 103) neve is. Nagy franciaországi elterjedtsége alapján hívják 'francia rózsának' számos nyelvben; vö. sp. *rosal de Francia*, *rosa francesca*, fi. *ranskan ruusu*, fr. *rosier de France*, le. *róza francuska*, holl. *franse roos*, dán *fransk rose*, ném. *Franzosenrose* (LH.), *französische Rose*, szln. *francoski šipek* (ALP.), ang. *rose de France*, *french rose* (WR. 38), or. *роза французская* (AFE. 103).

Szintén élőhelyre utaló terminus a latin szaknyelvi *austriaca* faji jelző, valamint a '(törpe) ausztriai rózsza' jelentésű ang. *dwarf austrian rose*, fr. *rosier d'Autriche* (uo.), továbbá az ang. *hungarian rose*, port. *roseira-de-Alexandria*, sp. *rosa de Alejandría* (LH.), *rosal Castellano* (AFE. 103) neve is. A *Rosa gallica* ang. *apothecary rose* (uo.), ném. *Apotheker-rose*, ol. *rosa serpeggiante var. officinalis* (AA.) nevének az az alapja, hogy már igen régtől gyógyászati célra használják összehúzó és vértisztító hatása miatt. Az ol. *rosa serpeggiante* 'kanyargó rózsza' (AFE. 103), a ném. *Gartenrose* 'kerti rózsza' (LH.) jelentésű. A *Rosa Gallica* lehetett a római tudós, az idősebb Plinius (Kr. e. 23–79) *Historia naturalis*ában a miletoszi rózsza, a tőle átvett ang. *Rose of Miletus* (R. 1854: Loudon II: 785). A *Versicolor* fajta a *Rosa gallica officinalis* spontán hibridje, leírások szerint a késő középkorból

való, ez volt a fr. *rose rouge*, valamint az ang. *red rose* (AFE. 103), a híres *red rose of Lancaster* (LH.), a R. 1809: *Lankaster rózsa* (Term.hist. X, 9: 5). A *Rosa gallica* var. *centifolia* fordítása a fr. *rose à cent feuilles* (uo. 7: 15) és a magyar *százlevelű rózsa* 'ua.' (R. 1809: uo.; 1952: Növhat. 325).

HIVATKOZÁSOK

- AA. = *Bioterra Biogärtnerien, Astringias Umstellbetrieb* /CH-BIO-006/ (<http://www.astringias.com>).
- AFE. = Szaniszló Prisztter: *Arbores frutesque Europae*. Budapest, 1981.
- Alpf. = K. W. v. Dalla Torre: *Die Alpenflora der österreichischen Alpenländer, Südbaierns und der Schweiz*. München, 1899.
- ALP. = ALPARC, the Alpine Network of Protected Areas (www.alparc.org).
- Bauhin = Johann Bauhin: *Historia plantarum universalis. I–III*. Ebrodvní, 1650.
- Borbás 1880 = Borbás Vince: A Magyar Birodalom vadon termő rózsái monographiájának kísérlete – Primitiae monographia Rosarum imperii Hungarici. *MTA Math. és TermudKözl.* 16: 305–506.
- Bull.Soc. = *Bulletin de la Société Philomatique*. Société philomathique de Paris. 1864–.
- Bull.Tor. = *Bulletin of the Torrey Botanical Club*. New York, 1870–1996.
- CA. = Eugene Empeyta: *Catalogue descriptif des arbres, arbustes, arbrisseaux*. Genf, 1887.
- CF. = *Catalogue of Fruits cultivated in the Garden of the Horticultural Society*. London, 1826.
- D. = Vidéki Róbert: *Dendrotaxonok Magyarországon*. Kézirat. NyME Növénytani Tsz. Sopron, 2003.
- DWb. = Wahrig, Gerhard: *Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh, 1971.
- EL. = *Encyclopedia of life*. (A legnagyobb biológiai adatbázis) (<http://www.eol.org>).
- G. = Helmut Genaust: *Etymologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1996.
- Grimm. DWb. = Jacob Grimm – Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch. I*. Leipzig, 1854.
- GRIN. = *Taxonomy for Plants*. United States Department of Agriculture (www.ars-grin.gov).
- Gyógyn. = Kovács Levente: *Gyógynövény zsebkönyv*. Csikszereda, 1996.
- HC. = *Historical common names of Great Plains plants* (www.unl.edu).
- LH. = *Liber herbarum*. Reference-guide to Herbal medicine (www.liberherbarum.com).
- Loudon = J. C. Loudon: *Arboretum et fruticetum Britannicum*. London, 1854.
- M. = H. Marzell: *Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
- ME. = Aldo Deco – Carla Volonte: *Meravigliose erbe*. Milano, 1981.
- Meyers = Szerzői kollektíva: *Meyers Konversationslexikon*. Leipzig–Wien, 1885–1892.
- MF. = Jávorka Sándor: *Magyar Flóra (Flora Hungarica)*. I–III. Budapest, 1924–1925.
- MFüvK. = Diószegi Sámuel – Fazekas Mihály: *Magyar fűvész könyv*. Debrecen, 1807.
- MNöv. = Csapody Vera – Prisztter Szaniszló: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.
- MTtK. = *Mathematikai és Természettudományi Közlemények*. Pest, 1865–1944.
- MVN. = Wagner János: *Magyarország virágos növényei*. Budapest, 1902.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura Botanica*. (Magyar Könyv-ház I.) Pozsony, 1783.
- NomPann. = C. Clusius: *Stirpium nomenclator pannonicus*. Antverpiae, 1584.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Budapest, 1911.
- NyIrK. = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*. Kolozsvár, 1957–.
- P. = Prisztter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
- PbF. = Rudolf Schubert – Günther Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- Soó 1971 = *Species et combinationes novae florae Europae praecipue Hungariae*. IX. *Acta Bot. Acad. Sci. Hung.* 16.
- Sp.pl. = Linné, Carl: *Species Plantarum*. Holmiae, 1753.
- TB. = *Tela Botanica. Le réseau de la botanique francophone* (www.tela-botanica.org).
- Term.hist. = F. J. Bertuch: *Természethistóriai képeskönyv az ifjúság hasznára és gyönyörködtetésére*. Ford. Márton József. Bécs, 1805–1813.
- W. = *Wikipedia, the free encyclopedia* (<http://...wikipedia.org>).
- WR. = *Wildrosen – Rosa ssp. von A-Z* (www.welt-der-rosen.de).
- Zelenyák = Zelenyák János: *A gyógynövények hatása és használata*. Budapest, 1908.
- Zelnik = Halász Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* (Csoportnyelvi Dolgozatok 36). Budapest, 1987.

Thoroczkay Miklósné: Beszédtechnikai gyakorlókönyv. Holnap Kiadó, Budapest, 2013. 394 lap

A helyes, artikulált beszéd magától értetődőnek tűnik legtöbbször számunkra, amely nem igényel külön figyelmet- vagy időráfordítást. A gyermekkorban elsajátított tudásunkban azonban hiányosságok rejtőzhetnek, beszédünk helyenként korrekcióra szorul, esetleg eddig fel nem tárt beszédhibával is rendelkezhetünk. A beszédtanítás célja a beszédkultúra ápolása, az egyéni pontatlanságok javítása és a megfelelő technikán alapuló beszédmód kialakítása. Mindezekhez nyújt hathatós segítséget Thoroczkay Miklósné 2013-ban már második kiadásban megjelent *Beszédtechnikai gyakorlókönyve*, amely egyéni és csoportos tanuláshoz, valamint a tárgy oktatásához egyaránt kiválóan alkalmazható. A szerző a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola oligofrén és logopédia szakán szerzett diplomát. A Budapest Gémtanulmányi Komplex Óvoda, Általános Iskola, Készségfejlesztő Speciális Szakiskola és Szakszolgáltató Központ logopédiai tagozatának vezetőjeként és a Színház- és Filmművészeti Egyetem adjunktusi beosztásban működő beszédtechnika-tanáráként Éltes Mátyás-díjban részesült. 1999-ben a Plantin Kiadó gondozásában látott napvilágot *A Kőbányai Logopédiai Hálózat alakulása 1969–1999* című könyve, 2003-ban a Color Paletta Kiadónál a *Hangfejlesztés – Beszédtechnika* című műve, 2010-ben pedig a Logopédia Kiadónál a *Lazán perdülj!* című útmutatója az *r* hangzó kialakításához.

A *Beszédtechnikai gyakorlókönyv* a tartalom ismertetése után Fehér Ildikó, a Színház- és Filmművészeti Egyetem művészibeszéd-tanárának ajánlásával indul. Soraiból kiderül, hogy a beszéd-tanítást Nagy Adorján és Gáti József a színészpédagógia, Fischer Sándor az énektanítás, Montágh Imre és Thoroczkayné pedig a logopédia irányából közelítették meg írásaikban, ám nem született egy, a témát minden oldalról összefoglaló áttekintés. Thoroczkayné több évtizedes logopédusi és színészpédagógusi munkássága lehetővé tette, hogy ebben a könyvében létrejöjjön a különböző szakterületek szintézise, és megjelenjen a beszédtechnika oktatásának átfogó műve. Az Irodalomjegyzéket és az Utószót nem számítva a tizenkét egységből álló gyakorlókönyv minden fejezete, sőt egyes alfejezetei is mottóval indulnak. Ezek szerzői kiemelkedő írók és költők, ismert gondolkodók, és köztük újra meg újra feltűnik Kodály Zoltán neve. A Bevezetőben Thoroczkayné rávilágít, hogy a beszéd képessége nem automatizmus, olyan változó és átalakuló jelenség, mint az írásunk vagy a külsőnk. Az önismeret és testünk fiziológiai folyamatainak megértése vihet közelebb a helyes beszédtechnika elsajátításához, és ezt a törekvést a szerző bizalmas jó barátként igyekszik támogatni. Ennek érdekében tegező formára vált, és személyes hangvételben biztosítja az olvasót arról, hogy a szakkifejezéseket tudatosan kerülő elméleti rész feltérképezése után a gyakorlatok kitartó elvégzése önállóan is eredményt hoz. Ugyancsak informálisan szólítja meg logopédus kollégáit, akiknek az elméleti alapozás fontosságára, a bemelegítő artikulációs feladatok nélkülözhetetlenségére és a magyar nyelv egészének ápolására hívja fel a figyelmét.

„A beszéd a személyiség tükré” – állítja Thoroczkayné a Beszédre hangolódás című második fejezetben (11). Kiemeli, hogy a beszédmodor a közölt tartalommal együtt sokat elárul a megszólalóról, ám a beszélő megjelenése, alkata, testtartása, járása, mozdulatai, gesztusai, arcjátéka és tekintete is szerves része a megnyilvánulásnak. Ezek tudatosítását a koncentráció növelésével véli megvalósíthatónak, és így az egységes beszédfolyamat részeire is fény derül. Lényegesnek tartja, hogy megfigyeljük a hangszínt, a hangerőt, a hangterjedelmet, a hangsúlyozást, a hanglejtést, az artikulációt, a légzést, a tempót, a gondolatok lezárását, a megnyilatkozás őszinteségét és a fogalmazásmód világosságát. A bemelegítő gyakorlatokkal a szerző a környezet hanghatásaira, majd az emberi szóra, a rádióban hallható beszédre, ismert színészek beszédhangjára irányítja az olvasó figyelmét. A megszólalást koncentrációs feladatokkal, mozgással kombinálja, és gyakran javasolja, hogy elemzés céljából készítsünk hangfelvételt a gyakorlatokról.

A Beszéd és kommunikáció címet viselő harmadik fejezet a hibátlan beszéd alapfeltételeként az ép idegrendszert és a jól működő beszédszerveket jelöli meg. Elsőként ismerteti a beszéd működési mechanizmusát. Thoroczkayné megjegyzi, hogy a gondolatok megértését a beszédhez társuló jelek, a gesztusok, a mimika, a testtartás is segítik, vagyis a legtöbb üzenetváltásban van tartalmi rész és érzelmi elem, azaz metakommunikáció. A beszélő és a hallgató közt zajló kommunikációs kör elemzése után a szerző áttér a beszéd építőelemeinek a bemutatására. Kiemeli a tökéletes hallószerv szükségességét, bemutatja a fül felépítését, a hallás folyamatát. Hivatkozik Gósy Mária megállapítására, amely szerint a beszédtanulásban nélkülözhetetlen szerepe van a hallási figyelem, azaz a beszédészlelés képességének, valamint a beszédmegértés fejlődésének. Thoroczkayné hangsúlyozza, hogy pillanatnyi beszédállapotunk fejleszthető, és megfogalmazza a beszédtanítás célját. Véleménye szerint a beszédtanítás által elérhető a kitűnő beszédtechnikára épülő beszédmód. „Az ilyen módon kimunkált beszédben a jól ejtett, plasztikus artikuláció mellett az erőteljes hangadáshoz pontos ritmus, tartalomnak megfelelő hangsúlyozás, helyes hanghordozás, valamint a természetes beszélő magatartás társul. Mindezt az észrevétlen beszédtechnika közvetíti” (25). A fejezet további részében képekkel gazdagon illusztrált megfigyelési gyakorlatokat találunk. Ezek a feladatok a helyes hallási funkciók és a metakommunikációs jegyek szerepét húzzák alá például idegen nyelvű rádióadón a beszéd dallamának hallgatásával, idegen nyelvű artikuláció imitálásával, illetve portréképeken látható arcjáték, tekintet elemzésével.

A negyedik fejezet a beszédtechnika oktatására vállalkozó pedagógusoknak nyújt segítséget. Thoroczkayné részletes tanmenetet kínál a kiemelten fontos alapozó munkához, amelyet csoportos keretek között is hatékonyan elvégezhetőnek tart. Tapasztalatai alapján heti kétszeri foglalkozással két hónap alatt megvalósítható az előkészítés, amely az elmélet mellett a bemelegítő, megfigyelési, légző-, hangadó és artikulációs gyakorlatokat foglalja magába. A szerző szerint a kellő alapozás után a beszédhibák javítása csak egyéni foglalkozásokon történhet, ám az esetleges további csoportos gyakorlatok ütemezését is megoszthatja az olvasóval. Az alapozó órák, a további csoportos foglalkozások és az egyéni korrekciók mellett is nélkülözhetetlennek tartja az otthoni gyakorlást.

Az ötödik fejezet egy tesztet foglal magába, amelynek segítségével a tanulni vágyó az első órán beszédállapotát mérheti fel. Az utolsó foglalkozáson ennek megismétlésével kimutatható a beszédtechnika fejlődése. A kérdőív kitér a megszólalás előtti állapot elemzésére, a nyilvános beszéd közbeni légzés-hangadás megfigyelésre és a beszéd érthetőségének meghatározására, végül pedig tartalmazza a kapott információk értékelését.

A Beszéd- és légzőszervek című hatodik fejezet a beszédtevékenység egységeinek – légzés, hangadás, artikuláció, ritmus, hangsúly, hanglejtés – ismertetésével indul, amelyeket a beszédtanítás átfog a jól működő hallási funkciók megléte esetén. A szerző a légzés élettani és hangképzésre szolgáló funkcióit összegzi rajzokkal és fotókkal kiegészítve, kiemeli a beszédtechnika alapjának tekinthető rekeszlégzés fontosságát és a légzési kapacitás növelésének jelentőségét. Ráirányítja a figyelmet a légvételek helyének tudatos megválasztására. A légzés témájával körültekintő részletességgel foglalkozik, hiszen ez az alapja a hang minőségének, modulációs készségének, erejének és színeinek. Az elméleti bevezető után különféle légzőgyakorlatok következnek gazdag irodalmi szemelvénygyűjteményre épülve. A változatos feladatok között szerepel például a különböző testhelyzetekben lélegzés, a páros számok sorolása egy alapevegővel 20-ig, valamint versek, regényrészletek olvasása alap- és pótlevegővel.

A Hangadás címet viselő hetedik fejezet a beszédtechnika legnehezebben tanítható részét járja körül. A szerző leírja a hangadás működését, és nemcsak ábrákkal, hanem dr. Hacki Tamás Regensburgban praktizáló tanszékvezető egyetemi tanár demonstrációjának ismertetésével is színesebbé teszi. Thoroczkayné az elől szóló, szépen csengő hang elérését tűzi ki célul. A lány hangindítás, az alaphang telítődése gazdag rezonanciával, a zengő felhangok keletkezése magas felhangok nélkül mind ezt a végeredményt erősítik. A szerző említést tesz a gége kóros elváltozásairól, a megfázás, a száraz köhögés, a krákogás, a suttogás és a dohányzás hangképzésre ártalmas hatásairól. Az ezután következő hangadó gyakorlatokhoz szintén sokszínű irodalmi anyag kínálkozik. A feladatok többek között a zöngedás megfigyelését, a mellhang kialakítását és a középhangsáv szélesítését, a bimm-bamm szavak kiejtésével a „test harangjának” megszólaltatását célozzák.

A gyakorlókönyv legerjedelmesebb része az artikulációt tárgyaló nyolcadik fejezet. Thoroczkayné egy-egy nyelv artikulációs bázisát csak hosszú tanulási folyamat által tartja elsajátíthatónak.

Hangsúlyozza, hogy az artikulációban részt vevő állízület, ajkak, nyelv és lágy szájpad rendelkezései megnehezítik vagy lehetetlenné teszik a kapott beszédpélda, a minta utánzását a beszéd tanulásakor. Megemlíti a gótikus szájpad problémáját, a különböző állkapocs- és fogrendellenességeket, valamint beszédünk megnövekedett átlagsebességét. Utal Gósy Mária kutatására, amely szerint 40 évvel ezelőtt 10, ma viszont már 15 hangzót ejtünk ki egy másodperc alatt. Thoroczkayné a felgyorsult tempó mellett a zárt szájú beszéd megjelenését okolja az összemossott artikulációjú motyogás kialakulásáért és a köznyelvi ejtés romlásáért. A valódi beszédhibát azonban csak logopédus segítségével véli kiküszöbölhetőnek, és egy időben csupán egy hang módosítására lát lehetőséget. Az automatizmussá vált beszéd folyamat lebontása és a tudatosság bevonásával ennek újraindítása a szerző szerint különösen nehéz feladat. A zárt artikuláció felszámolását, majd a gyorsabb és nagyobb nyelvmozgás kialakítását legalább napi 15 perces, az artikulációban részt vevő szervek mindegyikével végzett, célzott gyakorlással tartja elérhetőnek. A továbbiakkal rajzokkal, fotókkal és táblázatokkal színesítve képet kapunk a magyar beszédhangzókrol, a magánhangzók és a mássalhangzók képzéséről és felosztásáról. Szó esik az *r* hangzó torzításával járó leggyakoribb és legmakacsabb beszédhibákról, mint amilyen az egy perdetű *r*, az oldalsó nyelvperemmel létrehozott perdetetek, illetve a nyelvcsap, uvuláris pergés. Az *sz-z-c* és az *s-zs-cs* hangzók hibás ejtése Thoroczkayné szerint szintén csak logopédus segítségével javítható. A fejezetet záró artikulációs gyakorlatok végzését a szerző tükör előtt tartja igazán hatékonyak. Az áll leejtésére, a nyelvmozgatásra, fejbillentésre, nyelvcsettintésre irányuló feladatok után egyes hangzókra, hangzócsoportokra kidolgozott gyakorlatok, nyelvtörök következnek, amelyek nem nélkülözik a humort – „Szájsebészre nincs szükség?” –, és a játékoságot sem.

A beszéd folyamatról szóló kilencedik fejezet először a hangzók egymásra hatását – a magánhangzók hangrendi illeszkedését, a mássalhangzók igazodását, hasonlóságát és összeolvadását – tekinti át. Majd külön-külön tárgyalja a nyelv zenei kifejezőeszközzeit, a tempót, ritmust, szünetet, a hangsúlyt és a hangerőt, a hanglejtést és a hangszínt. A szerző rávilágít, hogy a beszédet folyamattá szervező ritmus nyelvenként és szövegenként jellemző. A beszéd sebességét kifejező tempó is más és más műfajonként, ám Thoroczkayné az érthetőséget tartja az elsődleges szempontnak, a még ejthető sebességet másodpercenként 30 hangban határozza meg. Kifejti, hogy jelenleg a legáltalánosabb beszédhiba és egyben a beszéd folyamat súlyos elégtelensége a hadarás. Az elméleti részt követő ritmus- és tempógyakorlatok például a közlekedők járására, majd a szívritmusra irányítják a figyelmet, azután tapssal és lábdobogással, versek és novellák lassú és gyors felolvasásával teszik érzékletesebbé a témát. A szerző a hangerőt, a hangsúlyt, a hangmagasságot és a hangszínt a beszéd folyamatban összekapcsolódó szoros láncolatként ábrázolja. Lényegesnek találja a grafikus jeleink áttekintését is, hiszen a központosítás gyökeresen megváltoztathatja egy-egy mondat, szöveg értelmét. A hangerő- és hangsúlygyakorlatok például a rádió lehalkításával és felhangosításával, a páratlan számok magas, a páros számok mélyebb ejtésével, írásjeleket nélkülöző mondatok hangsúlyozásával, illetve versek, különböző témájú szakszövegek felolvasásával igyekeznek kialakítani a helyes beszédtechnikát. Thoroczkayné Mondatfonetikai eszközök alcím alatt tárgyalja a kifejezést gazdagító hangmagasság, hangterjedelem, hanglejtés, hangfekvés és hangmenet fogalmát, majd értelmező és hangsúlygyakorlatokkal, például versek, szólások felolvastatásával, hangfelvétel készítésével, ünnepi beszéd összeállításával mélyíti el a megtanítottakat. Külön alfejezetet kap az egyéni anatómiai felépítéstől függő tulajdonság, a hangszín, valamint a hangszínváltozatok ismertetése. A szerző kiemeli, hogy kitartó munkával a beszéd dallamtalanságát, az éneklő jeleget, sőt a lámpaláz okozta változásokat is meg lehet szüntetni. A hangszíngyakorlatok többek között tudatosítják egy zenemű összhatását, illetve pusztán hangszínváltással módosítják egy-egy kijelentés tartalmát, például: „Veled volt”.

A tizedik fejezet kedvcsinálóként nyelvhelyességi példákat sorakoztat fel Tótfalusi István *Kis magyar nyelvklinika* című művéből. Thoroczkayné hangsúlyozza, hogy a beszédtechnikának nem feladata nyelvhelyességi kérdéseket vitatni, ám a közbeszélők hibátlán nyelvhasználatára érdekében erre a területre is felhívja a figyelmet.

A központi rész 10 fejezetét a további olvasáshoz irányító Irodalomjegyzék követi, amelyben számos más hivatkozott írás mellett Hernádi Sándor, Montágh Imre és Wacha Imre művei külön hangsúlyt kapnak. Az Utószóban a szerző köszönetet mond tanítványainak és munkatársainak (Nagy Zoltán igazgató, Kántor Gézané logopédus, Fehér Ildikó lektor, Nagy Bandó András költő,

Bonczné Tóth Mária fotográfus) könyve megalkotásához nyújtott segítségükért. A beszédtechnikát tanuló olvasók számára a folyamatos képzés fontosságát húzza alá, a logopédiát tanító kollégáknak pedig jelzi a megsokasodó beszédkurzusok hiányosságait. A szülőkhöz szóló záró soraiban a beszédhibák anatómiai okait írja le, fényképekkel illusztrálja a harapási rendellenességeket, amelyek fogszabályozással korrigálhatók.

Thoroczkay Miklósné *Beszédtechnikai gyakorlókönyve* az absztrakt tartalmakat önti konkrét formába. Az elméleti alapozás mellett gazdag, játékos feladatgyűjteményt kínál, amely változatos megközelítéssel, izgalmas szemelvényekkel és sokszor humorral segít logopédusoknak, színészpédagógusoknak, közéleti szereplőknek és kommunikációt tanulóknak a tiszta beszéd elsajátításában. A szerző személyes hangvételben világít rá a megszólalással kapcsolatos, bennünk zajló testi és lelki folyamatokra és egyben arra is, hogy a hibátlan beszédtechnika csak a kitartás és az önismeret újabb ajándéka lehet.

Laszkács Ágnes

PhD-hallgató
ELTE BTK